

Med naravo in kulturo

Vodnik po
stalni razstavi
Slovenskega
etnografskega
muzeja

Med naravo in kulturo

Vodnik po stalni razstavi

Slovenskega etnografskega muzeja

Med naravo in kulturo

Vodnik po stalni razstavi Slovenskega etnografskega muzeja

Izdal in založil:

Slovenski etnografski muzej, zanj Bojana Rogelj Škafar

Avtorji besedil:

Igor Cvetko, Ralf Čeplak Mencin, Andrej Dular, Marko Frelih, Sonja Kogej Rus, Daša Koprivec, Bojana Rogelj Škafar, Anja Serec Hodžar, Polona Sketelj, Inja Smerdel, Mojca Terčelj, Nadja Valentinčič Furlan, Janja Žagar in Nena Židov

Urednica: Nena Židov

Uredniški odbor: Ralf Čeplak Mencin, Sonja Kogej Rus, Bojana Rogelj Škafar

Jezikovni pregled: Ingrid Slavec Gradišnik

Oblikovanje: Mojca Turk

Prelom: T2 studio d.o.o.

Tisk: Para d.o.o., Ljubljana

Avtorji in sodelavci razstave:

mag. Igor Cvetko, Ralf Čeplak Mencin, mag. Andrej Dular, Lidija Franjič, dr. Marko Frelih, mag. Irena Keršič, Sonja Kogej Rus, mag. Daša Koprivec, dr. Gorazd Makarovič, Bojana Rogelj Škafar, Anja Serec Hodžar, mag. Polona Sketelj, mag. Inja Smerdel, dr. Mojca Terčelj, Nadja Valentinčič Furlan, mag. Janja Žagar in dr. Nena Židov

Oblikovalci razstave in grafike:

Dolores Gerbec, Sanja Jurca Avci, Jurij Kocbek, mag. Jasna Kralj Pavlovec, Matjaž Pavlovec, Mojca Turk in Polona Zupančič

Ljubljana, 2008

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana
39(=163.6)(083.824)
069(497.4Ljubljana)SEM:39
SLOVENSKI etnografski muzej
Med naravo in kulturo : vodnik po stalni razstavi Slovenskega etnografskega muzeja / [avtorji besedil Igor Cvetko ... [et al.] ; urednica Nena Židov]. - Ljubljana : Slovenski etnografski muzej, 2008
ISBN 978-961-6388-15-3
1. Gl. sv. nasl. 2. Cvetko, Igor 3. Židov, Nena
239000320

Izid knjige je omogočilo
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije

KAZALO

MED NARAVO IN KULTURO – prva stalna razstava	
Slovenskega etnografskega muzeja v 3. tisočletju (Bojana Rogelj Škafar) . . .	5
PREDMETI ŽIVLJENJA, PREDMETI POŽELENJA (Inja Smerdel)	9
VODA IN ZEMLJA (Polona Sketelj, Andrej Dular, Daša Koprivec)	21
Agrarne gospodarske dejavnosti.	24
Neagrarne gospodarske dejavnosti.	51
POTREBNO IN NEPOTREBNO (Janja Žagar, Anja Serec Hodžar)	67
Obleka in tekstil drugih namembnosti	70
Stanovanje, dom, bivališče	87
DRUŽBENO IN DUHOVNO (Nena Židov, Igor Cvetko, Bojana Rogelj Škafar) . . .	101
Družbene skupine in socializacija	104
Ljudsko pravo in mere	106
Šege in prazniki	109
Verovanje	118
Ljudska glasba	124
Ljudska likovna umetnost.	132
ODSEVI DALJNIH SVETOV (Ralf Čeplak Mencin, Mojca Terčelj, Marko Freljih) . . .	145
Afrika	147
Amerika	156
Azija.	166
Oceanija	172
Slovinci in »tujci«.	176
Stereotipi in predsodki	177
ETNOABECEDAŽ (Sonja Kogej Rus)	181
AVDIOVIZUALIJE (Nadja Valentinčič Furlan)	187

Med naravo in kulturo —

prva stalna razstava Slovenskega etnografskega muzeja v 3. tisočletju

Muzejska razstava je interpretativni vizualni medij določenega disciplinarnega teoretskega modela. Njegovi nosilci in interpreti so muzejski kustosi, ki na podlagi modela določajo in izbirajo bistveno in tipično, upoštevaje doslejšnje znanje o splošnem ali značilno pričevalnem. Še toliko bolj to velja za stalne muzejske razstave, ki so po svoji naravi sintetične, pa vendar je njihova stalnost le navidezna. So iluzija stalnega v prostoru in času, so zgodbe, povedane iz sistemiziranega znanja, in so jasno strukturirani romani, sestavljeni iz nešteti majhnih zgodb, ki so jih zbrali in interpretirali raziskovalci. Slovenski etnografski muzej kot osrednji etnološki muzej s slovenskimi in zunajevropskimi zbirkami do selitve iz stavbe Narodnega muzeja Slovenije v prenovljeni stavbi nekdanjih vojašnic na Metelkovi 2 v Ljubljani ni imel pogojev za postavitve kompleksne in obsežne stalne razstave. Naposled je bila marca 2006 odprta prva stalna razstava z naslovom *Med naravo in kulturo*.

Če rezultat primerjamo z načrtovanim, lahko ugotovimo, da je razstava od zamisli do uresničitve doživela nekaj sprememb. Prvi koncept pod naslovom *Stalna postavitvev SEM – galerijski del* (Dular 1996: 71) je bil zamišljen kot takšna predstavitev predmetov in dejavnosti, ki bi zadostila potrebam raziskovalcev pri preučevanju v muzeju shranjene dediščine, primerno pa bi posredovala splošne in posebne informacije o kulturi tudi muzejskim obiskovalcem. V galerijskem delu je bilo predvidenih šest enot: predstavitev regionalnih značilnosti slovenskega etničnega ozemlja, razstava muzejskih zbirk, razstava nepremične dediščine, abecedarij gospodarskih in drugih dejavnosti, razstava Slovenci in svet, raziskovalna soba (Dular 1996: 72–74). Tudi projekt, ki naj bi ob postavitvi nosil naslov Urejeni svet predmetov ali »Enciklopedija stvari« (Smerdel 1996: 36), je bil zamišljen kot študijski prikaz zbirk oziroma kot vir znanja o predmetih in kulturnih sestavinah. Tako ambiciozna zamisel, po kateri je galerijo zbirk v prvi vrsti narekovalo zaporedje študijskih zbirk, opremljenih z natančnimi podatki (krajevna, časovna, tipološka, uporabno-namembna, oblikovno-estetska klasifikacija) in z opisi (velikost, material, razširjenost) (Dular 1996: 71), je med nastajanjem dobila obliko, ki večinoma vsebuje vsa omenjena dejstva, vendar na nekoliko drugačen, na prvi pogled manj strogo študijski in vsakemu obiskovalcu razumljivejši način.

Danes je na ogled razstava, ki govori o dinamiki med naravnim in kulturnim – o naravnem okolju, v katero smo se rodili, in o družbenokulturnem okolju, ki nas sodoloča. Pripoveduje o človekovi univerzalni težnji, da bi okolje obvladal in v njem preživel; ta težnja pa se izraža v kulturno značilnih načinih preživetja in ustvarjalnosti.

Razstava obiskovalce seznanja s snovno in nesnovno dediščino Slovencev in nekaterih zunajevropskih kultur. Opozarja na časovno, krajevno in družbeno raznovrstnost kulturne dediščine in na njeno vpetost v širše evropske in svetovne procese nenehnih sprememb. V prostorih, ki merijo 900 m², je razstavljenih okoli 3000 predmetov, tj. desetina muzejskega fonda.

Na razstavi, ki je plod strokovnega dela vseh kustosinj in kustosov Slovenskega etnografskega muzeja, skupine oblikovalcev, vseh drugih sodelavcev muzeja in številnih zunanjih sodelavcev, so v ospredju predmeti in njihove zgodbe. Postavitve razstave je večinoma vitrinska, na nekaterih delih pa tudi bolj scenska (npr. čupa in delavnice obrtnikov). Sporočilna nit, ki povezuje predmete v vitrinah, je odvisnost oziroma uklenjenost materialnega sveta v naravi, kar ponazarjajo talne vitrine. Polšje kožice v talni vitrini tako npr. spremljajo zbirko polšjih pasti v vitrini o lovu kot viru za preživljanje, satovje v talni vitrini pa se spogleduje s čebelnimi panji v vitrini, kjer je predstavljeno čebelarstvo.

Razstava je sestavljena iz več logično sklenjenih delov; pri tem predstavitev slovenskega gradiva sledi uveljavljeni etnološki sistematiki.

Uvodni del *Predmeti življenja, predmeti poželenja* obiskovalca seznanja z razmerji med človekom in predmetom in z nastajanjem zbirk Slovenskega

etnografskega muzeja. Muzejski predmeti so postavljeni na »časovni trak« dogajan v svetu, obiskovalec pa je opozorjen tudi na predmete, ki veljajo za značilno slovenske. Z multivizijo so predstavljene značilnosti slovenskih etnoloških območij. V delu z naslovom *Voda in zemlja* se je mogoče seznaniti s poglobitnimi viri in načini preživljanja, ki temeljijo na agrarnih (nabiralništvo, lov, ribolov, poljedelstvo...) in neagrarnih (obrt, trgovina, transport, ekonomsko izseljenstvo...) dejavnostih. V delu *Potrebno in nepotrebno* so predmeti, povezani z osnovnimi funkcijami doma, ter oblačila in tekstil drugih namembnosti. *Družbeno in duhovno* predstavlja področja življenja, ki posameznika povezujejo z družbo (socializacija, družbene skupine, ljudsko pravo, mere, šege) in z duhovnim svetom (ljudsko verovanje, ljudska glasbila, ljudska likovna umetnost).

Zunajevropske kulture so predstavljene z *Odsevi daljnih svetov*. S posamičnih celin so razstavljeni predmeti, ki so jih muzeju večinoma posredovali Slovenci, ki so se srečevali s tujimi kulturami (Friderik Baraga, Ignacij Knoblehar, Anton Codelli ...).

Etnoabecedaž v obliki labirinta je zasnovan interaktivno in je namenjen najmlajšim obiskovalcem; otroci se lahko neposredno seznanjajo s predmeti slovenske in zunajevropske kulturne dediščine.

Razstava nagovarja obiskovalce na več ravneh in na različne načine – tako s predmeti, tj. »klasičnimi« muzejskimi mediji, in s sodobnimi mediji. Za razstavo so muzejski predmeti izbrani premišljeno, tako da ponazarjajo regionalne, časovne, socialne in oblikovne različice. Najstarejši predmeti so iz 16. stoletja, ob njih pa so na razstavi tudi povsem sodobni predmeti. Kakor vse je tudi ta razstava prostorsko omejena, vendar je vsebinsko in oblikovno zasnovana tako, da je zbirke zaradi večje dostopnosti muzejskega fonda lahko zamenjati. Le v nekaj primerih so muzejski predmeti nadomeščeni s ponazorili, za velike objekte (npr. stavbe in kozolci) pa so uporabljeni modeli v pomanjšanem merilu. Obiskovalci imajo možnost stika s predmeti; lahko jih primejo v roko in tako dobijo neposreden občutek o materialu, njegovi uporabi ... Večina takšnih predmetov je v *Etnoabecedažu*.

Razstavo dopolnjujejo avdiovizualne predstavitve: multivizija, etnološki film in avdiovizualni kolaži. Z multivizijo *Kdo sem, kdo smo* so v uvodu predstavljena slovenska etnološka območja in njihove značilnosti, kakor se kažejo v tipu naselij, stavbarstvu, glasbi, plesu, jeziku ...; gre torej za sestavine kulturne dediščine, ki na razstavi večinoma niso opredmetene. V prostoru, kjer je razstavljena čupa, je na ogled etnografski film *Čupa, plovilo slovenskih ribičev*, ki muzejski predmet postavlja v etnološko-zgodovinski okvir, mogoče pa si je ogledati tudi film *Spomini nabrežinskega ribiča*, ki dopolnjuje podatke o razstavljenem plovilu. Po vsej razstavi so na 19 zaslonih razporejeni *kolaži avdiovizualnih zapisov*. Z njimi so avtorji želeli razstavljene predmete »oživiti«, pokazati na njihovo izdelovanje, uporabo in v nekaj primerih z avdiovizualnim medijem predstaviti njihovo spre-

menljivost v času (npr. nekoč plug, danes traktor). Razstavo dopolnjujejo fotografije, risbe in zemljevidi.

Informacije o vsebinah in razstavljenih predmetih so v primerni obliki in dolžini podane v več medijih in na več načinov (panojska besedila, podatki o predmetih, informativne zloženske). Vsi naslovi in pomembnejša besedila so tudi v angleškem jeziku.

Poglavitni cilj razstave *Med naravo in kulturo* je bil s pomočjo ravnovesja med muzejskimi predmeti, oblikovanjem razstave, avdiovizualijami in drugimi scenskimi elementi (makete in zemljevidi) in tistimi, katerih viri so fotografije, risbe in arhivsko gradivo, obiskovalcem na sodoben način približati svet predmetov Slovenskega etnografskega muzeja. Pri tem so v ospredju javnosti nepoznane muzejske zbirke in predmeti, ki zaradi pomanjkanja ustreznih razstavnih prostorov dozdaj niso bili razstavljeni. Muzejski kustosi so jih desetletja zbirali, hranili in raziskovali, da bi prek njih spoznali značilne načine življenja in kulture na slovenskem etničnem ozemlju, v diaspori in ob srečevanju s tujimi kulturami, vse s poudarkom na 19. in v prvi polovici 20. stoletja.

Pri obiskovalcih želimo s svetom predmetov zbuditi premislek o vlogi in vplivu človeka na ustvarjanje materialnega iz naravnega, približati poznavanje etnološke dediščine, ki je most med preteklimi in sodobnimi vsakdanjimi in prazničnimi bivanjskimi oblikami, in jim ponuditi stalno razstavo, ki temelji zlasti na muzejskih zbirkah in spodbuja k zavedanju pomena kulturnih korenin za identiteto posameznika, skupine, naroda ... danes in tukaj.

Razstava *Med naravo in kulturo* je prvi del stalne razstave. Razmerju med naravnim in kulturnim je na nekoliko drugačen način namenjen drugi del stalne razstave z naslovom *Jaz, mi in drugi – podobe mojega sveta*. Razsežnosti tega razmerja namreč raziskuje v življenju posameznika in v njegovih družbenih vlogah.

LITERATURA

DULAR, Andrej: Idejna zasnova stalne postavitve SEM – galerijski del. *Etnolog* 6, 1996, str. 71–78.

SMERDEL, Inja: Projekt, imenovan Slovenski etnografski muzej. *Etnolog* 6, 1996, str. 17–58.

Predmeti življenja, predmeti poželenja

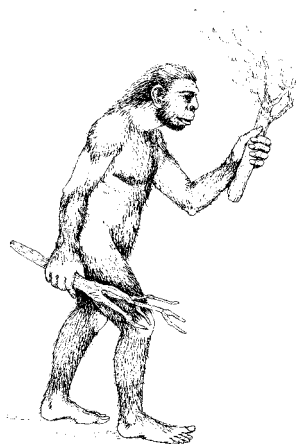
Živimo v imperiju stvari. Predmeti nas oblačijo, nas obdajajo doma, pri delu, v prostem času ... Predmeti nam pomagajo preživeti in uživati. Brez njih ni življenja in obenem so neusahljiv vir materialnega, družbenega in duhovnega poželenja ... Vstopna, uvodna zgodba stalne razstave je sestavljanica o razmerjih med človekom in predmeti; o pogledih na snovno dediščino, ki nam razkriva svoje raznovrstne pomene. Je tudi pripoved o muzeju, njegovih zbirateljih in o sporočilnosti muzejskih zbirk. A kdaj se ta zgodba začne?

Med naravo in kulturo

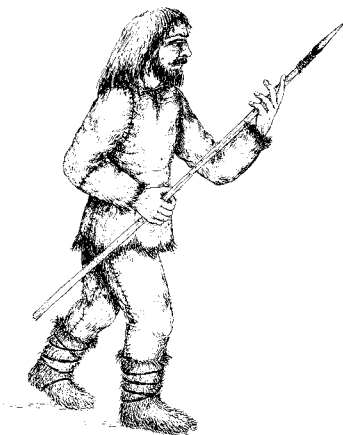
Človek brez sveta predmetov je golo bitje sredi sveta narave; je ranljivi *homo*, ki je postal *habilis*, *erectus* in potem *sapiens*, ko je domislil prva orodja in lovska orožja ...

Homo habilis

Homo erectus

Homo sapiens

(risbe: Andreja Peklar, 2004; Dokumentacija SEM).

In tedaj nastopi kultura: V vsej svoji konceptualni širini, ki izvira iz latinskega *colere*, *obdelovati* oziroma *kultivirati*, *zavestno razvijati* (Steensberg 1980: 174–75).

Homo habilis (*ergaster*), *erectus* in *sapiens*. Prvi velja za mrhovinarja, ki je poznal le najpreprostejše kamnito orodje – rezilo pestnjak. Drugi je odkril pomen in rabo ognja. Tretja – *Homo sapiens neanderthaliensis* ali neandertalec in *Homo sapiens*

sapiens ali kromanjonec – sta lovila s težjimi sulicami s kamnito konico oziroma z naprednejšimi sulicami ali kopji s koščeno ali roženo konico. Razvoj predmetov z delovnimi in drugimi tehnikami – kulturni napredek – je pomenil razvoj človeka.

Konica iz medvedove kosti, Potočka zijalka, starost okrog 30.000 let – kopija (iz zbirke Pokrajinskega muzeja Celje; foto: Marko Habič).

Pogledi na razstavno postavitve
(foto: Marko Habič, 2007; Dokumentacija SEM).

In vendar:

Še zmerom smo odvisni od velikanskih odkritij, ki so zaznamovala to, čemur brez pretiravanja pravimo neolitska revolucija: poljedelstvo, živinoreja, lončarstvo, tkalstvo ... K vsem tem 'umetnostim civilizacije' smo v osmih ali desetih tisočletjih dodali zgolj izboljšave (Lévi-Strauss 1993: 36).

Svet tudi ni tako tuj in drugačen, kakor se zdi ... Predmeti zdaj ločujejo, zdaj zbližujejo različne kulture ...

Ali je – poleg vpliva sosednjih in »uvoženih« kultur – prav naravno okolje tisto, ki na sicer oddaljenih celinah in pri med seboj odmaknjenih ljudstvih spodbuja oblikovanje podobnih delovnih orodij, naprav in načinov ter drugih sorodnih kulturnih sestavin?

Pogled na razstavno postavitev
(foto: Nada Žgank, 2005; Dokumentacija SEM).

Med prve muzeje – sedeže in svetišča Muz, poslopja in prostore, namenjene razstavam umetnostnih, zgodovinskih, znanstvenih in drugih zbirk, predmetnega spomina človeštva – štejejo Ptolemajevega v Aleksandriji iz 3. stoletja pred našim štetjem. V Evropi za prvega velja muzej v Oxfordu, ki so ga začeli graditi leta 1679. Najpomembnejši današnji muzeji so nastali na temeljih renesančnih in baročnih cerkvenih in vladarskih oziroma

knežjih zbirk, poznorenesančnih in baročnih »kabinetov čudes«, znanstvenih zbirk, kakršne je spodbudilo akademijsko gibanje med razsvetljenstvom, in zbirk muzejskih ustanov 19. in 20. stoletja.

Tudi temelji Slovenskega etnografskega muzeja so začeli rasti v 19. stoletju, v značilnem sozvočju s sodobnimi romantičnimi tokovi. To so bile »etnografske« oziroma »narodopisne zbirke« Kranjskega deželne muzeja v Ljubljani, ustanovljenega leta 1821, ki naj bi bile oblikovane po vzoru graškega Joanneuma in naj bi predstavile opise in slike narodnih noš in stavb, ljudske pripovedke, pravljice, ženitovanjske pesmi in napeve ...

Vendar v prvem predmetu v njih odmevata razsvetljenstvo in zanimanje za gospodarska prizadevanja prebivalstva: gre za model voza z volovsko vprego iz leta 1833.

Model voza, Planina pri Rakeku, 1833 (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Leta 1923 je bil na temelju »etnografskih zbirk« Kranjskega deželne muzeja ustanovljen Kraljevi etnografski muzej. Njegove zbirke so bile po pokrajinskem izviru sprva večinoma iz nekdanje dežele Kranjske oziroma, še ožje, z Gorenjskega in Bele krajine, tematsko pa so prevladovala tekstilije in ljudska umetnost. Do sprememb je prišlo šele po letu 1945 s prizadevanji, da bi muzej prerasel dotedanje »kranjske« deželne meje in zares postal osrednja slovenska ustanova. Plod monumentalnega zbirateljskega dela osemnajstih, t. i. Orlovih terenskih ekip (1948–1962), je bila tako tematska kot krajevna in družbena raznovrstnost zbirk, oblikovanih po uveljavljeni delitvi na materialno, družbeno in duhovno kulturo. V njih so se v večjem številu pojavili: orna in druga poljedelska orodja, naprave za lov in ribolov, vprega, prometna sredstva, pohištvo, gospodinjiski predmeti in naprave, orodja in izdelki domačih obrtnikov. In predmeti so razen z Gorenjskega in iz Bele krajine prišli iz ljubljanske okolice, z Dolenjskega, Primorskega, Notranjskega, Štajerskega in Koroškega. V naslednjih desetletjih so postale zbirke še raznovrstnejše – zlasti v tematskem in socialnem pogledu – tako zaradi večjega števila muzejskih kustosov kakor tudi vpliva sočasnih teoretičnih pogledov.

V različnih časih so imeli predmeti v muzeju različen pomen – povečini skladen s sočasno teoretsko mislijo v etnološki vedi

Tistih, ki so zbirke oblikovali, preučevali in razstavljali, do danes ni bilo malo:

Niko Županič (1923–1940)
 Stanko Vurnik (1923–1940)
 Franc Kos (1937–1943)
 Rajko Ložar (1940–1945)
 Boris Orel (1945–1962)
 Milko Matičetov (1945–1952)
 Frančiška Šarf (1949–1980)
 Marija Jagodic - Makarovič (1953–1989)
 Pavla Štrukelj (1955–1990)
 Gorazd Makarovič (1958–1998)
 Boris Kuhar (1963–1987)
 Angelos Baš (1963–1979)
 Ljudmila Bras (1964–1990)
 Tanja Tomažič (1965–2001)
 Irena Keršič (1978–2004)
 Inja Smerdel (1980–)
 Ivan Sedej (1987–1996)
 Andrej Dular (1986–)
 Janja Žagar (1989–)
 Bojana Rogelj Škafar (1989–)
 Ralf Čeplak Mencin (1990–)
 Marjeta Mikuš (1991–2000)
 Mojca Terčelj (1996–2004)
 Nena Židov (1996–)
 Polona Sketelj (1996–)
 Daša Hribar (1999–)
 Igor Cvetko (2001–)
 Marko Freljih (2004–).

Pogled na razstavno postavitvev
 (foto: Nada Žgank, 2005; Dokumentacija SEM).

Sedeči premišljujoči Kristus v edikuli,
 Kočice pri Žetalah, 2. polovica
 19. stoletja (iz zbirk SEM; foto: Marko Habič).

Od 1923 do 1945

Predmeti so imeli pomen »narodovih dragotin«, »izdelkov duha in roke, ki so nastali v narodu samem«. Za etnografski muzej so bili zanimivi čim starejši in čim lepši primerki, ki naj bi skupaj z vsemi posebnostmi in značilnostmi potrjevali »starost malega naroda« ... (Rogelj Škafar 1993: 9; Smerdel 1980–82: 3).

Sedeči premišljujoči Kristus
 (iz zbirk SEM; foto: Marko Habič).

Pogleda na razstavno postavitev
(foto: Marko Habič, 2007; Dokumentacija SEM).

Od 1948 do 70. let preteklega stoletja

Odnos do predmetov je oblikovala opredelitev etnologije kot vede, ki zbira in preučuje »raznovrstno gradivo iz slovenskega ljudskega življenja«, oziroma kot znanosti »o kulturnih tvorbah slovenskega ljudstva in o zakonih njihovega razvoja« (Orel 1948: 7).

Primer:

Krplje in smuči sta kulturna elementa zelo starega izvora. – Ako bi bil kdaj vprašan, s kakšnimi etnološkimi posebnostmi se more ponášati slovenski narod, bi med drugim navedel tudi starodavne bloške smuči ... sodijo vsekakor med najpomembnejše predmete naše ljudske materialne kulture ter nas morajo zanimati kot nenavaden primer takšnega ljudskega prometnega sredstva pri nas, posebej pa kot pomožni del ljudske noše ... smo Slovenci ... zasloveli kot najstarejši smučarji v Srednji Evropi. (Orel 1962: 8, 13)

Po 70. letih preteklega stoletja

V etnologiji uveljavljeni odmik od študija razvoja in tipologije kulturnih sestavin k obravnavi njihovih nosilcev oziroma njihovega odnosa do kulturnih sestavin je v središče zanimanja tudi v muzeju postavil »človeka kot nosilca kulture, vpeljanega s konceptom načina življenja kot razmerjem med človekom in njegovim kulturnim in naravnim okoljem, kakor se kaže v vsakdanjih rutinah« (Slavec Gradišnik 1995: 130). In predmeti so postali zlasti večpomenški nosilci informacij: materialni pričevalci o vsakdanjih in prazničnih načinih življenja, zgodbonosci o ustvarjalnosti, domiselnosti, iznajdljivosti, znanjih, modrostih, idealih lepote, sožitju z naravo ...

Primer:

Oselnik, ta droben obrobni predmet, kosi pomožno orodje, je bil skupaj s svojim gospodarjem koscem dokaj izjemen del tedanje vaške kulturne podobe; oselnik

Oselnik, Zgornja Savinjska dolina, konec 19. stoletja in oselnik z vrezanim imenom Franc
(iz zbirke SEM; foto: Carmen Narobe).

kot tako osebno, pomenov polno orodje ... in kosce kot posameznik, kot osebnost s posebno vpljavo v podeželski družbi, neglede na svoj siceršnji družbeni položaj. Poleg drugih pomenov, poleg svoje uporabnosti, je bil oselnik zunanji znak, zunanji odraz koččeve zavesti o lastni individualnosti in želje po prepoznavnosti njegove svojosti. (Smerdel 1994: 68)

Avbe, kozolci, čipke, cekarji, konjički ... Predmeti našega istovetenja?

Tako kakor imajo na primer Nizozemci cokle, Madžari pastirski plašč ali morda sedlo, Irci čoln *curach* in naši hrvaški sosede tamburice, smo tudi Slovenci zagledani v svoj šopek simbolnih, identifikacijskih predmetov. In teh – podobno kakor pri drugih evropskih narodih – z razvojnega, historičnega, stvarnega vidika še zdaleč ni mogoče označiti kot prav – ali samo – slovenske kulturne sestavine. Povečini sodijo v sorodnosti polno evropsko ali celo čez njene meje segajočo kulturno dediščino. A z vidika odnosa do njih, torej z izrazito etnološkega vidika, nekaj takih predmetov kulturne dediščine mnogi – morda celo večina Slovencev – sprejemajo in uporabljajo kot identifikacijske simbole, na primer avbo in kozolec ...

Pogled na razstavno postavitev (foto: Nada Žgank, 2005; Dokumentacija SEM).

Avba, instantni stereotip slovenskosti

Pogled na razstavno postavitev (foto: Marko Habič, 2007; Dokumentacija SEM).

Nekaj slikovnih in predmetnih primerov med nekdanjo stvarno rabo avbe in njenimi vedno novimi pojavnimi oblikami:

- 1 Portret Gorenjke z avbo, podpisan z J. S., datiran 1827.
- 2 Marija z detetom v naročju, oblečena v gorenjsko nošo in z avbo na glavi, s krajino v ozadju. Delo slikarja Ivana Vavpotiča iz 30. let 20. stoletja za meščanskega naročnika. Avba, sestavina kmečke kulture, postane ideološko uporabljen in hkrati zlorabljen likovni simbol. Sodi med v meščanskem okolju izbrane simbolne sestavine (pražnja gorenjska noša kot kostum žena meščanskih veljakov ob posebnih in prazničnih priložnostih, poslikana kmečka skrinja z avbo kot reprezentančni pohištveni kos v meščanski sprejemnici), s katerimi so poudarjali slovenstvo in si utrjevali družbeni položaj.
- 3 »Spomin na Slovenijo, kakršne se spominjam.« Delo je nastalo pod čopičem indonezijskega slikarja Prijona Maruta leta 2002. Deželo simbolizira Slovenka v noši, z avbo na glavi in z nekaterimi simbolnimi sestavinami slovenske pokrajine v ozadju.
- 4 Atletinja M. Ottey ob sprejetju slovenskega državljanstva maja 2002. Z avbo na glavi – Slovenka (časnik *Delo*, foto: Borut Jurčič Zlobec).

V vitrini:

Avba z vrhom, osrednja Slovenija, po izvoru iz 19. stoletja, del narodne noše v 20. stoletju. Ženske figurice v slovenski narodni noši, z avbo na glavi – turistični spominki, zadnja četrtna 20. stoletja (iz fonda trgovine Dom).

To žensko pokrivalo, ki sodi med najopaznejše in najbolj uveljavljene stereotipne simbole slovenskosti, se je mednje uvrstilo kot glavni in najznačilnejši del *narodne noše*. Avbo sicer poznajo tudi drugod in tako kakor za nekatere druge sestavine noš je tudi zanjo značilno, da so jo sprva nosile plemkinje in meščanke, po modnih vzorih višjih družbenih plasti pa so jo prevzele kmetice. Njeno najstarejšo omembo v kmečki lasti je mogoče prebrati v odpraviščini kranjskega svobodnika iz leta 1707. Premožnejše kmetice – Gorenjke, Dolenjke, Štajerke in Korošice – so avbe nosile od konca 18. stoletja. A njihov pomen se je skozi čas spreminjal: v prvi polovici 19. stoletja so bile značilno pokrivalo poročenih žena, v drugi polovici istega stoletja so postale pražnje pokrivalo vseh žensk; nosile so jih še posebej ob ženitovanjih,

ob velikonočnih in telovskih procesijah.

V zadnjih desetletjih 19. in na začetku preteklega stoletja pa je avba postala del t. i. *narodne noše* – kostuma, ki se je zgle doval po praznični gorenjski noši in je postal med pripadniki različnih družbenih plasti sredstvo, s katerim so ob svečanih dogodkih vidno kazali svojo pripadnost slovenskemu narodu.

Toplar, model Simončičevega kozolca, merilo 1: 50, Bistrica pri Mokronogu, postavljen leta 1936, izdelal Toni Tratnik, Velenje, 2002 (foto: Marko Habič; Dokumentacija SEM).

Popotnik, vračajoč se iz tujine, se zgane, ko ga pozdravijo kozolci, prvi znanilci domovine (Cevc in Čop 1993: 220).

Besede spod peresa arhitekta Mušiča, enega pomembnih raziskovalcev kozolca, govori jo o njegovi splošni veljavi in simbolnem pomenu. Starodavna in vendar še vedno uporabna naprava – lesena, zaznamovana s sledovi vremena, ali s časom ubrana betonska, praviloma s streho, za sušenje nekaterih poljskih pridelkov – žita v snopih, detelje, fižola in sena – je ena tistih kulturnih sestavin, v kateri večina Slovencev soglasno vidi »našo« dediščino in del nacionalne istovetnosti.

Vendar kozolci niso samo kulturna dediščina Slovenije, temveč širšega alpskega sveta, delno severne Evrope, celo Japonske in gorate zahodne Kitajske – le da drugod niso posejani tako na gosto, niso tako tipološko razvejeni in razviti kakor pri nas, kjer je poznanih devet tipov. Doslej najstarejše sporočilo o kozolcu na Slovenskem – zapis v latinščini, ki omenja »njivo pri kozolcu« – sega v leto 1659, na sosednjem

Okrasni kozolčki na dvorišču domačije, Potok v Tuhinjski dolini, 2004 (foto: Inja Smerdel; Dokumentacija SEM).

Koroškem, iz okolice Šmohorja, je iz leta 1558. In najstarejša poznana upodobitev je bakrorez iz leta 1689 v Valvasorjevi *Slavi vojvodine Kranjske*.

Kakor vse ljudsko stavbarstvo so tudi kozolci živo povezani s prostorom, kjer so jih postavili. Njihovo zunanjo podobo je soblikovala prehodna lega Slovenije na stičišču sredozemske, alpske in panonske kulture. V vaškem okolju, kjer je veljalo, da ni kmečkega doma brez kozolca, so se ti razlikovali le po velikosti (kozolec z več *okni* je razkrival premožnejšega gospodarja), kakovosti obdelave detajlov in v okrasju ter s tem poudarjali družbeno razplatenost.

Slikovito vraščene v slovensko kulturno krajino so kozolce vedno radi upodabljali slikarji, odsev so našli v arhitekturi, v oblikovanju urbanih označevalcev (reklamni napisi in lokalna obvestila) in v ponudbi industrije etnološko-turističnih spominikov. V pomanjšanih različicah so danes marsikod postavljeni za okras dvorišč, vezani kozolci tudi za garaže. Kot »slovensko« darilo je kozolec dobil prostor celo na posestvu angleškega prestolonaslednika princa Charlesa.

Slovenska etnološka dediščina – nepotrebno strašilo ali mikavno kulturno povabilo?

Se bojimo svoje kulturne dediščine ali nam je v zdrav ponos? V valovanju zgodovine vedno znova izpostavljena politični manipulaciji je enkrat srčika narodove biti, drugikrat cokla napredka in razvoja. Za mnoge, ki sicer občudujejo kulturna izročila drugih narodov in etnij, je vse prepogosto vir kulturnega nelagodja ... Je problem morda v tem, da gre v pretežni meri za kulturno dediščino kmečkega prebivalstva, na Slovenskem večinskega do 40. let 20. stoletja?

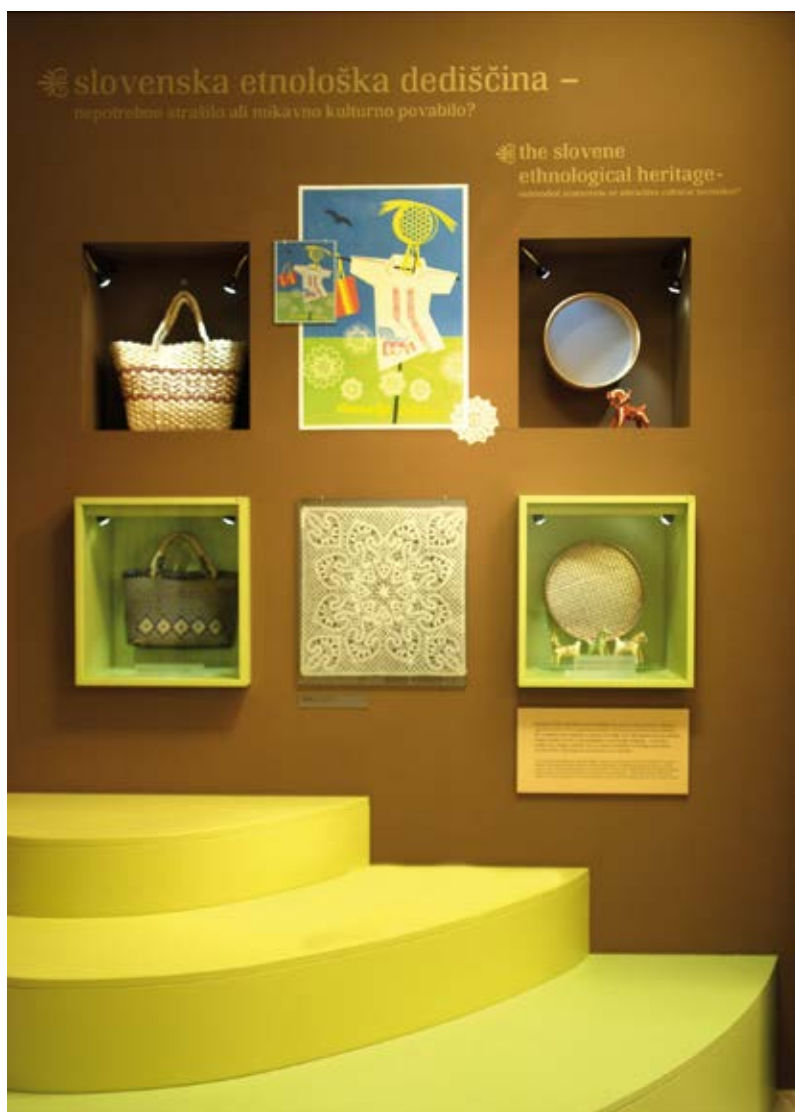
Odsevi regionalne kulturne raznovrstnosti, družbe in časa v muzejskih zbirkah

Predmeti – poleg jezika, stavbne dediščine, hrane, glasbe in plesa – zgovorno razkrivajo regionalno kulturno raznovrstnost: sporočajo, kaj je ločevalo Gorenjca od Dolenjca, Štajerca od Primorca – in kaj je označevalo Slovenca ...

Pogled na razstavno postavitvev (foto: Marko Habič, 2007; Dokumentacija SEM).

Zemljevid noš:
Slikar Maksim Gaspari je leta 1946 – za prenovljeno stalno razstavo Etnografskega muzeja, odprto v maju leta 1947 – na svoj poseben način interpretiral noše slovenskih pokrajin na podlagi historičnih zbirk akvarelov noš slikarjev Goldensteina, Rusa, Arsenovića in Šantla.

Pogled na razstavno postavitvev (foto: Marko Habič, 2007; Dokumentacija SEM).

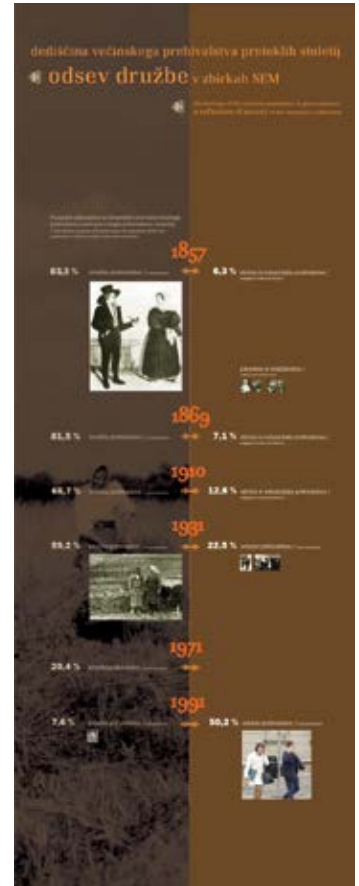
Dediščina večinskega prebivalstva preteklih stoletij – odsev družbe v zbirkah SEM

Pogled na razstavno postavitev
(foto: Nada Žgank, 2005; Dokumentacija SEM).

Zemljevid etnoloških območij, makete temeljnih stavbnih tipov in multivizija »Kdo sem, kdo smo ...« s predstavitvijo tipov naselij, stavbarstva, narečij, plesov ... (kulturnih sestavin, ki sicer niso del razstavne postavitve):

Podoba etnoloških območij na Slovenskem s prehoda 19. v 20. stoletje, ki odsevajo večstoletni razvoj v sredozemskem, alpskem, osrednjem in panonskem okolju. Njihova podlaga je vrsta skupnih značilnosti v življenju in v kulturi.

Predmeti v muzejskih zbirkah pričajo še posebej o tradicijski kulturi in o vsakdanjem življenju zlasti kmečkega, do 40. let preteklega stoletja večinskega prebivalstva. Po popisih prebivalstva na Slovenskem je bil delež kmečkega prebivalstva v primerjavi z drugimi družbenimi plastmi naslednji:

1857.....	83,3 %
1869.....	81,5 %
1910.....	66,7 %
1931	59,2 %
1971.....	20,4 %
1991.....	7,6 %

**Od kamna za olje z letnico
1535 do mobilnega telefona
– odsev časa v zbirkah SEM**

Kamnita posoda za olje, Kobjdilj pod Štanjelom, z letnico 1535 (iz zbirke SEM, foto: Marko Habič).

Pogled na razstavno postavitev (foto: Nada Žgank, 2007; Dokumentacija SEM).

Časovni trak predmetov in sočasnih zgodovinskih dogajanj:

16. – Stoletje vzpona Habsburžanov in verskih vojn, slovenskih kmečkih uporov in izida prve slovenske knjige ... Stoletje, v katerem je Hidejoši združil Japonsko, v katerem je Cortez osvojil azteški in Pizarro inkovski imperij ... Stoletje prvega klavičembala in Palestrine; Michelangela in Dürerja; Machiavellijevega *Vladarja* in Moorove *Utopije* ...

17. – Stoletje tridesetletne vojne, turškega obleganja Dunaja in izida Valvasorjeve *Slave vojvodine Kranjske* ... Stoletje, v katerem se je Japonska zaprla pred Evropejci, v katerem je bil dokončan Tadž Mahal, ko so Nizozemci ustanovili Novi Amsterdam, je Tasman raziskoval Antipode in ko so se v zahodni Afriki povzpeli Ašanti ... Stoletje Monteverdija in Scarlattija; Rembrandta in Berninija; Corneillovega *Le Cida* in Miltonovega *Izgubljenega raja* ...

18. – Stoletje razsvetljenstva in fiziokratizma, francoske revolucije in Napoleonovega vzpona ... Stoletje, v katerem so Kitajci zasedli Tibet in je Cook raziskoval Tihi ocean, ko je bila kolonizirana Avstralija in so Združene države Amerike postale neodvisne ... Stoletje Bacha, Tartinija, Mozarta in Haydna; Tiepola in Fragonarda; Swiftovih *Guliverjevih potovanj*, Goetheja, Kantove *Kritike čistega uma*, Antona Tomaža Linharta in Valentina Vodnika ...

19. – Stoletje Pomladi narodov, Evrope cesarstev, Napoleonovih Ilirskih provinc in programa Zedinjene Slovenije ... Stoletje, v katerem je Šaka ustvaril kraljestvo Zulujcev, Livingston potoval po Afriki, odprt je bil Sueški prekop, zgodila se je bitka pri Ranjenem kolenu ... Stoletje Beethovna, Wagnerja, Chopina in Čajkovskega; Goye, Degasa, Maneta in Cézanna; Heglove *Logike*, Baudelaira, Zolaja, Dostojevskega, Tolstoja, Franceta Prešerna in Josipa Jurčiča ...

20. – Stoletje Oktobrske revolucije, prve in druge svetovne vojne in osamosvojitve Slovenije ... Stoletje dekolonizacije na vseh celinah ... Stoletje Stravinskega, Ravela, Beatlesov in jazza; Maleviča, Picassa, Mirója in Warhola; Sartra, Lorce, Brechta, Orwella, Ivana Cankarja in Srečka Kosovela ...

21. – Stoletje, ki se poraja v znamenju globalnega spleta, komunikacij, virtualnih manipulacij ...

Vstopno zgodbo stalne razstave na prehodu v tri naslednje razstavne sklope – v njih so pod naslovi *Voda in zemlja*, *Potrebno in nepotrebno* in *Družbeno in duhovno* na podlagi etnološke sistematike nanizani predmeti, ki pričajo o virih in načinih preživljanja, o porabi in o odnosu do sveta – simbolno sklence pisan predmet, slikarsko predelan predalnik za začimbe. Ta ponazarja urejenost, tudi vsebinsko bogatost muzejskih zbirk in je postal prepoznavni znak razstave.

Pogled na razstavno postavitev in detajl – predalnik za začimbe, darilo Marjana in Bogice Pogačnik (foto: Nada Žgank, 2005; Dokumentacija SEM).

IZBRANA LITERATURA

- BAŠ, Angelos (ur.): *Slovensko ljudsko izročilo*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980.
- CEVC, Tone in Jaka ČOP: *Slovenski kozolec / Slovene Hayrack*. Žirovnica: Didakta, 1993.
- LÉVI-STRAUSS, Claude: *Rasa in zgodovina; Totemizem danes*. Ljubljana: Škuc in Znanstveni inštitut FF, 1993.
- ROGELJ ŠKAFAR, Bojana: *Slovenski etnografski muzej. Sprehod skozi čas in le delno skozi prostor*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1993.
- OREL, Boris: V novo razdobje. *Slovenski etnograf* 1, 1948, str. 5–8.
- OREL, Boris: *Bloške smuči*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1962.
- SLAVEC GRADIŠNIK, Ingrid: Med narodopisjem in antropologijo. O razdaljah in bližinah. V: *Razvoj etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 1995, str. 125–140.
- SMERDEL, Inja: Ljudsko gospodarstvo. *Slovenski etnograf* 32, 1980–1982, str. 1–26.
- SMERDEL, Inja: *Oselniki. Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1994.
- SMERDEL, Inja: Slovenska atenska akropola. V: *15 + 10 European Identities*. Dunaj: Österreichisches Museum für Volkskunde, 2004, str. 63.
- STEENBERG, Axel: *New Guinea Gardens. A Study of Husbandry with Parallels*. V: Isti, *Prehistoric Europe*. London: Academic Press, 1980.

Voda in zemlja

Živeti. In preživeti. S čim? In na kakšen način? Temeljna vira v predindustrijskih družbah sta bila gotovo voda in zemlja, z vso svojo favno in floro, in božajoči žarki sonca ... In med temeljne načine preživetja sta nedvomno sodila poljedelstvo in živinoreja – poleg lova, ribolova, nabiralništva in številnih obrti ... Bili smo del zahodne civilizacije, temelječe na »rastlinskem determinizmu« pšenice in trave in na kmečkem življenju, na »oranju in paši«; v stoletjih, ko so se dnevi nizali v leta, iz leta v leto, v večnem naravnem krogu štirih letnih časov in vanj ujetem izmenjevanju vsakdanjih in sezonskih del; v stoletjih zgodovine dolgega trajanja, v katerih so mnoga orodja in naprave ostajala skoraj nespremenjena, ker jih je takšna ohranjala njihova temeljna funkcija; v obdobjih, ko je bilo poljedelstvo, poleg živinoreje, »največja industrija predindustrijske Evrope«, in ko bi brez zadostnih količin rastlinske hrane in brez mesa ne bila mogoča rast mest ... Voda in zemlja pa tudi danes ostajata nujna vira za premnoge načine preživljanja ...

Inja Smerdel

Namen razstavnega sklopa je v kar najbolj historični in strukturni predstavitvi tistih segmentov materialne kulture prebivalstva na slovenskem etničnem ozemlju, ki se kažejo skoz splošnost, množičnost, pa tudi posebnost agrarnih in neagrarnih oblik vsakdanjega preživljanja ljudi v 19. in 20. stoletju. To podobo smo pokazali z muzealijami, slikovnim in arhivskim gradivom.

Agrarne gospodarske dejavnosti se ločijo po vrsti naravnih dobrin, ki so človeku na voljo, in po intenzivnosti človekovih posegov v naravo, na naravne ekosisteme, gojene ekosisteme in na rejo živali. Skladno s tem je razstavni del o agrarnih gospodarskih dejavnostih razdeljen v tri osrednja poglavja. V prvem so predstavljeni nabiralništvo, lov in ribolov kot poglavitne gospodarske dejavnosti, povezane z naravnimi ekosistemi. Ponazorjeni so s skupino po osnovni funkciji različnih predmetov, gledano z zornega kota širše vsebine pa sorodnih predmetov. Vsakemu osrednjemu poglavju je dodano podpoglavje s predmeti, ki so po namenu uporabe zelo sorodni, kažejo pa družbene, krajevne in historične različice istega pojava. Tako je pri nabiralništvu poudarjena zbirka predmetov za nabiranje gozdnih sadežev, pri lovu pripomočki za poljšji in ptičji ribolov, pri ribolovu pa pripomočki za sladkovodni in morski ribolov. Kot muzealija s posebno pričevalnostjo je na ogled čupa, edini popolnoma ohranjeni morski drevak slovenskih ribičev. Razstavljena je scensko, kakor bi jo vlekli z morske brežine v fasal, kjer so jo izvorno hranili.

Pri gojenih ekosistemih so razstavljeni predmeti za pridobivanje in obdelavo zemlje ter za gojenje in predelavo kulturnih rastlin. Razvrščeni so od obdelovanja zemlje, pobiranja, čiščenja do predelave pridelkov. Na ogled so kopaška in orna orodja za obdelovanje zemlje, med pripomočki za pobiranje pridelkov orodja za žetev, med pripomočki za čiščenje in predelavo pridelkov pa trlice in drugi pripomočki za teritev.

Prikaz zbirk agrarnih gospodarskih dejavnosti sklene predstavitev pripomočkov za rejo živali. Razvrščeni so predmeti za vzrejo živali (tako hlevsko kot pašno) do tistih za pridobivanje živalskih produktov in njihovo predelavo. Za ponazorilo teh vsebin so poudarjeni pripomočki za košnjo, pašo, vprego, za molžo in predelavo mleka. Sledi prikaz predmetov, povezanih s čebelarstvom, posebej pa je poudarjena zbirka čebeljih panjev.

Razstavljene predmete dopolnjujejo besedila, ki razkrijejo delovne postopke in družbeno zgodovinske okoliščine, v katerih je potekala katera od gospodarskih dejavnosti in ki je privedla do oblikovanja raznovrstnih predmetov materialne kulturne dediščine. V talnih vitrinah so na ogled dobrine, ki jih nudi človeku narava brez njegovega posega vanjo ali pa jih pridelal sam za hrano in kot surovine. Na zaslonih pa so predstavljeni razstavljene predmeti v funkciji oziroma delovni postopki posamičnih agrarnih gospodarskih dejavnosti.

Glede na razpoložljive muzejske zbirke predmetov so neagrarne dejavnosti predstavljene s posamičnimi obrtmi, in sicer po njihovi vrsti in pomembnosti na Slovenskem v določenem času. Razvrščene so v proizvodne, storitvene in kombinirane obrtne dejavnosti, pri tem pa so utemeljeni njihova

razvojna pot, prostorska razširjenost in gospodarska pomembnost. Tako so predstavljene naslednje obrti: lončarstvo, kovaštvo, suhorobarstvo (med temi obodarstvo, podnarstvo, posodarstvo, orodjarstvo, ročno mizarstvo, zobotrebčarstvo), pletarstvo, urarstvo, čevljarstvo, pleskarstvo, barvarstvo in modrotiskarstvo.

Za posamične dejavnosti je pomembna njihova notranja struktura od orodja, surovin do izdelkov, ki so bili hkrati predmet uporabe in trgovine, torej zaslužka. Razvojne poti proizvodnih dejavnosti so nakazane v luči njihovega preoblikovanja v storitvene dejavnosti pod vplivom porajajoče se industrijske produkcije, ki je bila cenejša in zato obrtem konkurenčnejša. Ob tem so v ospredju tudi obrti, ki so bodisi v zatonu ali pa so že del zgodovinskega spomina, hkrati pa so nakazane druge oblike gospodarskih dejavnosti, npr. založniška obrtna produkcija in industrija.

Poklicno obrtno delo je predstavljeno s ponazoritvami lončarske, urarske in čevljarke delavnice oziroma mojstrovega delovnega mesta. Fotografiji dveh delavniških ambientov pa v ozadju delavniškega orodja in opreme skušata obiskovalcu približati občutek celotnega delavniškega prostora. Talne vitrine, napolnjene z različnim materialom, ki ostane kot odpadke pri obrtnem delu, so ilustrativno in učno dopolnilo. Obiskovalci razstave pa si lahko na dveh zaslonih ogledajo tudi nekatere delovne postopke na razstavi predstavljenih obrti. Na konec razstavnega sklopa o agrarnih in neagrarnih gospodarskih dejavnostih je vključeno ekonomsko izseljenstvo. Predstavitev sporočilo je, da kljub številnim in raznovrstnim virom in načinom preživljanja, ki so predstavljeni na razstavi, slednjih ni bilo dovolj, da bi omogočili preživetje vsemu prebivalstvu na slovenskem etničnem ozemlju v obravnavanem časovnem obdobju. Izseljenstvo je bilo od 80. let 19. stoletja pomembno z več vidikov: omogočalo je, da je del prebivalstva našel boljše možnosti za preživetje zunaj slovenskega etničnega ozemlja, hkrati pa so izseljenci pomembno dopolnjevali tudi družinski proračun in gospodarski razvoj tistih prebivalcev (sorodnikov), ki so ostali doma. Po vrnitvi nekaterih izseljencev domov, t. i. povratnikov, se je njihov ekonomski prispevek v razvoj domačega kraja in gospodarstva še okrepil. Muzejski predmeti v tem poglavju so nosilci historičnih sporočil, hkrati pa so bili premišljeno izbrani tako, da je vsak od njih tudi nosilec simbolnega sporočila: pomoči domačim, odhajanja in vračanja izseljencev, raznovrstnost njihovih poklicev v številnih državah sveta.

Rekonstrukcija lončarske delavnice z Dolenjskega, sreda 20. stoletja
(foto: Andrej Dular).

Rekonstrukcija čevljarke delavnice z Gorenjskega, 1. polovica 20. stoletja
(foto: Nada Žgank; Dokumentacija SEM).

AGRARNE GOSPODARSKE DEJAVNOSTI

Polona Sketelj

K agrarnim gospodarskim dejavnostim sodijo vse primarne preživetvene dejavnosti, povezane s kmetovanjem kakor tudi vse dopolnilne panoge gospodarstva na podeželju in v mestih, ki omogočajo človeku, da ob stiku z naravo pridobiva hrano, krmo in najrazličnejše surovine ter goji živali za razvedrilo in iz ljubiteljskih vzgibov. Glede na intenzivnost človekovega posega v naravo in na vrsto razpoložljivih naravnih dobrin so agrarne gospodarske dejavnosti, povezane z naravnimi ekosistemi (nabiralništvo v širšem pomenu besede), z gojenimi ekosistemi (poljedelstvo v širšem pomenu besede) in z rejo živali, vključno s čebelarstvom. Do konca 19. stoletja, ponekod tudi do srede 20. stoletja, so bile agrarne gospodarske dejavnosti temeljnega pomena za preživetje večinskega prebivalstva na Slovenskem. Večina kmetij je bila samooskrbovalnih. Od tedaj so jih začele postopno spodrivati neagrarne dejavnosti, agrarne panoge pa so dobile značaj dopolnilnih virov preživetja.

Od narave k človeku / naravni ekosistemi

Narava z raznovrstnimi plodovi daje človeku številne naravne dobrine. Z nabiralništvom, lovom in ribolovom pridobiva človek naravne dobrine neposredno, brez izboljševanja njihove kakovosti in rodovitnosti.

Vitrine v vsebinskem delu Naravni ekosistemi (foto: Matic Grgič, 2007).

Talne vitrine v vsebinskem delu Naravni ekosistemi (foto: Nada Žgank, 2006; Dokumentacija SEM).

Pridobivanje šote, Bevke pri Ljubljani, 1966 (foto: Tanja Tomažič; Dokumentacija SEM).

Z nabiralništvom, ki vključuje nabiranje rastlin, njihovih plodov, manjših živali, njihovih iztrebkov in zbiranje vode, človek zadovoljuje prehranjevalne, zdravilne, kultne, magične, obrtne in druge gospodarske potrebe. V najzgodnejšem razvojnem obdobju človeka je bilo nabiralništvo ob lovu in ribolovu pglavitna dejavnost za pridobivanje hrane. Že ob naselitvi prednikov Slovencev je postalo, ob prevladujočima poljedelstvu in živinoreji, poststranska gospodarska dejavnost. Pomen nabiralništva se je še zmanjševal ob uveljavljanju številnih drugih pridobitnih dejavnosti, za prehrano je ostalo dokaj pomembno do 19. stoletja le za nižje družbene plasti podeželskega prebivalstva. Sprva svobodno nabiranje je bilo v obdobju fevdalizma urejeno in omejeno s služnostnimi pravicami. Tržni pomen je nabiralništvo pridobivalo od srede 19. stoletja z uveljavitvijo železnice, razvojem drugih prometnih sredstev in mest. Nabiranje naravnih dobrin za dopolnilno hrano in kot vir zaslužka je bilo pomembno predvsem za vaško polagrarno prebivalstvo, od srede 20. stoletja pa je vse pomembnejše tudi za prebivalce mest (za delavce tudi dopolnilna gospodarska dejavnost) in izletnike.

Grabljice za borovnice, Skomarje, Štajersko, v rabi do 1963 (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Nabiranje gob, Skomarje, 1963 (Dokumentacija SEM).

Nabiranje gozdnih sadežev

Za nabiralništvo primernih naravnih dobrin je največ v gozdovih. Na Slovenskem v gozdovih nabirajo jedilne rastline in sadeže (borovnice, jagode, gobe, kostanj, lešnike), sok breze, brešta, javorja, zdravilne rastline (npr. brinje in jagode, lipo-vo listje in cvetove, praprot), rastline za živinorejo (predvsem v preteklosti veje grmov in dreves za butare za drobnico, bukov žir, želod in divji kostanj za krmo prašičev), rastline za kurjavo, stavbne, obrtne in industrijske namene (vejevje, šibje, ličeje za pletarstvo; v preteklosti liste jesena za barvila; suhljad, storže, protje). Poleg rastlin so predvsem v preteklosti v gozdovih nabirali tudi živali in njihove iztrebke (polže, med

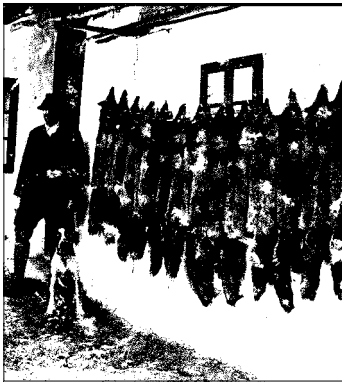
divjih čebel, mravljinčja jajca za ptičjo krmo). Gozdne sadeže nabirajo s posebnimi grabljicami (borovnice), koši, košarami, vevnicami (mravljinčja jajca), z noži in kosirji.

Kakor nabiralništvo nasploh je tudi nabiranje naravnih dobrin v gozdovih postalo v zadnjih desetletjih vse pomembnejše predvsem za mestno prebivalstvo in izletnike.

Lov

Sprva je bil lov gospodarska dejavnost, namenjena predvsem človekovemu prehranjevanju in oblačenju ter odganjanju škodljivcev. Na Slovenskem so se razvili lov na divjačino, polški lov, ptičji lov in lov na škodljivce. V antiki, še bolj pa v fevdalizmu, je dobil lov poleg gospodarskega za plemstvo tudi športni in družbeni statusni pomen, medtem ko je za podložnike obdržal gospodarski pomen (hrana, obleka, trgovina). Pomen lova za preživetje je bil sicer odvisen od stopnje produktivnega gospodarstva; v 19. stoletju je bil le še dopolnilna dejavnost.

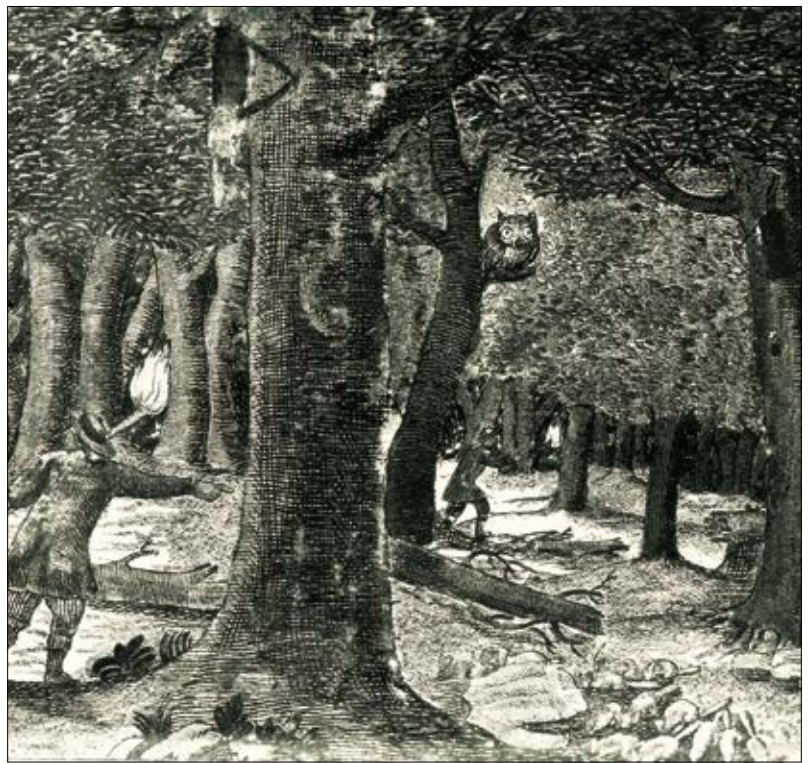
Sprva prosti lov je bil v fevdalizmu omejen z lovsko pravico (pravica posamične skupine oz. njenega poglavarja proti drugi do lova na določenem lovišču). Že v zgodnji fevdalni dobi je bila lovska pravica ena od vladarjevih pravic, okoli 11. stoletja pa se je pridružila pravicam teritorialnih zemljiških gospodov na njihovem ozemlju. Ti so si pridržali pravico do določene vrste lova, za druge pa so podeljevali pravice. Razvila sta se visoki in nizki lov. Podložniki so morali plačevati za posamične vrste lova odškodnino, ponekod so jim zemljiška gospodarstva dovolila lov na malo divjad, zveri in ptiče, ki so jih morali oddati gospodstvu, dobili so odstrelnino ali pa so plačali odškodnino. Zaradi omejenih lovskih pravic se je med kmeti začel širiti divji lov (v 16. stoletju so poznane

Po lovu, Velinja vas pri Bilčovsu, Avstrija, 1936 (zasebna last).

prve prepovedi vladarjev zoper divji lov). Nekateri podložniki so opravljali tlako pri lovu, zlasti na divje zveri, nekateri podložniški lovci pa so imeli posebno lovsko hubo (lovili so za gosposko, vzdrževali lovišče, preganjali divje lovce; bili so oproščeni druge tlake ali dajatve). Po letu 1848 je bila lovska pravica podeljena za plačilo, s patentom iz leta 1849 so bile odpravljene tlaka in dajatve, povezane z lovom, in ni bilo več razlike med nizkim in visokim lovom. Določil o lovopustu je bilo vedno več v 18. stoletju, v 19. stoletju so bila zapisana v deželnih predpisih.

Leta 1976 je bila sprejeta slovenska lovska zakonodaja, ki ureja pravila varstva, gojitve in lova divjih živali. V zadnjih desetletjih je lov povezan s pridobivanjem hrane (načela o zdravi prehrani), z uravnavanjem naravnega ravnovesja med živalskimi vrstami, odganjanjem škodljivcev, pa tudi s skrbjo za posamične živalske vrste. V 19.

Lov na polhe (iz knjige *Gründliche Nachricht von dem in dem Inner Krain von Franz Anton von Steinberg*, 1758).

in prvi polovici 20. stoletja so lovili predvsem s puškami, pastmi (za medvede, lisice, volke, divje prašiče), zankami (za srne, zajce, ptiče), mrežami (predvsem za ptiče) in na limanice, v zadnjem času lovijo predvsem s puškami.

Poljši lov

Je najznačilnejši kmečki lov na Slovenskem, razširjen predvsem na Notranjskem, zahodnem Dolenjskem in Gornjegrajskem. Najstarejši vir o poljšem lovu je iz časa okoli leta 1240, največ virov pa je iz 17. stoletja (J. V. Valvasor), 18. stoletja (F. A. Steinberg, B. Hacquet), 19. in 20. stoletja, ko so številne pisne obogatili ustni in predmetni viri.

Polhe so lovili na različne načine. V polšje luknje so bezali s palicami ali pa so jih zvalili iz lukenj s kadečimi se gobami. Včasih so na prostor, kjer so spali, dali zaboj ali sodček, za vhod je bil izvotljen panj s poševno nameščenimi žebli v

notranjosti, na ta način je polh lahko prišel le noter, ne pa ven. Sodčke so včasih raje postavljali pred jame. Polhe so lovili tudi na vabo in z loki, najpogosteje pa z lesenimi, doma narejenimi ali kupljenimi pastmi: predvsem s pastmi na lok – samojstrnami (omenja jih že Valvasor, za vabo so v notranjost pasti namestili lesniko, v olje namočeno hruško) in enojnimi ali dvojnimi pastmi na vzmet. Pasti so nastavljali na drevesa. Polšje meso je bilo za kmete pomembna hrana za zimo (nasoljeno, spravljeno v sodčke), nekaj pečenih ali kuhanih so pojedli takoj po ulovu. Polšje kožuščke in zdravilno polšjo mast so prodajali. Po 2. svetovni vojni je poljši lov na Slovenskem zelo nazadoval, polhov je bilo vse manj; poljši lov ni bil več gospodarska dejavnost. Polšje meso so uživali v manjših količinah, in še to samo v času lova (zdravstveni razlogi, spremenjen način prehranjevanja na podeželju), polšjo mast so prenehali uporabljati, pa

Polhar, Male Lipljene, 1964
(Dokumentacija SEM).

Ptičar snema ptico z limanic, Blače, 1953 (Dokumentacija SEM).

Polšja past (iz zbirki SEM; foto: Marko Habič).

tudi prodaja kožic ni bila več donosna. Polšji lov je v zadnjih desetletjih tako povezan predvsem z razvedrilom. Uveljavil se je celo način lova, ko polhe po ulovu izpustijo.

Ptičji lov

Na Slovenskem sta bila razvita lov na vodne in lov na kopne ptice. Vodne ptice so lovili za hrano, kopne ptice pa kot dopolnilo prehrani, za prodajo, zabavo in za pridobitev ptic pevk. Iz 18. stoletja je ohranjen opis lova na divje race na Cerkniškem jezeru (Steinberg): jezerjani na čolnih so plašili race v ločje, nato so jih obkolili in pobili s palicami. Na podoben način so lovili race še v 20. stoletju. Kopne ptice, večinoma pevke, so povsod na Slovenskem lovili z zasledovanjem, na limanice, v zanke in pasti. Privabljali so jih s piščalkami ali ptiči. Najsplošnejši lovski pripomoček so bile limanice. Zanje so narezali brestove, brezove in vrbove palice, dolge po dvajset centimetrov, lepilo so kuhali iz jagod hrastove omele. Z lepilom namazane limanice so nastavljali na drevje in grmičevje. Pasti v obliki zank so najpogosteje naredili iz zvite ali spletene konjske žime jih pritrdili na pa-

lico, na lesen obroč, na okroglo deščico, ki je imela v sredini koruzni storž za privabljanje ptic, neposredno na konopljo ali pa so jih pritrdili na drugačen način. Šoje in žolne so pozimi lovili v koničasto oblikovane pasti, narejene iz palic, z zanko pri vходу in s koruznim ali drugim žitnim zrnjem v sredini za vabo. Divje golobe in brinjevke so na Krasu lovili pod kamnite plošče. V zadnjih desetletjih je ptičji lov na Slovenskem v glavnem izumrl.

Past za šoje, Male Lipljene, 1. polovica 20. stoletja (iz zbirki SEM, foto: Marko Habič).

Ribolov

Ribolov na Cerkniškem jezeru (iz knjige *Gründliche Nachricht von dem in dem Inner Krain von Franz Anton von Steinberg*, 1758).

Obsega vse postopke za lov in gojenje rib, rakov in drugih organizmov v tekočih in stojećih sladkih vodah in morju. Ob nabiralništvu in lovu je bil tudi ribolov v najzgodnejšem razvojnem obdobju človeku poglavitna dejavnost za oskrbo s hrano, sčasoma je ob dopolnilnem pomenu za prehrano (ob prevladujočima poljedelstvu in živinoreji) postal pomembna tržna dejavnost. Predniki Slovencev so se z ribolovom ukvarjali v prvotni domovini (o tem priča podobno izrazje za ribe in ribiške priprave pri različnih slovanskih narodih) in po naselitvi na območju nove domovine. V srednjem veku so sprva prost ribolov omejili z ribolovno pravico, ribolov je spadal med podložniška bremena, razvil se je divji ribolov, ki so si ga od 16. stoletja prizadevali omejevati s kaznimi. V 17. in 18. stoletju so izdajali patente in odredbe za varstvo rib in predpise o uporabi ribiških orodij, zakon iz leta 1885 o prepovedi divjega ribolova in vrsti ribolovnih pravic pa je bil temelj za vse poznejše zakone o ribolovu na

Sakarji, Cerkniško jezero, 20. stoletje (Dokumentacija SEM).

Slovenskem, leta 1937 so sprejeli enoten zakon o sladkovodnem ribolovu za vso državo. Pomen ribolova kot gospodarske dejavnosti za prehrano in tržišče se je zmanjšal z industrializacijo v drugi polovici 20. stoletja. Ribolov je postal oblika razvedrila in športa (potapljaštvo, tekmovalni ribolov).

Sladkovodni ribolov

Sladkovodni ribolov, vključno z lovom na rake, je razvit na vseh večjih slovenskih jezerih in rekah. Že v 13. stoletja so v urbarjih omenjeni tudi ribniki, ki so bili v srednjem veku najbolj razširjeni pri samostanih (zanje so bile ribe pomembne kot postna hrana), na fevdalnih gospodstvih in v mestih. Kljub postopnemu upadanju sladkovodnega ribolova kot poglavitne dejavnosti za oskrbo s hrano (ob večanju pomena poljedelstva in živinoreje), je sladkovodni ribolov v 17. in 18. stoletju zagotavljal pomemben vir hrane in dohodka zlasti za podeželsko prebivalstvo. O sladkovodnem ribolovu na Kranjskem je v 17. stoletju pisal Valvasor, za spoznavanje načina ribolova na Cerkniškem jezeru v 18. stoletju sta pomembna Steinbergov opis in upodobitev podložniškega ribolova.

Pripomočki za ribolov so se razvili v dobi kovin, obliko so ohranili skoz tisočletja. Najstarejši je

ribolov z rokami (na Slovenskem pogost še v 19. in prvi polovici 20. stoletja), sredi 18. stoletja so lovili ribe pozimi na Cerkniškem jezeru tako, da so s sekiro udarjali po ledu, s tem zadeli ribe, ki so jih potem, ko so prebili led, z rokami pobirali iz vode. Še v 20. stoletju so tam lovili ribe v koše, od koder so jih jemali z rokami. Na Slovenskem so poleg tega za sladkovodni ribolov uporabljali še osti (vilice), žimnate zanke, pritrjene na palice, nočne zanke (zadržile so se same, nastavljali so jih ponoči), koše za ribe (spletene iz smrečja), vrše (iz vrbovja, stožčaste oblike ali pletene iz vrvice s tremi obroči, v notranjosti različnih velikosti), sake (spletene iz vrbovja v obliki presekanega stožca z odprtino navzgor, pritrjene na bukovo rogovilo), saku podobne križake, trnke (prevladujejo od konca 19. stoletja) in mreže (omenjene so od 16. stoletja). Ribe so lovili tudi z zagrajevanjem vode, z naravnim (Cerkniško jezero) ali umetnim odtokom vode, z lučmi, baklami, razstrelivom, omamnimi sredstvi. V zadnjih desetletjih prevladuje ribolov z ribiškimi palicami in trnki ali muhami (muharjenje).

Vrša – *navušelj*, Gorenje Jezero, Notranjsko, pred letom 1960 (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Lov na tune, Nabrežina, Italija, 1. polovica 20. stoletja (Dokumentacija SEM).

Morski ribolov

Morski ribolov je bil na avtohtonem slovenskem etničnem ozemlju razvit na obrežju Tržaškega zaliva (od Trsta do Timave) in zahodne Istre. Priobrežni ribolov v slovenskem morju je v pisnih virih prvič omenjen leta 805 v zapisu o pomiritvenem shodu v Rižani; v darilni listini oglejskega patriarha Ulrika iz leta 1173 je naveden ribolov na ciplje v Tržaškem zalivu.

V navadi sta bila poletni ribolov na modro ribo (z lučjo ponoči) in globinski ribolov na glavonožce in rake. Ribarili so z različnimi plovili. Med Trstom in Devinom so lovili z drevakom, čupo, od drugih čolnov na vesla pa še s ščifo in veliko tonero, ki je bila primerna za tunolov. V 19. stoletju so začeli ribariti z jadrnicami. Prvotno so za ribolov uporabljali mreže, lovili so še s trnki, vrvicami z več trnki, vršami, ostmi. Rake so lovili s posebnimi vršami in trstikami z vabo, za školjke so uporabljali

grablje z vrečo, za leščurje so imeli posebne klešče.

Ribe so lovili za domačo prehrano in za prodajo; razvila se je neposredna prodaja odjemalcem na domu ali v gostilne, ki so jo opravljale večinoma ženske. Od druge polovice 20. stoletja prevladuje na Slovenskem veliki gospodarski oz. industrijski ribolov, ki se od majhnega ribolova ribičev loči predvsem po načinu in lovnihih sredstvih (ribiške ladje med 15 in 30 m dolžine uporabljajo krožne mreže plavarice in vlečne mreže – koše). V zadnjih desetletjih se je razvil športni ribolov.

Mreže

Z mrežami, spletenimi iz lanenih vlaken, s plovkami iz kosov lahkega lesa ali suhega lubja in utežmi iz majhnih kamnov ali pečene gline, so ribarili že v neolitiku. Skozi tisočletje so se niti, oblika in velikosti mrež vedno bolj spopolnjevali. Do druge polovice 19. stoletja so pletli mreže iz konoplje in

Šivanje mrež, Nabrežina, Italija, 40. leta 20. stoletja (Dokumentacija SEM).

Igle za šivanje ribiških mrež različnih velikosti, Nabrežina, Italija, 20. stoletje (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

lanu, pozneje so se uveljavile lažje, odpornejše in prožnejše bombažne mreže. Od druge polovice 20. stoletja so uporabljali najlonske in druge sintetične mreže, ki jih ni več ogrožalo gnitje, v morju so bile nevidne in jih ni bilo treba sušiti. Mreže iz naravnih vlaken so izdelovali doma, morali so jih sušiti in večkrat na leto barvati oziroma namakati v tekočini, ki je vsebovala veliko tanina (najpogosteje v zmletem borovem lubju, skuhanem v vodi).

Mreže se razlikujejo po velikosti očesa, ki jih dejansko tvori četvero-kotnik z enakima stranicama. Po sestavi so enojne in trojne. V enojno mrežo se ribe ulovijo tako, da vtaknejo glavo v njeno oko in ne morejo več iz njega zaradi škrg in plavuti. Trojne mreže tvorijo tri enojne mreže; zunanji dve imata zelo velika očesa, notranja pa majhna. V trojne mreže se ribe ulovijo tako, da se vanje zapletejo: skozi prvo veliko zunanjo mrežo

pripravajo v gosto notranjo mrežo in se z njo vred zamotajo v veliko oko druge zunanje mreže kakor v nekakšno vrečo. Trojne mreže uporabljajo za lov na ribe, ki nimajo škrg ali ostrih plavuti. Po načinu lova so mreže vlečne, obkroževalne in nepremične. Vlečne in obkroževalne so vedno enojne, nepremične pa so lahko enojne ali trojne. Pri globinskem ribolovu so uporabljali tri vrste vlečnih mrež (*grip*, tj. najstarejša, omenjena v statutu Pirana iz leta 1307; *tartana*, uporabljali so jo več stoletij pri ribolovu z jadrnicami; *koča*, razvila se je iz tartane), obkroževalne mreže so *tonera* za lov tunov (na bregu med Barkovljami in Nabrežino je bilo 14 lovišč, prihod rib so opazovali trije opazovalci, imenovani *kolnarji*, ki so uravnavali potek lova), *šakaleva* (za lov ponoči s svetilkami, predvsem sardonov, sardel, šurov, škombrov in lokard) in *trata* za sardele in sardone; nepremične trojne mreže so *pasaljera* (za lov morskih listov, rombov in sip), *souter* (v morsko dno zabiti koli, na katerih je pritrjena mreža za lov cipljev in skočcev), nepremične enojne mreže so *malajda* (za nočni ribolov sardel, *šperun* za lov skuš), *škadenar* (mreža z očesom 160–180 cm za lov velikih rib, npr. rombov), *pošta* za tune (za večerni ribolov), *jerajenca* za lov jerajev, *pošta* za lignje.

Čupa Marija, izdelana 1898, še zadnjič v morju pred odhodom v muzej, Nabrežina, Italija, 1947 (Dokumentacija SEM).

Čupa

Dolg in ozek, najpogosteje 7 x 0,7 m velik čoln, monoksil, je iztesan iz enega kosa lesa (hloda) hoje ali primorskega bora. Čupam podobne drevake so uporabljali že Slovani v prvotni domovini. Z morskimi čupami so lovili slovanski ribiči od Kotorja do Soče, slovenski ribiči pa so jih uporabljali več kot tisoč let v nekaterih vaseh ob strmem kraškem obrežju med Trstom in Timavo, ki je bilo zaradi naravnih razmer manj primerno za druga plovila. Čupe so ribiči izdelovali sami doma. Prvi pisni vir, ki omenja čupe slovenskih ribičev, je iz leta 1621, sicer obravnava spore o razmejitvi ozemlja med tržaškim Magistratom in devinskim grofom. V prvi polovici 20. stoletja je bilo v rabi še petindvajset čup, najdlje, do druge svetovne vojne, so se ohranile le v Nabrežini. Čupe so poganjali z vesli: dve glavni vesli, dolgi po šest metrov, sta bili zataknjeni na 5,30 m dolgem prečnem drogu (teslirju), tretje pomožno veslo, dolgo 3 m, ki ga je upravljal pomožni veslač, je bilo postavljeno na levem boku spredaj. Čupe so shranjevali na plažah, ob lepem vremenu so jih potegnili na suho do zidov ob plaži, ob slabem vremenu in pozimi pa so jih hranili v posebnih vrzelih v zidovih, imenovanih *fasali* (s pomočjo *rinke* in lesenega droga, pretaknjene skozi odprtini na čolnu, in vitlja so jih potegnili v fasal). Čupa Marija iz Nabrežine, ki jo hrani Slovenski etnografski muzej, je edini popolnoma ohranjen primerek tega plovila s slovenskega obrežja.

Čupe v fasalih, Nabrežina, Italija, 40. leta 20. stoletja (Dokumentacija SEM).

Razstavljena čupa Marija (foto: Marko Habič).

Rastlinjaki, Dolenja vas pri Polhovem Gradcu, 2002 (foto: Nena Židov; Dokumentacija SEM).

S kultiviranjem, izboljševanjem in obdelovanjem rodovitne zemlje človek pridobiva poljščine, vrtnine, sadje in druge rastline za prehrano, krmo in kot surovine za hišne potrebe in industrijske namene. Gospodarske dejavnosti za pridobivanje rastlin iz rodovitne zemlje (vrtnarstvo, sadjarstvo, vinogradništvo, hmeljarstvo, oljarstvo), spadajo k poljedelstvu v širšem pomenu besede. Tako kakor poljedelstvo v ožjem pomenu obsegajo pridobivanje obdelovalne zemlje, nje obdelavo, pripravo za setev oziroma saditev, postopke za pridelavo, varstvo, spravilo in predelavo pridelkov.

Ob naselitvi prednikov Slovencev je bilo ob živinoreji poljedelstvo v ožjem pomenu besede najpomembnejša preživetvena dejavnost. Od romaniziranih staroselcev so novi naseljenci prevzeli antično poljedelsko znanje in orodja. Na gozdnih površinah je prevladovalo poži-

galništvo, na površinah, ki niso bile poraščene z gozdom, pa kopaštvo. Pomen poljedelstva je naraščal z ornim poljedelstvom, širjenjem in ustaljevanjem obdelovalnega sveta (dokončno med 9. in 11. stoletjem), istočasno z uvajanjem nadtriletnega kolobarjenja s praho. Velike spremembe v obdelovanju zemlje je vpeljala agrarna revolucija (med sredo 18. in sredo 19. stoletja) z uvajanjem načrtnega gnojenja, povezanega z razvojem hlevske živinoreje, uvajanjem krmilnih rastlin, stročnic, s povečanjem pridelka v razmerju s semeni in s kolobarjenjem brez prahe. Agrarna tehnika in strojno orodje sta se ponovno spopolnila na prelomu 19. v 20. stoletje. Razvoj poljedelstva na Slovenskem pa je bil najhitrejši od 50. let 20. stoletja (uvajanje novih, rodovitnejših sort, izboljšanje gnojenja in varstva rastlin) in od 60. let 20. stoletja (mehanizacija).

Poljedelstvo v ožjem pomenu besede je razvito po vsej Sloveniji (najbolj na ravninskih območjih, kjer prevladujejo monokulture), hmeljarstvo v Savinjski dolini, Zgornji Dravski dolini, na Dravskem polju in v Posavju, oljarstvo je razvito predvsem v zahodni in vzhodni Sloveniji, vinogradništvo pa v treh vinorodnih rajonih: primorskem, posavskem in podravskem, ki skupaj obsegajo 14 vinorodnih območij.

Obdelovanje

Plodno zemljo za setev ali saditev na Slovenskem obdelujejo s kopaškimi ali z ornim orodjem. Po prevladujočem načinu obdelovanja je poljedelstvo oziroma obdelovanje kopaško in orno.

Kopaško obdelovanje

Je obdelovalni način, pri katerem se pripravlja zemljišče za setev ali saditev z uporabo motik ali kopač. Glavni obliki kopaškega obdelovanja sta bili požigalništvo (na gozdnih površinah) in kopaštvo v ožjem pomenu besede (na odprti, neporasli zemlji). Pri starejšem kopaškem obdelovanju, brez uporabe gnojil, njive niso bile ustaljene. Ob naselitvi v Vzhodnih Alpah je pri Slovanih najverjetneje prevladovalo kopaško obdelovanje, ob istočasni uporabi rala. Prehod od kopaškega k pravemu ornemu poljedelstvu se je sklenil med 9. in 11. stoletjem. Kopaštvo se je ob ornem poljedelstvu ohranilo v oddaljenih krajih, za obdelavo zemlje pri zahtevnejših kulturnih rastlinah (vinogradništvo) in za obdelavo na zahtevnejših legah. Tako je bilo npr. v Slovenskih goricah kopaštvo izpričano še v 18. stoletju na pobočjih s težko zemljo. Specializirana oblika kopaštva je vrtnarstvo. Najznačilnejša kopaška orodja so motike. Na Slovenskem se je razvilo približno 300 vrst motik, različnih oblik, velikosti in teže, prilagojenih uporabi, kakovosti zemlje in geomorfološki izoblikovanosti zemljišča.

Karta motik (po Franju Bašu, *Slovenski etnograf* 8, 1955).

H kopaškemu orodju sodijo poleg motik še rovnice, orodja za pletje, lopate in vile za prekopavanje zemlje.

Orno obdelovanje

Je obdelovalni način, pri katerem pripravijo njive za setev ali saditev z ornim orodjem, ki ga vleče živina (govedo, konj) ali stroj. Orno obdelovanje se je razvilo na odprtem zemljišču ali stalnih in očiščenih krčevinah. Njive so praviloma ustaljene, v določenih letih v prahi. Po razporeditvi obdelovanja in praha razlikujemo pri ornem obdelovanju ledinsko poljedelstvo, nadveletno kolobarjenje s praho, natriletno kolobarjenje s praho, kolobarjenje brez praha. Orno obdelovanje oz. poljedelstvo je nastalo v povezavi kopaškega poljedelstva z vzrejo velikih domačih živali. Pri Slovanih se je začelo uveljavljati

Spomladansko oranje, Skopo pri Dutovljah, 1936 (foto: Miljko Doktorič; Dokumentacija SEM).

Plug s kolci, Poljšica pri Bledu, v rabi do 1910 (iz zbirki SEM; foto: Marko Habič).

pred sredo 1. tisočletja in se je na Slovenskem od 6. stoletja širilo najprej z uporabo rala, med 10. in 11. stoletjem z uporabo lesenega pluga. Orno poljedelstvo je spodbivalo starejše kopaštvo in požigalništvo. Z ornim orodjem je bilo mogoče obdelati petkrat toliko zemljišča kakor s kopaškim.

Orni orodji sta ralo in plug. Ralo ima simetrični lemež (konic), ki zemljo razriva, drobi in rahlja, ne pa tudi spodriiva in obrača. Čeprav ga je med 10. do 11. stoletjem začel nadomeščati plug, se je v hribovitem svetu ohranilo povečini do začetka 19. stoletja, na štajersko-koroškem gorskem obrobju slovenskega ozemlja do druge

polovice 19. stoletja, ponekod do srede 20. stoletja. Nazadnje je bilo ralo v drugotni funkciji, npr. za izkopavanje krompirja in zagrebanje krompirja in koruze. Plug ima nesimetričen lemež in desko. Z lemežem in črtalom reže zemljo, z desko (eno ali dvema) jo obrača. Na začetku 19. stoletja je na ravninskih območjih leseni plug skoraj popolnoma prevladal nad ralom, sredi 19. stoletja se je začel uveljavljati industrijski železni plug (cugmajerjev plug), ta je potreboval manj živine od lesenega, dokončno se je uveljavil po letu 1900. V 60. letih 20. stoletja so postopno začeli orati s traktorskimi plugi.

Razstavljena orna orodja (foto: Marko Habič).

(P)obiranje in spravilo pridelkov

Pri ročnem (p)obiranju in spravilu večje količine pridelkov je pred uvedbo mehanizacije sodelovalo več ljudi na podlagi medsebojne pomoči ali delovnega najemnega razmerja. Opravila (pobiranje okopavin, žetev, trganje grozdja in oljk, obiranje hmelja) so pogosto spremljale šege in boljša in obilnejša hrana. Za pobiranje pridelkov so uporabljali in še danes uporabljajo različne pripomočke. Repo, peso in korenje na manjših površinah pulijo in rujejo, na večjih strojno, ponekod kopljejo korenje z vilami ali s koničastim orodjem, imenovanim *špes*. Krompir na manjših površinah in na strmih legah kopljejo z motikami, drugače ga izorjejo s plugom, v preteklosti so si pri kopanju krompirja ponekod pomagali z gnojnimi vilami. Okopavine pobirajo v košare različnih oblik in velikosti, v zadnjih desetletjih pa tudi v lesene in plastične zaboje. Do uveljavitve traktorjev so jih vozili domov na vozovih v gnojnih koših, ki so imeli ponekod na sredini vratca za odpiranje, ali na lesenih vozovih s polnimi stranicami (t. i. *truge*). Zeljne glave posekajo s sekiro ali posebnimi noži. Koruzo so do uveljavitve strojev pobirali tako, da so jo lomili ali pa želi s srpi nekaj centimetrov nad korenino. Grozdje so v preteklosti rezali z noži, z nekoliko ukrivljenimi *fouči* (Primorska), v zadnjih desetletjih pa ga obirajo predvsem s škarjami. Obrano grozdje dajejo v lesene škafe, v lesene proti vrhu

Trgatev, Primorsko, 1956
(Dokumentacija SEM).

nekoliko zožene posode, opasane z lesenimi obroči, v pletene naramne koše, v zadnjih desetletjih pa skoraj povsod v kovinska ali plastična vedra. Do stiskalnic ga nosijo v brentah na ramenih, v brentah, oprtih na čelo, v brentah na glavi ali v brentah na leseni ukrivljeni palici (v Brdih). Oljke obirajo ročno, na lestvi, s tresenjem dreves ali s posebnimi grabljicami, tako da pod drevesa razprostrejo ponjavo ali mrežo. V preteklosti so jih brali v vrečevinasto ali pleteno posodo, pritrjeno za pas ali obešeno prek ramena, v zadnjih desetletjih v plastične zaboje. Hmelj so do uveljavitve strojev najpogosteje obirali, tako da so lesene hmeljevke izruvali, položili na lesen križ in z njih obirali storže, ki so jih dajali v pletene košare, obešene okoli pasu, v jerbases, lesene mernike ali v aluminijaste posode. Sadje obirajo ročno, z lestve, s posebnimi obiralniki, s tresenjem dreves ali z udarjanjem po vejah. Pobrano sadje zlagajo v košare ali zaboje.

Pobiranje krompirja, Bilčovs, Avstrija, 1936 (zasebna last).

Srp, Koroška Bela, konec 19., začetek 20. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Žetev, Zdenska vas, 1978 (Dokumentacija SEM).

Žetev

Je poljedelsko opravilo, povezano s spravilom žit s polja. Do 60. let 20. stoletja so na Slovenskem želi s srpi in posebnimi kosami. Srpe so uporabljali že Slovani ob naselitvi, nastali so iz noža. Današnja oblika polkrožnega gladkega rezila (v srednjem veku nazobčanega) z ostro konico na enem koncu in lesenim ročajem na drugem je v rabi od 13. stoletja. Na začetku 20. stoletja so se uveljavile žetvene kose; te so bile za zajemanje žitnih bilk opremljene s platnom na loku ali z različno oblikovanimi kljukami. S srpi so žele ženske, s kosami moški. Žanjice so žele tako, da so odžele pest žita in ga vsakič posebej položile na povezavo za snope – povreslo ali pa so ga nažele za cel snop in ga položile na povreslo. Pri žetvi s kosami so ženske za moškimi s srpi pobirale pokošeno žito in ga dajale na povreslo. Načini zlaganja žitnih snopov so bili po Sloveniji različni in prilagojeni vrstam žita. Ročna žetev je bila skupinsko delo, za žetev najete delavce so najpogosteje plačevali v naturalijah z žitom ali kruhom. Veliko delavcev se je za čas žetve sezonsko zaposlovalo. Strojna žetev s kosilnicami je pogostejša od 60. let 20. stoletja, hkrati s tem so začeli na ravninskih poljih uporabljati tudi kombajne.

Čiščenje in predelava pridelkov

Meždec za mastenje grozdja, Drašiči, Bela krajina, konec 19., začetek 20. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Pobrane pridelke najprej očistijo, nato jih predelajo. Očiščeno žitno in koruzno zrnje meljejo v mlinih. V preteklosti so ga mleli v velikih mlinih ali na manjših ročnih domačih mlinih, žrmljah. Žrmlje so na Slovenskem uporabljali na številnih kmetijah skozi stoletja, ponekod do srede 20. stoletja; posebej tam, kjer v bližini ni bilo drugih mlinov. V zadnjih desetletjih se žrmlje ponovno uveljavljajo za mletje manjših količin zrnja, predvsem za peko t. i. biološkega kruha, medtem ko večje količine meljejo na velikih mlinih. Grozdje po trganju najprej zmeljejo v mlinih za grozdje, nato ga stiskajo v stiskalnicah. Ponekod je bilo zlasti v preteklosti takoj po trganju razširjeno mastenje v škafih ali brentah in tlačenje z rokami, bati ali kiji v kadi na vozu ali v kleti. Še konec 19. stoletja, ponekod tudi še v prvi polovici 20. stoletja, je bilo na Slovenskem v navadi tlačenje grozdja z bosimi nogami v kadi ali na podu preše, drugače v navadi že v srednjem veku. Sadje in grozdje kuhajo v žganje v posebnih kotlih za žganje, iz sadja pridobivajo mošt; od druge polovice 19. stoletja z drobljenjem v sadnih mlinih (prej s tolčenjem z lesenimi kiji, bati v lesenih koritih ali v dolgih, polkrožno zakrivljenih koritih z mlinskim kamnom na drogu ali s težkimi betonskimi kolesi) in s stiskanjem na stiskalnicah. Sadje konzervirajo s sušenjem na soncu, zraku, v in na krušni peči, v manjših sušilnicah (prenosnih, neprenosnih napravah), v sušilnicah kot posebnih individualnih ali skupnih vaških stavbah. Od 19. do srede 20. stoletja so na Bizeljskem, v Goriških Brdih, Soški in Vipavski dolini, Brkinih in nekaterih vaseh v Benečiji sušili olupljene slive, t. i. *prinele*. Oljke stiskajo v olje v posebni preši, imenovani *torklja*. Lanena stebela so v preteklosti obdelovali s teritvijo.

Teritev

Pri teritvi so izločili iz posušenih lanenih stebel vlakna, tj. laneno predivo. Teritev je bila najbolj razširjena v nižinskih predelih Slovenije, kjer so gojili največ lanu. Pridelava lanu se je začela na Slovenskem zmanjševati v drugi polovici 20. stoletja zaradi uveljavljanja drugih prediv. Teritev je bila jesensko opravilo. Pred teritvijo so z izravnanih lanovih stebel s smukalnikom osmukali semenske glavice, stebela so godili na soncu in dežju na pokošenem travniku in jih nato najpogosteje sušili v sušilnici, sušilni jami, redkeje

Mlatev prosa, Črensovci pri Lendavi, Prekmurje, 1963 (foto: Fanči Šarf; Dokumentacija SEM).

Trlica, Prekmurje, 1. polovica 20. stoletja
(iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Teritev, Bilčovs, Avstrija, sreda 20.
stoletja (zasebna last).

po peki v krušni peči ali na ognjišču pred odprtino peči. Sledila je teritev stebel posušenega lanu s trlicami, lesenimi, škarjam podobnimi pripravami za teritev lanu in konoplje. Trlice so bile enojne (med mirujočima deskama je bil žleb za premično desko – jezik ali nož) ali dvojne (med mirujočimi tremi deskami sta bila žlebova za premični deski – jezika ali noža), različnih velikosti, najpogosteje meter do poldrugi meter dolge, široke približno 20 cm. Jezik z ročajem za pritiskanje noža navzdol je bil premično pritrjen na spodnji del trlice le na enem koncu. Pri teritvi je odpadlo zdrobljeno steblovje (*pezdir*) in slabše predivo; v rokah so ostajala vlakna za dobro predivo, ki so jih zlagali na kup. Trle so najpogosteje ženske, ponekod tudi moški, delavce za teritev so najeli ali pa so si gospodinjstva medsebojno pomagala. Za teritev so pripravljali obilno in boljše hrano od vsakdanje, delo so pogosto sklenili s šegami, ki so jih vodila dekleta in ženske. Preden so strto laneno predivo spredli s kolovrati, so ga razčesali na grebenih.

Živinoreja in reja malih živali

Gospodarska dejavnost obsega rejo, razmnoževanje domačih živali in izboljševanje pasem za pridobivanje hrane, surovin za obleko in obutev, drugih izdelkov živalskega izvira, vprežne, jezdne ali tovarne sile v kmetijstvu, prometu, v športne namene, za razvedrilo in za pridobivanje živalskih iztrebkov. Pri Slovanih je bila živinoreja pred prihodom v Vzhodne Alpe poleg prevladujočega poljedelstva pomembna gospodarska dejavnost, ob naselitvi je prevzela prvine staroselske živinoreje. Predniki današnjih Slovencev so redili živino najprej za pridobivanje hrane, od širjenja ustaljenih njiv (med 9. in 11. stoletjem) za vprežno silo in z rastjo trgovine v 16. stoletju, predvsem ob morju, za trgovanje. Panoge živinoreje na Slovenskem so bile govedoreja,

Krmljenje prašičev, Bilčovs, Avstrija, 50. leta 20. stoletja (Dokumentacija SEM).

konjereja, kozjereja, ovčereja, perutninarstvo, prašičereja in reja kuncev. Ob naselitvi je bila najpomembnejša ovčereja, na začetku 21. stoletja govedoreja, prašičereja in perutninarstvo. Od druge polovice 18. stoletja prevladuje hlevska živinoreja, pred njo je prevladovala pašna. Na razvoj živinoreje je od srede 18. stoletja vplivalo uvajanje novih krmnih rastlin (detelja, korenovke, koruza in krompir), sredi 19. stoletja zboljševanje starih in uvajanje novih pasem, po 2. svetovni vojni uporaba cepiv in umetno osemenjevanje. V drugi polovici 20. stoletja so se na Slovenskem razvile farmska reja živine, tržna živinoreja na kmetih in domača reja, namenjena samooskrbi gospodinjstev. Poleg živinoreje je na Slovenskem razvita tudi reja čebel in manjših hišnih živali.

Hlevska živinoreja

Teliček v hlevu, Pregarje, 1990 (foto: Tanja Tomažič; Dokumentacija SEM).

Kosec z oselnikom iz volovskega roga, Sužid pri Kobaridu, 1951 (foto: Boris Orel; Dokumentacija SEM).

Je intenzivna živinoreja, pri kateri se živina krmi pretežno v hlevih, v manjšem obsegu na paši. Hlevska živinoreja v sodobnem pomenu se je začela razvijati od srede 18. stoletja z uvedbo novih krmnih rastlin. Od srede 19. stoletja so še bolj načrtno razvijali hlevsko živinorejo. Zahtevala je pripravo krme za živino in redno vzdrževanje živalskih bivališč.

Košnja

Je opravilo, ki vključuje košnjo, sušenje in spravilo trave oz. mrve za krmo živine. Ročna košnja je bila zahtevno opravilo, kosili so največkrat moški. Od 13. stoletja so kosili s kosami, prej s srpi. Pred in med košnjo so s posebnim kladivom (*dedom*) koso večkrat klepali na klepalniku z železnim nakovalom (*babco*). Kosci so imeli ob boku na vrvi ali pasu (jermenu) pritrjen oselnik (*vodir*), ki je bil iz volovskega roga, lesen, v novejšem času tudi plastičen, pločevinast ali iz drugih umetnih snovi. V oselniku so imeli vodo (pogosto okisano), kamen (*oslo*) za brušenje kose in ognjilo, majhno železno nakovalo za poravnavanje ostrine kose, če so med košnjo udarili ob kamen. Kositi so začeli v zgodnjih jutranjih urah, še ob rosi, da je kosa bolje tekla. Največkrat je en travnik kosilo več koscev, vsak svojo red (*brazdo*) tako, da so drug za drugim nekoliko zaostajali. Prvi kosec je bil izkušen, določal je smer košnje, včasih tudi vrstni red koscev.

Oselnik, Zgornja Savinjska dolina, domnevno konec 19., začetek 20. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

V večjih kotanjah pa so pogosto kosili v krogu. Ženske, grabljice, so travo, ki je bila v redih, z grabljami in vilami raztrosile, ob straneh pa so jo prigrabile. Pri redkejši travi so grabile tudi po sredini travnika in naredile ograbke. Travo v ograbkih so obrnile in jo popoldne grabile še v ožje ograbke. Na pol suho travo so zložili v kupe. Drugi dan so celotno sušenje ponovili. Suho travo so zvozili na skedenj, v hlev, v zgornji del kozolca, v senice ali parne ali pa so jo na prostem naložili v velike kupe okoli droga ali načasne, samo za sušenje trave narejene lesene konstrukcije z žico. Košnja v strmini je bila drugačna od košnje v nižini: na nižinskih travnikih so v preteklosti kosili dvakrat, v novejšem času tudi trikrat, na planinskih travnikih so kosili le enkrat, kosišča kos so bila krajša. Suho seno so v velikih

Grabljenje in nakladanje otave, okolica Kamnika, 20. stoletje (foto: Janko Skrlep; Dokumentacija SEM).

senenih rjuhah spravljali v senike ali okoli droga v kope. Od tam so ga zvozili domov pozimi na samotežnih sanjah ali v bremenih (butarah). V 20. letih 20. stoletja so se začele uveljavljati prve kosilnice, vprežne kosilnice so se začele uveljavljati v 30. letih 20. stoletja, v 50. letih 20. stoletja so za košnjo ravninskih travnikov začeli uporabljati ročne motorne kosilnice, pozneje so bile kosilnice traktorski priključki. V zadnjih desetletjih uporabljajo kosilnice, obračalnike, nekateri tudi nakladalne prikolice, puhalnike za skladiščenje krme in naprave za prevetrovanje. Uveljavil se je nov način konzerviranja krme v silosih in baliranje.

Pašna živinoreja

Je ekstenzivna živinoreja, pri kateri se živina prosto ali pod nadzorom pastirja prehranjuje pretežno s pašo. Prevladovala je do srede 18. stoletja, ko so postopno začeli uvajati hlevsko živinorejo v sodobnem pomenu. Od prevlade hlevske živinoreje paša le še dopolnjuje krmljenje v hlevu. Postopno sta se razvili paša v bližini naselja in paša na daljavo. Posebna oblika paše v bližini naselja je bila gmajnska paša (paša na skupnem vaškem svetu), od koder se je živina vsak dan vračala v hlev. Na gmajni so pasli zgodaj spomladi in pozno jeseni, poleti tudi na območjih, na katerih ni bila razvita planinska paša. Gmajnska paša je bila pogosta do razdeljevanja skupnega vaškega sveta, nato so pasli na zasebnih ali občinskih pašnikih v bližini domov. Paša na daljavo obsega planinsko pašo in transhumanco. Planinska paša zajema urejanje, vzdrževanje in rabo pašnikov v gorskem in hribovitem svetu, največkrat tudi molžo in predelavo mleka. Dejavnost, povezana z njo, je planšarstvo. Poleg planin za različne živali so bile na Slovenskem tudi planine za posamične vrste živali (ovce, konje ...). Z industrializacijo v dolinah, z razvojem usmerjene živinoreje z velikimi hlevi in z ustanavljanjem mlekarn v dolinah se je po 2. svetovni vojni obseg planinske paše zmanjšal. Poznali pa so jo že staroselci. Transhumanca je ovčarstvo s selitveno pašo, oblika ovčereje, povezana s podnebnimi in vegetacijskimi posebnostmi kake pokrajine in ekstenzivnim načinom agrarnega gospodarstva. Značilnosti transhumance sta sezonska selitev čred in pastirjev in sestava skupine ljudi, ki so spremljali črede. Poleti so pasli na planinskih pašnikih bolj ali manj v bližini stalnega bivališča, pozimi pa se je skupina pastirjev s čredami preselila zunaj vasi. Ob naselitvi Slovanov na današnjem slovenskem ozemlju so poznali takšno pašo Vlahi. Prevezli so jo na Krasu, v Brkinih, Čičariji in na Pivki. Na Pivškem se je ohranila do srede 20. stoletja.

Ovce ženejo na pašo, Jezersko, 20. stoletje (foto: Krašovec; Dokumentacija SEM).

Raba živali, pridobivanje živalskih produktov in njih predelava

Pripomočki za pašo

Pri paši so uporabljali kambe, ukrivljene polkrožne ali okrogle lesene palice, ki so od spodaj objemale živalski vrat. S kam-bami z zvoncem so opremljali povečini krave vodnice in ovce, v novejšem času jih zamenjujejo usnjeni pasovi. Kambe so povečini izdelovali sami pastirji in jih krasili z rezljanjem. Pastirji so na paši imeli palice, pastirji ovčarji *baldo*, s sekirico na enem koncu in železnim batom na drugem. Ponekod so imeli pastirski psi okoli vratu gradanico, grebenico, kovinski ovratni pas, na zunanji strani bodičast, ki jih je varoval pred zvermi, predvsem pred volkovi. Živalim, ki se pasejo prosto brez pastirja ali so nemirne, pogosto nadenejo na noge različne priprave, da se težje gibljejo. V 70. letih 20. stoletja so se začeli za prosto pašo živine brez pastirja uveljavljati električni pastirji.

Kamba, Kal v Nadiški dolini, Beneška Slovenija, Italija, v rabi do 60. let 20. stoletja (iz zbirki SEM; foto: Marko Habič).

Kamba z zvoncem, Razdrto, 1. polovica 20. stoletja (iz zbirki SEM; foto: Marko Habič).

Striženje ovac, okolica Kopra, 1950 (foto: Milko Matičetov; Dokumentacija SEM).

Na Slovenskem so gojili živali za hrano (jajca, maščoba, meso, mleko), surovine za obleko, obutev (kože, volna), druge surovine živalskega izvira (ščetine, dlake, perje, rogovi, kosti, žima) in za pridobivanje živalskih iztrebkov (gnoj). Iz ovčje kože so še v prvi polovici 20. stoletja izdelovali mehove za shranjevanje žit in moke, v 19. stoletju tudi vina. Živalske rogove so imeli za glasbila. Svinjske ščetine so uporabljali pri izdelavi komatov, za krtače, čopiče, roževino za izdelavo rogov, oselnikov, glavnikov, gumbov, kri za pripravo krvavic, danes tudi v farmaciji in lesni industriji.

Pomembnejše opravilo pri pridobivanju živalskih produktov so koline, na Slovenskem poznane vsaj že v 15. stoletju. Domač, največkrat zimski zakol ali ustrelitev prašiča oskrbi gospodinjstva s trajnimi ali poltrajnimi mesnimi izdelki. Pomembno je bilo tudi pomladansko, jesensko in zimsko

Koline, Selce, 1981 (foto: Inja Smerdel; Dokumentacija SEM).

Vitrina s pripomočki za vprego (foto: Matic Grgič, 2007).

striženje ovac za volno. Pri tem so uporabljali posebne škarje, ponekod so ovce pred striženjem umili, na Jezerskem še v drugi polovici 20. stoletja v posebnem škafu ovalne oblike, ki je rabil samo ob striženju. Striža je bila na območjih z razvitim ovčarstvom pomembno opravilo zlasti do prve polovice 19. stoletja, ko je pomen domače volne začel upadati. Do uveljavitve strojev in prometnih sredstev v drugi polovici 20. stoletja so uporabljali živali kot vprežno, jezdno ali tovorno silo v kmetijstvu in prometu.

Vprega

Na Slovenskem so vpregali živino v različno oblikovane jarme in komate. V jarme so vpregali govejo živino. Naši predniki so jarme poznali verjetno ob naselitvi ali prej. Stoletja so jih uporabljali za vožnjo ali oranje z voli ali s kravami, dokler živali pri delu niso zamenjali stroji. Poznanih je več vrst jarmov: jarmi za vleko z glavo oz. starejši čelni jarmi ali ižesa in tisti za vleko z vratom oz. sredozemski jarmi s kambama (za vprego ene ali dveh živali naenkrat) in pa t. i. slovenski jarmi ali *telé(n)ge*. Slednji so bili razširjeni predvsem na panonskem območju, na Dolenjskem in osrednjem Štajerskem. Jarme so največkrat izdelovali doma, pogosto so jih krasili. V komate vpregajo konje, govedo, vole in osle. Namestijo jih na vrat, čelo ali hrbet živali. Izdelani so iz lesa, preoblečeni so z usnjem in imajo kovinsko okrasje. Na Slovenskem so jih izdelovali sedlarji. V krajevnih različicah se je razvilo več vrst komatov. Splošno poznamo delovne in pražnje komate (posebna oblika je jazbečar) in pa komate za lahko in težjo vožnjo. K vprežni opremi sodijo ob komatu še uzde, brzde, prsni in trebušni pasovi in bič. Od srede 20. stoletja so komati zaradi uveljavljanja

Igo, Kal pri Kobaridu, 1952
(foto: Boris Orel; Dokumentacija SEM).

Molža koze, Planina v Lazu, 1. polovica 20. stoletja (foto: Janko Ravnik; Dokumentacija SEM).

strojev začeli zgubljeni prvotni pomen, uporabili so jih za hišni okras ali pa so jih nameščali na živali le ob različnih prireditvah (npr. ob štehvaju, za krajevne praznike).

Molža in predelava mleka

Molža je dnevno ročno ali strojno iztiskanje mleka iz vimena. Najstarejša je ročna molža, pri njej molzejo čepe, deloma kleče ali sede na molznem stolu v posebno sprva leseno, kasneje kovinsko posodo, golido. Pri hitrejši, strojni molži na vimena namestijo molzni stroj. Strojna molža se je začela množično uveljavljati v 80. letih 20. stoletja. Zanja so v zadnjih letih urejeni posebni prostori ob hlevih. Namolzeno mleko hranijo v večji hladilni posodi. Smetano s svežega ali prekuhanega mleka predelujejo v maslo. V preteklosti so ga medli v različno oblikovanih pinjah, z glinastimi motivnicami, manjše količine smetane pa kar s kuhalnico. Maslo so oblikovali v modelih za maslo ali z rokami v manjše štruce. V zadnjih desetletjih predvsem tam, kjer redijo več krav, uporabljajo za predelavo smetane v maslo mehanizirane stroje za posnemanje in predelovanje smetane. Mleko predelujejo tudi v sir in skuto. Sir so poznali že staroselci. Domači ali najeti sirarji so sir pridelovali s segrevanjem sladkega ali posnetega kislega mleka. Tehnike pridelave sira so se izboljšale v drugi polovici 19. stoletja, po 1. svetovni vojni so ga izvažali. Sedaj ga pripravljajo industrijsko ali v manjših količinah na planinah, kmetijah in v mlekarnah. Skuto, izdelek pri sirjenju ali kuhano in zapečeno kravje mleko po telitvi, so poznali že staroselci. V srednjem veku so bile znane dajatve v skuti. Ob koncu 20. stoletja so jo začeli v večjih količinah uporabljati v prehrani, kozmetiki in zdravilstvu.

Pinja, Savinjska dolina, 1. polovica 20. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Strojna molža, Zdenska vas, 1982 (foto: Anka Novak; Dokumentacija SEM).

Čebelarstvo

Škatla za matico, Zaboršt, Dolenjsko, izdelana leta 1947
(iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Čebelarja pri delu, Velinja vas pri Bilčovsu, Avstrija, 1948 (osebna last).

Je dejavnost za gojenje čebel za med, cvetni prah, matični mleček, propolis, strup, vosek in zaradi opravevanja žužkocvetnic. Prvotno čebel niso gojili, med so nabirali v drevesnih deblih. O domačem čebelarjenju na Slovenskem pričajo urbarji iz 13. stoletja, ki omenjajo dajatve v panjih in medu. O razvitem čebelarstvu je v 17. stoletju poročal J. V. Valvasor, v 18. stoletju je bilo čebelarstvo na Slovenskem izredno dobro razvito, saj je bil med edino sladilo. V tem času so začeli pisati strokovna besedila za preudarno čebelarstvo (Anton Janša, *Popolnoma podvučenje za vse čebelarje*, Celje 1792), Anton Janša iz Breznice na Gorenjskem je postal leta 1769 prvi učitelj čebelarstva na Dunaju, zasnoval je eno od vrst panja – *kranjič*, in leta 1773 pripravil predloge za izboljšanje čebelarstva v državi, po njih je Marija Terezija leta 1775 izdala čebelarški patent. Z izboljševanjem čebelarstva na Slovenskem v 18. stoletju so se poleg Antona Janše ukvarjali še Peter Pavel Glavar, Matija Furlan in Janez Goločnik. V 19. stoletju so začeli s Slovenskega izvažati čebelje roje. Trgovino s čebelami, razvito že v 18. stoletju in vse do 20. stoletja, so dopolnjevali čebelarški sejmi (Kranj, Studenec pri Igu, Ljubljana). Leta 1873 je bilo ustanovljeno Kranjsko društvo za umno čebelarstvo, za tem Čebelarstvo in sadjarsko društvo za Kranjsko in Slovensko čebelarstvo društvo v Ljubljani (1897), ki je združilo čebelarje vseh slovenskih dežel. V 20. stoletju je nastalo več čebelarških društev po vsej Sloveniji.

Prenašanje in prevažanje čebel na boljšo pašo je sporočeno že vsaj za 17. stoletje, pozneje je bilo še pogostejše. Sprva so čebele prenašali v posebnih krošnjah ali posebej opremljenih vozilih, zdaj jih prevažajo z vlakom ali avtomobili. Danes pridelujejo med predvsem kot zdravilo in dodatek k prehrani.

Bivališča za čebele

Na Slovenskem so gojili čebele v izdolbenih drevesnih deblih (še v 17. stoletju), v koritih – polkladah (v rabi še v prvih desetletjih 20. stoletja), v kranjičih (podolgovati, četverkotni panji različnih velikosti iz lipovega ali topolovega lesa) in podobnih, iz desk zbitih panjih (na Koroškem, južnem Štajerskem, Kranjskem in Primorskem), ki so omogočili poslikavo prve končnice, po letu 1910 tudi v Alberti-Žnidaršičevih panjih (AŽ panjih) s premičnim satjem, v slamnatih in iz srobota pletenih koših (na Dravskem polju, v Slovenskih goricah, v hribih nad Kostanjevico, v Prekmurju in Beli krajini), ki so jih ponekod premazali z ilovico ali kravjakom. Panje so postavljali samostojno ali v posebni stavbi, čebelnjaku. Čebelnjake so začeli postavljati na fevdalnih posestvih v drugi polovici 17. stoletja, na kmečkih posestvih v drugi polovici 18. stoletja. Razširjeni so bili na osrednjem in severnem Kranjskem, na Koroškem in severozahodnem Štajerskem. Ponekod so na prostem stoječe panje v obliki košev ščitili slamnati plašči, opasani z vitrami ali železnimi obroči in pokriti s staro lončeno posodo.

Panj, Rašica, Dolenjsko, v rabi do 60. let 20. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Panj, Gorca, Štajersko, v rabi do leta 1958 (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Čebelji koši ob steni hiše, Boginja vas pri Podzemlju, 1. polovica 20. stoletja (Dokumentacija SEM).

IZBRANA LITERATURA

- BAŠ, Angelos: Obiranje hmelja na kmečkih posestvih v Savinjski dolini. *Slovenski etnograf* 23–24, 1970–1971, str. 71–98.
- BAŠ, Angelos (ur.): *Slovensko ljudsko izročilo*. Ljubljana: Cankarjeva založba in Inštitut za slovensko narodopisje SAZU, 1980.
- BAŠ, Angelos: Polharstvo. V: *Enciklopedija Slovenije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987–2002, zv. 9: Plo–Ps (1995), str. 64–65.
- BAŠ, Angelos: Poljši lov na Slovenskem. *Traditiones* 10–12, 1981–1983 (1984), str. 35–59.
- BAŠ, Angelos (ur.): *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.
- BAŠ, Franjo: Karta motik na Slovenskem. *Slovenski etnograf* 8, 1955, str. 93–108.
- BERCHTOLD-OGRIŠ, Martina in Brigitte ENTNER: *Die Drau ist eine eigene Frau. Ein Fluss und seine Kulturgeschichte / Drava je svoja frava. H kulturi in zgodovini Drave*. Klagenfurt / Celovec: Drava, 2001.
- BLAZNIK, Pavle [idr.]: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. Zv. 2, Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980, str. 201–218, 225–250, 251–272, 246–250, 343–394, 395–408, 465–467, 469–494, 495–520.
- CEVC, Tone: *Velika planina. Življenje, delo in izročilo pastirjev*. Ljubljana: [T. Cevc]: Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, 1993.
- DESTOVNIK, Irena: *Ko bo cvetel lan. Etnološka razstava o lanu in ovci. Iz etnografske zbirke Slovenske prosvetne zveze v Celovcu / Wenn der Lein blüht. Aus der volkskundlichen Sammlung des Slowenischen Kulturverbandes in Klagenfurt*. Celovec: Slovenska prosvetna zveza / Klagenfurt: Slowenischer Kulturverband, 1996.
- KEBE, Vekoslav in Dare ŠERE: *Presihajoče Cerknško jezero. Čudež kraške narave. Dolenje Jezero*. [Samozal.], 2001.
- KOREN, Vlasta: Kmečko vinogradništvo v vzhodnih Slovenskih gorah. V: *Etnografija Pomurja I*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1967, str. 68–106.
- MAKAROVIČ, Gorazd [idr.]: *Človek in čebela. Apikultura na Slovenskem v gospodarstvu in ljudski umetnosti. Publikacija ob razstavi v Avstrijskem muzeju za etnografijo na Dunaju / Der Mensch und die Biene. Die Apikultur Sloweniens in der traditionellen Wirtschaft und Volkskunst. Begleitveröffentlichung zur Sonderausstellung im Österreichischen Museum für Volkskunde in Wien*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej; Wien: Österreichisches Museum für Volkskunde, 1989.
- MAKAROVIČ, Marija: *Kmečko gospodarstvo na Slovenskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1978.
- MALLE, Avguštin [idr.]: *Krivi lov v Karavankah. Razstava ob deželni razstavi "Vse je lov ... zgodovina neke kulture" / Die Wilderei in den Karawanken. Ausstellung anlässlich der Landesausstellung "Alles Jagd ...eine Kulturgeschichte"*. Celovec / Klagenfurt: Slovenska prosvetna zveza / Slowenischer Kulturverband, 1997.
- MIHELIC, Darja: Ribišstvo. V: *Enciklopedija Slovenije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987–2002, Zv. 10: Pt–Savn (1996), str. 203–206.
- NOVAK, Anka: *Planšarska kultura na Gorenjskem*. Kranj: Gorenjski muzej, 1969.
- NOVAK, Vilko: Vprašanje nabiralništva pri Slovencih. *Slovenski etnograf* 10, 1957, str. 19–28.
- NOVAK, Vilko: *Slovenska ljudska kultura. Oris*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1960.
- LOŽAR, Rajko: Pridobivanje hrane in gospodarstvo. V: *Narodopisje Slovencev I*. Ljubljana: Klas, 1944, str. 98–191.
- OREL, Boris: Ralo na Slovenskem. *Slovenski etnograf* 8, 1955, str. 31–68.
- OREL, Boris: Ralo na Slovenskem. *Slovenski etnograf* 14, 1961, str. 15–40.
- RIHAR, Jože: Čebelarstvo. V: *Enciklopedija Slovenije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987–2002, zv. 2: Ce–Ed (1988), str. 104–105.
- SKETELJ, Polona: Žetev. V: *Enciklopedija Slovenije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987–2002, zv. 15: Wi–Ž (2001), str. 327.
- SKETELJ, Polona: Teritev. V: *Enciklopedija Slovenije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987–2002, zv. 13: Š–T (1999), str. 238.
- SMERDEL, Inja: Prelomna in druga bistvena gospodarska dogajanja v zgodovini agrarnih panog v 19. stoletju na Slovenskem. *Slovenski etnograf* 33–34, 1988–1990 (1991), str. 25–60.
- SMERDEL, Inja: Med smrtjo na krožniku in ječarsko ljubeznijo ali o ptičem lovu v Brdih. *Etnolog* 2, št. 1, 1992, str. 29–78.
- SMERDEL, Inja: *Ovčarstvo na Pivki. Transhumanca od srede 19. do srede 20. stoletja ali trije "ovčarji". Etnološka razprava*. Koper: Lipa, 1989.
- SMERDEL, Inja: Kako so želi, mlatili in čistili žita v vasi Selce na Pivki. *Ljudje in kraji ob Pivki*. Postojna: Kulturna skupnost, 1985, str. 183–197.
- SMERDEL, Inja: Nabiralništvo. V: *Enciklopedija Slovenije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987–2002, zv. 7: Marin–Nor (1993), str. 259.
- SMERDEL, Inja: *Oselniki. Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1994.
- ŠARF, Fanči: Košnja na visokoležečih predplaninskih območjih. *Traditiones* 3, 1974, str. 138–148.
- ŠARF, Fanči: Košnja. V: *Enciklopedija Slovenije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987–2002, zv. 5: Kari–Krei (1991), str. 332–333.
- ŠARF, Fanči: Žetev in mlatev v Prekmurju. V: *Etnografija Pomurja. I*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1967, str. 44–64.
- UMEK, Ema: Lovstvo. V: *Enciklopedija Slovenije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987–2002, zv. 6: Krek–Marij (1992), str. 328–329.
- UMEK, Ema: Ribolov. V: *Enciklopedija Slovenije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987–2002, zv. 10: Pt–Savn (1996), str. 213–214.
- VOLPI LISJAK, Bruno: *Čupa, prvo slovensko plovilo, in drevaki. Prispevek k etnologiji in vprašanju etnogeneze Slovencev*. Trst: Mladika, 2004.
- VOLPI LISJAK, Bruno: *Slovensko pomorsko ribištvo skozi stoletja od Trsta do Timave*. Trst: Mladika, 1995.

NEAGRARNE GOSPODARSKE DEJAVNOSTI

Andrej Dular

Kmetijska produkcija je bila temeljna gospodarska dejavnost na Slovenskem do konca 19. stoletja. Temu je ustrezala tudi socialno poklicana sestava prebivalstva, ki se je korenito spremenila šele po 2. svetovni vojni. Nekatere slovenske obmejne pokrajine so ohranile agrarni značaj še v 60. leta 20. stoletja. Vendar kmetijstvo ni bilo edini preživetveni vir, saj so v mestih in večjih ruralnih naseljih že stoletja obstajale neagararne dejavnosti – obrti, trgovina, promet, rudarstvo, pozneje založniška, manufakturna in industrijska produkcija. Vse te gospodarske dejavnosti so imele svojo razvojno pot, ki je bila odvisna od družbeno-ekonomskega in tehnološkega razvoja v posamičnih obdobjih.

Obrt je neagrarna poklicna ali domača proizvodna, predelovalna, storitvena gospodarska dejavnost. Zanj je bilo v preteklosti značilno povečini ročno, danes tudi strojno delo. Poklicno obrt opravljajo strokovno usposobljeni posamezniki sami ali s pomočjo vajencev in pomočnikov, domačo obrt pa na podlagi lokalne tradicije posamezniki ali tudi skupina ljudi ob sicer drugi, v preteklosti najpogosteje agrarni primarni zaposlitvi.

Poklicna obrt se je razvijala povečini v mestih, domača obrt pa je bila razširjena večinoma na podeželju, obe pa sta se s svojimi dejavnostmi prepletali ter z izdelki in storitvami dopolnjevali ponudbo na tržišču in si konkurirali.

Splošni gospodarski in tehnološki razvoj sta na Slovenskem od 2. polovice 19. stoletja vse bolj vplivala na razvoj obrti. Poleg založništva in manufaktur so se nekatere proizvodne obrti, posebno tekstilne, usnjarske, železarske, razvile v industrijske obrate s produkcijo za široko tržišče. Industrija je vplivala na usihanje obrti ali na njihovo spreminjanje iz proizvodnih v storitvene dejavnosti; pojavljale pa so se tudi nove, dotlej neznane ali transformirane, času in tehnološkemu razvoju ustrežnejše obrti.

Obrt je po 2. svetovni vojni nazadovala zaradi družbeno-ekonomskih razmer, ki niso bile naklonjene zasebnim obrtnim dejavnostim, domača obrt pa tudi zaradi velike ponudbe industrijskih izdelkov in zaposlovanja kmečkega prebivalstva v neagrarnih dejavnostih. Zadnja desetletja 20. stoletja so prinesla preporod obrtništva in ponovno uveljavljanje poklicne in domače obrti. Ta postaja zaradi povpraševanja po njenih izdelkih čedalje bolj oblika poklicnega in dopolnilnega dela prebivalcev na podeželju in tudi v mestih. Obrti se ločijo po vrsti materialov, ki jih obdelujejo, in po vrstah in načinih uporabljenih delovnih postopkov. Pri delu s sorodnimi materiali in pri izvajanju storitev uporabljajo obrtniki različnih strok sorodna orodja, priprave, obdelovalne načine in tehnike. Zato je mogoče obrti razvrstiti na proizvodne, kombinirane proizvodno-storitvene in storitvene obrti.

Proizvodne obrtne dejavnosti

Proizvodne obrtne dejavnosti so tiste, ki iz naravnih in umetnih materialov izdelujejo polizdelke za nadaljnjo obdelavo in izdelke za osebno in splošno rabo. V razvoju so te obrti prehajale od osnovnih organizacijskih oblik in tehnoloških razvojnih stopenj k industrijskemu načinu produkcije. Takšen razvoj je povzročil nazadovanje ali propad nekaterih proizvodnih obrtnih dejavnosti, pa tudi njihovo preoblikovanje v sodobnejše proizvodne in storitvene obrti. Med proizvodne obrtne dejavnosti sodijo tiste, ki obdelujejo anorganske materiale in kovine (kamnoseštvo, apnarstvo, zidarstvo, fasaderstvo, lončarstvo; fužinarstvo, žebjarstvo, livarstvo, kovaštvo in podkovstvo, zvončarstvo) ter materiale živalskega in rastlinskega izvira (žagarstvo, oglarstvo, tesarstvo, suhorobarstvo, coklarstvo, rezbarstvo, piparstvo, pletarstvo, slamnkarstvo, predilstvo, tkalstvo, platnarstvo, suknar-

stvo, krojaštvo, modistovstvo, izdelava umetnih rož, veziljstvo, čipkarstvo, vrvarstvo, tapetništvo, sitarstvo, usnjarstvo, sedlarstvo, svečarstvo, mlinarstvo, pekovstvo, medicarstvo, lectarstvo).

Lončarstvo in pečarstvo

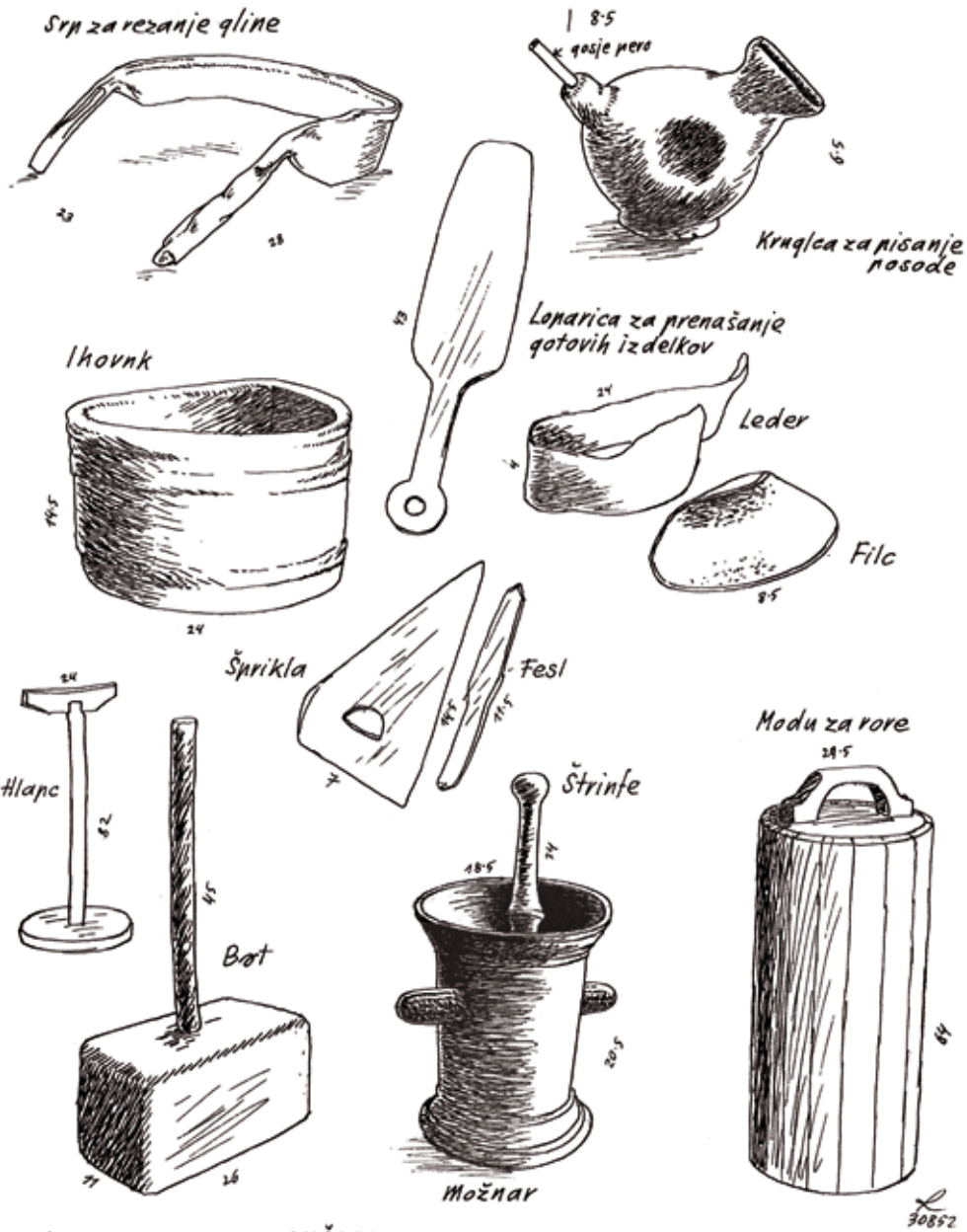
Lončarstvo je proizvodna obrtna dejavnost za izdelavo lončenega posodja in drugih lončarskih izdelkov. Sodi med najstarejše obrti na Slovenskem, saj segajo prvi zapisi o lončarjih ob reki Dreti v 14. stoletje, prva omemba ljubljanskega lončarja pa v leto 1391. Lončarstvo je obstajalo kot poklicna obrt, njeni člani so se v mestih združevali v cehe (Škofja Loka 1511, v Ljubljani je lončarska bratovščina omenjena leta 1545), v 20. stoletju pa v lončarske zadruge. Na podeželju je bilo lončarstvo razvito povečini kot domača obrt predvsem tam, kjer zemljiška posest ljudem ni omogočala preživetja. Zaradi

Napajalnik za piščance – lončarski izdelek Franca Kržana, Veliki Podlog, 1966 (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Lončarica Marija Medic, Grič nad Dobličami, 1913 (Dokumentacija SEM).

ix. Šentjernej 1952

LOŃARSKO ORODJE, DOL. STARA VAS 15
IGNAC PILETIČ

30862

pojava železne in emajlirane posode ter štedilniških kuhinj je ob koncu 19. stoletja lončarstvo močno nazadovalo. Posebna veja lončarstva je pečarstvo, ki se je razvilo tudi v industrijsko izdelavo pečnic.

Lončarstvo je bilo do 20. stoletja razvito ponekod v Prekmurju, na Štajerskem, na Krškem polju, v okolici Ribnice, v Beli krajini in na Gorenjskem. Pečarstvo je bilo poznano na Dolenjskem in Notranjskem, v Beli krajini, na Štajerskem. V industrijsko izdelavo je prešlo v Novem mestu, Črnučah, Mengšu in na Pragerskem.

Lončarji so svoje izdelke prodajali doma ali pa so jih vozili na sejme. Lončenino so tudi tovorili v bolj oddaljene kraje, npr. ljubenski lončarji po vsej Kranjski, na Primorsko, Goriško in Tirolsko. Ponoven vzpon pečarstva zasledimo v 80. letih 20. stoletja, zadnja desetletja 20. stoletja pa so prinesla tudi razmah umetnostnega, unikatnega lončarstva.

Kovaštvo

Kovaštvo je proizvodna obrtna dejavnost, ki se ukvarja z obdelovanjem kovin in se po vrsti izdelkov deli na orodno, stavbno, podkovsko, vozovno kovaštvo, na žebjarstvo, ključavničarstvo in puškarstvo. Kovaštvo se je pojavilo na podeželju že pred 11. stoletjem, v slovenskih mestih pa je po 12. stoletju postalo ena pomembnejših obrti. Tako kakor drugi obrtniki so se

tudi kovači povezovali v cehe (Ljubljana 1431, Škofja Loka 1475, Maribor 1491, Kranj 1497), po njihovi ukinitvi pa so se organizirali v stanovskih združenjih. Z razvojem industrije se je kovaštvo razdelilo na industrijsko in obrtno kovaštvo. To se je obdržalo predvsem na podeželju, kjer so kovači izdelovali poljedelsko orodje, npr. motike, lopate, rovnice, sekire, krampe, pluge in brane; okovje za vozove; različne železne vezi za stavbarstvo. Podkovski kovači so izdelovali podkve in nekateri tudi zdravili živino.

Kovaštvo je bilo razvito ob potokih in rekah, kjer je voda gnale kovaška kladiva in mehove za kovaška ognjišča; kovačije so bile ob pomembnih prometnih in furmanskih poteh. Mnoge kovačnice so bile ob Tržiški in Kamniški Bistrici, Poljanski in Selški Sori, Radovni in Savi.

Podkovsko mojstrsko spričevalo Ivana Mačka, Selšček na Notranjskem, 1937 (Dokumentacija SEM).

Posebno znani so bili žebjarji v Kropi in Kamni Gorici ter orodni kovači v Lokovcu na Banjški planoti, ki so izdelovali nože, *fouče*, in svedre.

Po 2. svetovni vojni se je kovaštvo mnogokrat preoblikovalo v sodobnejše obrti kovinskih in sorodnih strok – avtomehanika, ličarstvo, vulkanizerstvo in umetno kovaštvo.

Kovač Ivan Drobnič s pomočnikoma ob nakovalu, Grahovo, med svetovnimi vojnama (Dokumentacija SEM).

Kovač kuje konja, Šentrupert na Dolenjskem, 1934 (Dokumentacija SEM).

Josip Perše, vozni in podkovski kovač, pri podkovanju konja, Stari trg ob Kolpi, 1935 (Dokumentacija SEM).

Ribniška krošnjarja, oprtana s suhorobarskimi izdelki, okoli leta 1927 (Dokumentacija SEM).

Suhorobarstvo

Suhorobarstvo je skupina lesnih obrti, ki se ukvarjajo z izdelovanjem predmetov in orodja iz lesa, namenjenih za lastno rabo in za prodajo. Takšne obrti so obodarstvo, podnarstvo, rešetarstvo, posodarstvo, sodarstvo, pletarstvo, ročno mizarstvo, žličarstvo in kuhalničarstvo, orodjarstvo, strugarstvo, pletarstvo, zobotrebčarstvo. Prvotno so bile suhorobarske obrti domače dejavnosti, ki so zaposlile vse člane gospodinjstva, nekatere pa so v določenih okoliščinah prehajale v okvire uradne obrti. S suhorobarstvom so se povečini ukvarjali mali kmetje, kočarji in gostači, ki se niso mogli preživeti z lastno zemljo.

V 17. stoletju je bila lesna domača obrt razširjena v okolici Lesc, Bleda, Selške doline pa tudi na kočevskem in ribniškem območju. Do 19. stoletja je bilo suhorobarstvo razvito tudi na

Izdelovanje zobotrebcev, sv. Trojica pri Velikih Laščah, okoli leta 1930 (Dokumentacija SEM).

Bloški planoti, v okolici Rakeka, Planine, na Logaški planoti, Črnem vrhu in okoliških vaseh, v idrijskih hribih, v okolici Cerknega, v Selški in Poljanski dolini, na Tolminskem in Bovškem, v Bohinjskem kotu in deloma na Pohorju. Po 2. svetovni vojni je začelo suhorobarstvo izginjati, vendar se je v zadnjih desetletjih 20. stoletja na širšem ribniškem območju spet uveljavilo.

Suhorobarstvo je bilo povezano s prosto trgovino z lesenimi izdelki – krošnjarstvom.

Izdelava škafa, okolica Sodražice, 50. leta 20. stoletja (Dokumentacija SEM).

Orodje za izdelavo zobotrebcev – mera, mizni nastavek ali *vogel*, nož in *žakelj*, Gradišče nad Škofljico, Dolenjsko, 2003 (iz zbirke SEM; foto: Andrej Dular).

Sejem v Krškem. Naprodaj so izdelki suhorobarja Ivana Gornika iz Kota pri Ribnici, 1950 (Dokumentacija SEM).

Krošnjarji so izdelke prenašali v krošnji in jih prodajali po vaseh. Pravico do tovrstne trgovine so Kočevjarji in Ribničani dobili že leta 1492, ponovno pa jim je bila potrjena s krošnjarskim patentom leta 1780 in poznejšo obrtno zakonodajo. Lesene izdelke so suhorobarji prodajali na sejmih, krošnjarji in domači trgovci pa so suho robo tržili po Avstro-Ogrski, Nemčiji, Italiji, Španiji, izvažali pa celo v Afriko in Indijo.

Pletarstvo

Pletarstvo je veja suhorobarstva, ki se ukvarja z izdelovanjem predmetov iz slame, ličja, srobot, šibja in podobnih, v sodobnosti tudi umetnih materialov. Pletarstvo je bilo razvito, kjer je bilo na voljo dovolj primerne materiala za pletenje. Bilo je povprečno sezonsko delo šibkejšega sloja kmečkega prebivalstva in je zadovoljevalo domače potrebe, ponekod je prešlo tudi v obrt za trg. Danes je pletarstvo tudi panoga umetnostne obrti. O pletarstvu so zapiski že v Valvasorjevi *Slavi vojvodine*

Košarica, *korpec*, za prenašanje žegna, Ključarovci, Štajersko, 1973 (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Kranjske, kjer je omenjeno pletenje mrež, sakov, vrš v Trzinu. Številni zapisi o pletarstvu so iz 2. polovice 19. stoletja, ko ga je pospeševala država s prirejanjem pletarskih tečajev in ustanovitvijo pletarskega oddelka na strokovni šoli za lesno industrijo in obrt v Ljubljani leta 1894. Na začetku 20. stoletja so nastajale pletarske šole in delavnice, npr. v Radovljici, Žagi pri Bovcu in Cirkulanah, prirejali so pletarske tečaje, pletarstvo s praktičnimi nasveti je spodbujalo tudi dnevno časopisje. V drugi polovici 19. stoletja so veliko pletli iz vrbovega šibja v vaseh ob Savi v okolici Ljubljane; do 2. svetovne vojne pa so iz slame naredili veliko izdelkov na Štajerskem, v vaseh okoli Ljubljane, v okolici Grosupljega in v Zasavju, do desetletja po 2. svetovni vojni tudi v Prekmurju, kjer so veliko pletli iz koruznega ličja. Med izdelki iz slame so znani peharji, štručnice, bednji za žito, sejalnice, čebelji koši, cekarji iz slamnatih kit; iz nebeljene in beljene vrbovine pa koši, košare za različne namene, jerbasi, cekarji, vrtno garniture itn.

Vzporedno se je s pletarstvom razvijala vrboreja, zlasti v Notranjih Goricah na Ljubljanskem barju. V Strnišču pri Ptujju so leta 1915 ustanovili pletarsko zadrugo, ki je bila osnova za ptujsko pletarsko šolo, iz katere se je po 2. svetovni vojni razvilo podjetje Ptujška pletarna, ki je svoje izdelke izvažalo tudi v tujino.

Proizvodno-storitvene obrtne dejavnosti

Proizvodno-storitvene obrtne dejavnosti so vmesni člen med proizvodnimi in storitvenimi obrtmi, pri katerih obrtnik izdeluje proizvode, obenem pa opravlja tudi storitve za znanega naročnika. Količina proizvodnega ali storitvenega dela je bila pri teh obrtneh v veliki meri odvisna od delovne usmerjenosti obrtnika, predvsem pa od potreb in želja njegovih strank. Barvarji so na primer kupljeno platno barvali, tiskali ter ga kot svoj izdelek prodajali na trgu. Hkrati so opravljali storitev za tiste stranke, ki so v barvanje in tiskanje prinašale lastno blago. Mesarji so v mesnicah prodajali lastne izdelke, opravljali pa so tudi klavsko-mesarske storitve za naročnike. Med proizvodno-storitvene obrtne dejavnosti sodijo inštalaterstvo, urarstvo, krovstvo, barvarstvo in modrotiskarstvo, čevljarstvo, mesarstvo in tudi druge obrti.

Urarstvo

Urarstvo je obrtna dejavnost, ki izdeluje naprave za merjenje časa. Razvoj urarstva je bil povezan s tehnološkim razvojem mehaničnih merilnih mehanizmov. Te so prvotno izdelovali obrtniki kovinskih obrti, npr. kovači in ključavničarji. Tako kakor v tujini so se tudi urarji na Slovenskem specializirali na izdelovalce ur na pogon z utežmi in na izdelovalce majhnih ur na pogon z vzmetmi. Urarji so bili od 17. stoletja

Urarski pomočnik in poznejši mojster Jože Praznik v urarski delavnici Antona Kajfeža, Ljubljana, pred 2. svetovno vojno (Dokumentacija SEM).

skupaj s sabljarji in puškarji združeni v ključavničarskem cehu. Prve omembe urarjev na Slovenskem so iz Maribora (1492), Škofje Loke (1517) in Ljubljane (1549). V 17. stoletju je premogla Ljubljana le enega urarja, ko pa se je v 18. stoletju število mestnega prebivalstva večalo, je naraščalo tudi število urarjev; leta 1840 jih je bilo v Ljubljani kar 9. Urarji so se k nam povečini priseljevali iz nemško govorečih dežel. Signature na hišnih in žepnih urah urarjev v Ljubljani, Celju, na Ptuj in v Mariboru pa dokazujejo, da so se z urarstvom ukvarjali tudi domači obrtniki. V drugi polovici 19. stoletja so na Kranjsko uvažali žepne ure iz Švice, stenske ure z Dunaja, bronaste ure iz Pariza in preproste ure urarske industrije iz Schwarzwalda. Urarstvo se je od druge polovice 19. stoletja zaradi industrijske izdelave ur čedalje bolj usmer-

Ura – mojstrsko delo urarja Jožeta Praznika iz leta 1951, Črnuče, 1998 (foto: Andrej Dular).

Mojstrsko spričevalo urarja Jožeta Praznika iz leta 1951 (Dokumentacija SEM).

jalo v sestavljanje in popravilo tovarniško izdelanih urnih mehanizmov in v prodajo uvoženih hišnih in žepnih ur. Novi tipi cenjenih električnih ur pa so urarstvo po 2. svetovni vojni tudi pri nas v veliki meri spremenili v neproizvodno, storitveno dejavnost, v kateri se število urarjev v mestih in na podeželju nenehno zmanjšuje.

Čevljarstvo, Tržič, 20. leta 20. stoletja (Dokumentacija SEM).

Čevljar, ki je prišel v štero, pomerja čevlje dekli, Florjan nad Gornjim Gradom, 1914 (Dokumentacija SEM).

Čevljarstvo

Čevljarstvo je proizvodno-storitvena obrtna dejavnost za izdelavo in tudi popravilo obutve. Sodi med starejše mestne obrti, saj so bili čevljarji poleg krojačev najštevilnejša skupina obrtnikov; močno pa je bilo čevljarstvo razširjeno tudi na podeželju.

Prvič je čevljar omenjen v Ljubljani leta 1306. Čevljarji, ki so bili v srednjem veku tudi usnjarji, so bili združeni v cehe (Škofja Loka 1459, Ljubljana

1478, Kranj 1522, Višnja Gora 1555). Sredi 18. stoletja je bilo na Kranjskem in v mariborskem okrožju 405 čevljarjev z 58 pomočniki, vsaj dvakrat toliko pa je bilo tudi čevljarjev brez obrtnega dovoljenja. Obrtna svoboda je na začetku 19. stoletja prinesla splošni razmah čevljarstva, ki se je zaradi tuje konkurence začelo organizirati v serijsko izdelavo obutve v Tržiču, Kamniku, Žireh, Škofji Loki, Kranju, Ljubljani, Turnišču, Cerknici, Mirnu pri Gorici, Šmartnem pri Litiji.

Industrijska produkcija obutve se je začela pri nas na začetku 20. stoletja, ko je v Tržiču nastala sodobna tovarna Peko, ki je imela svoje prodajalne po vsej Jugoslaviji. Ta in še nekatere druge tovarne obutve (med njimi zlasti češka Bata) so bile s cenejšimi izdelki močne

tekmice čevljarским mojstrom in so vplivale na to, da je začelo njihovo število med svetovni-ma vojnama upadati. Danes je čevljarška obrt malo pomembna gospodarska dejavnost, ki se je zaradi cenene industrijske obutve preoblikovala v storitve-no obrt. Kot proizvodna obrt se čevljarstvo danes ohranja z izdelavo visoko kakovostnih butičnih izdelkov.

Barvarstvo in modrotiskarstvo

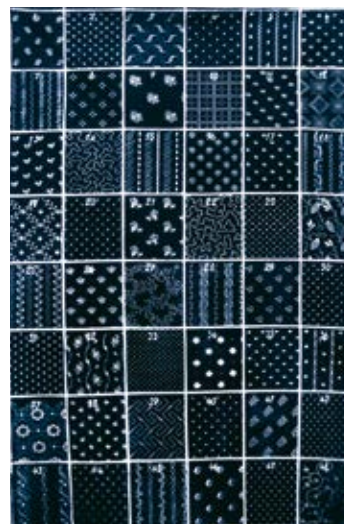
Barvarstvo in modrotiskarstvo sta obrtni dejavnosti, pri katerih surov, nebarvan tekstilni material z barvanjem in tiskanjem spreminjajo v enobarvne, večbarvne in vzorčaste tkanine. Barvarstvo se je razvilo iz domačega obrtnega znanja, preraslo v poklicno obrt in manufakturno ter s pojavom industrije postalo sestavni del industrijske tekstilne produkcije. Modrotiskarstvo je bilo na Slovenskem vzporedna obrtna in manufakturna dejavnost barvarstva v mestih in na podeželju od 1. polovice 19. stoletja; njegova posebnost, katere izvir sega v izročilo evropskega in še starejšega vzhodnoazijskega barvarstva, je tiskanje vzorcev na blago s posebnimi lesenimi in kovinskimi modeli.

Prvi podatki o številu barvar-skih mojstrov na Slovenskem segajo v leto 1673, ko naj bi imeli po enega barvarja v Celju, Konjicah, Mariboru, Slovenski Bistrici in Trzinu. Mestni in

Barvarski mojster Jurij Pokorn iz Škofje Loke (1800–1875) (Dokumentacija SEM).

trški barvarji z vse Kranjske so bili v 17. stoletju včlanjeni v ljubljanski barvarski ceh. Število barvarjev je raslo do srede 19. stoletja, ko je bilo po mestih na območju Kranjske kar 48 mojstrov. Z barvarstvom pa so se ukvarjali tudi podeželski obrtniki, ki niso bili člani ceha, in prebivalci na kmetijah. Pod vplivom razvijajoče se industrije v drugi polovici 19. stoletja in tujega uvoženega blaga se je začela poraba barvanega in tiskanega domačega platna in kotenine zmanjševati, večala pa se je poraba industrijsko izdelanih tkanin. Število barvarjev se je začelo postopoma zmanjševati, modrotiskarska obrt pa je na Slovenskem v glavnem propadla že pred 1. svetovno vojno.

Modrotiskarski vzorčnik iz barvarske delavnice Franceta Pokorna, Škofja Loka, konec 19. ali začetek 20. stoletja (Dokumentacija SEM).

Storitvene obrtne dejavnosti

Za storitvene obrtne dejavnosti je značilno, da delovni postopki in rezultati dela nimajo proizvodnega značaja. Za nekatere storitvene dejavnosti, npr. gostinstvo, je potrebno dovoljenje oblasti (koncesija). Med storitvene obrtne dejavnosti sodijo npr. dimnikarstvo, brivstvo, frizerstvo, brusaštvo, pleskarstvo itn. V širšem smislu so storitvene obrti tudi trgovinske obrti in prometne dejavnosti (npr. prevozniki, taksisti). Zaradi specifičnosti bi jih lahko uvrstili tudi med druge vire in načine preživljanja. Storitvene dejavnosti so tudi zadnja razvojna faza proizvodnih obrti.

Pleskarski valjčki z rastlinskimi vzorci za krašenje sten, Ljubljana, po 2. svetovni vojni (iz zbirki SEM; foto: Andrej Dular).

Pleskarski mojster Marjan Letnar iz Zgornjih Gameljnih pri Ljubljani pri delu, Ljubljana, 2006 (foto: Andrej Dular).

Slikarstvo in pleskarstvo

Soboslikarstvo, črkoslikarstvo in pleskarstvo so veje slikarstva kot najširšega pojma umetnostnih in obrtnih izrazno-dekorativnih tehnik. Slikarstvo je bilo prvotno pojmovano kot obrtno delo, saj so pleskarsko-slikarske postopke opravljali kar gradbeniki. Čeprav je v sebi nosilo značilnosti umetniškega izraza in visokega tehničnega znanja, so slikarstvo uvrščali med stavbarske obrti, kakor npr. zidarstvo, štukaterstvo in kamnoseštvo. Povečana potreba po krašenju prostorov je to obrt specializirala. V Ljubljani so bili leta 1837 omenjeni trije pleskarski mojstri; njihovo število se je do leta 1860 podvojilo. Med osnovnimi tehnikami stenskega slikarstva, ki so vseskozi prevladovala, so gladka tehnika apnenega, klejnega in oljnega opleska, po 2. svetovni vojni pa so se razširile tudi nove tehnike in sodobnejši materiali. K pleskarskim delom sodi pleskanje

Papirnata šablona za stensko slikanje, Zgornje Gameljne pri Ljubljani, med svetovnima vojnama (iz zbirki SEM; foto: Andrej Dular).

različnih mizarskih, pohištvenih, stavbnih in drugih izdelkov iz različnih materialov, zlatenje in imitiranje lesa (t. i. *floodranje*). Napisno slikarstvo (tudi črkoslikarstvo) pa obsega slikanje napisov, reklamnih izveskov, plakatov na katerikoli material, zato so pri tem v rabi podobne tehnike kakor pri stenskem slikarstvu.

Bistvo obrtnega slikarstva in pleskarstva je bilo ceneno dekoriranje in zagotavljanje ustrezne higijenske ravni v bivalnem in delovnem okolju. Pri tem so slikarji in pleskarji motivno posnemali historične in sodobne umetnostne sloge in uporabljali cenejše materiale, preprostejše delovne postopke in načine, s katerimi so nadomeščali drage in zamudne tehnike, kakršni sta npr. freskantno in tekstilno okraševanje. Dekoriranje meščanskih stanovanj s ceninimi papirnimi vzorčastimi tapetami iz prve polovice 19. stoletja so dopolnjevale ali nadomeščale še cenejše krasilne tehnike, kot so črtaljenje, šabloniranje in od prve četrtine 20. stoletja vzorčno valjčkanje. Slednje je bilo splošno v rabi tudi na podeželju v drugi polovici 20. stoletja. Danes sta slikarstvo in pleskarstvo samostojni storitveni obrtni dejavnosti.

DRUGI VIRI IN NAČINI PREŽIVLJANJA

Andrej Dular

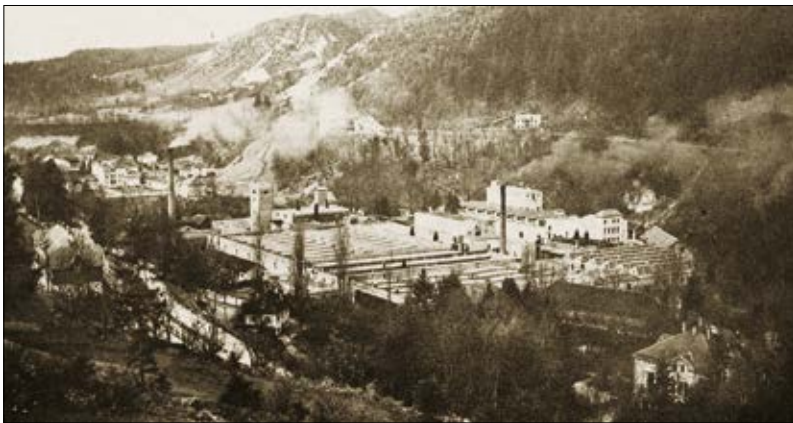
Sredi 19. stoletja je bilo skoraj 90 % prebivalcev v vseh slovenskih deželah kmetov, ki pa niso mogli v celoti preživeti od agrarne produkcije. Znatni delež dohodkov podeželskega prebivalstva je prihajal od neagrarnega zaslužka – tovorništva in prevozništva, brodarstva, kmečke trgovine, od drvarstva, oglarstva in vozarstva, ki so bile povezane s fužinarstvom, ter seveda od omenjenih domačih obrti, dela za založnike in dela v tekstilnih, steklarskih in drugih manufakturah.

V drugi polovici 19. stoletja je prišlo na Slovenskem do velikih sprememb v produkciji. Nastajati so začeli industrijski obrati, železnica pa je povezala slovenske pokrajine z Dunajem in Trstom. Poleg rudarstva se je zaradi povečane potrebe po energetskih virih razvilo premogovništvo, razvile pa so se tudi nekatere druge proizvodne dejavnosti, npr. papirništvo in produkcija sladkorja. Sočasno s tem razvojem je prišlo do zatona tovorništva, prevozništva in založniške oblike podeželske obrti. Kmečki polproletariat se je za zaslužkom selil v mesta, kjer se je zaposloval v neagrarnih dejavnostih. S pomočjo tujega kapitala so nastajali industrijski obrati tekstilnih, usnjarških, kovinskih in drugih panog. Mnogi med njimi so se razvili iz nekdanjih obrtnih delavnic in manufaktur.

Za drugo polovico 19. stoletja je značilen začetek ekonomskega izseljevanja v druge dežele. Po 1. svetovni vojni je elektrifikacija slovenskega prostora omogočila in spodbudila hitrejši razvoj industrijskih in drugih neagrarnih gospodarskih dejavnosti in vse večjega zaposlovanja ljudi v njih. Hkrati sta gospodarska kriza in konkurenčnost industrijskih izdelkov zmanjševali število nekdanj najštevilčnejših proizvodnih obrti, kakršne so bile čevljarstvo, krojaštvo, šiviljstvo. Po 2. svetovni vojni so družbeno-ekonomske razmere še pospeševale razvoj in rast industrijske produkcije, pojanje obrti in zaposlovanje kmečkega prebivalstva v neagrarnih dejavnostih.

Rudniški obrati s pogledom na delavsko kolonijo (levo), Hrastnik, 20. leta 20. stoletja (Dokumentacija SEM)

Bombažna predilnica in tkalnica Tržič, ustanovljena leta 1885, med svetovnimi vojnami (Dokumentacija SEM).

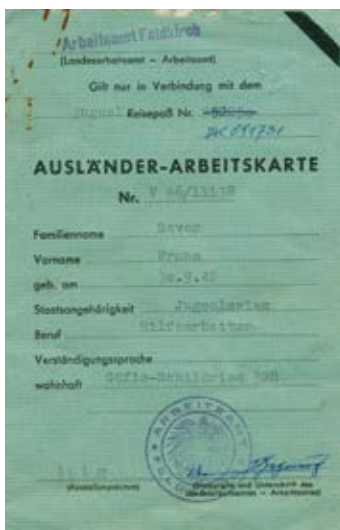
Ekonomsko izseljenstvo

Daša Koprivec

Dekleti iz Dolenje vasi pri Cerknici kot služkinji, Zagreb, Hrvaška, 1936 (Dokumentacija SEM).

Izseljevanje je slovensko etnično ozemlje množično zajelo v 80. letih 19. stoletja. Slabo razvito kmetijstvo in šibka industrija nista več omogočala zadostnih virov za preživljanje vsemu prebivalstvu. Zato so mnogi odšli »s trebuhom za kruhom«. Največ se jih je izselilo iz Bele krajine, Dolenjskega in Notranjskega, s Primorskega, iz Benečije, Rezije in iz Prekmurja. Izseljencev je bilo največ prav iz kmečkenga prebivalstva. V tujini so Slovenci opravljali različne poklice in dejavnosti. V letih 1880–1924 so se moški najštevilneje zaposlovali kot gozdni delavci in rudarji v ZDA in Nemčiji, ženske pa kot služkinje v Egiptu, v ZDA, pa tudi v večjih evropskih mestih. Po letu 1924 do začetka 2. svetovne vojne so številni slovenski rudarji delali v Franciji, Belgiji in Nemčiji.

Delavska knjižica industrijskega delavca iz Prekmurja, Avstrija, 1966 (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Primorski Slovenci so se takrat predvsem zaradi političnih, deloma pa tudi zaradi ekonomskih razlogov, množično izseljevali v Argentino. S slovenskega etničnega ozemlja pa so odhajali tudi sezonski poljedeljski delavci, krošnjarji, brusači, kostanjarji ... Od začetka 60. let do konca 70. let 20. stoletja so se predvsem mladi množično zaposlovali kot industrijski delavci v Avstriji, Nemčiji, Švici, v Skandinaviji, pa tudi v Kanadi in v Avstraliji. Po ocenah zgodovinarjev se je v stoletju 1880–1980 iz slovenskega etničnega prostora zaradi ekonomskih in deloma tudi zaradi političnih razlogov izselilo blizu 500.000 ljudi. Izseljenci so veliko pomagali svojim sorodnikom doma, da so se lažje preživljali; pomagali pa so tudi pri uvajanju novosti v kmetijstvu in obrteh.

Kovček izseljenke povratnice v Logatec, Idaho, ZDA, 30. leta 20. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

IZBRANA LITERATURA

- BLAZNIK, Pavle: *O cebih na Slovenskem. Ponatis iz zbornika slovenskega obrta 1918–1937*. Škofja Loka: Loški muzej, 1994.
- BOGATAJ, Janez: *Domače obrti na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1989.
- BOGOVIČ, Alenka in Borut CAJNKO: *Slovenci v Franciji*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1983.
- BRAS, Ljudmila: *Lončarstvo na Slovenskem. Razstavni katalog*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1968.
- BRAS, Ljudmila: *Pletarstvo na Slovenskem. Razstavni katalog*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1973.
- BRAS, Ljudmila: Ribnica, njena suha roba in lončarstvo. *Kronika* 30, 1982, str. 144–151.
- BRAS, Ljudmila: Rokodelstvo in obrt. *Slovenski etnograf* 33–34, 1988–1990 (1991), str. 207–246.
- BUČIČ, Vesna: Razvoj slovenskega urarstva. *Kronika* 12, 1964, str. 110–119.
- ČEBULJ SAJKO, Breda: *Razpotja izseljencev. Razvojna identiteta avstralskih Slovencev*. Ljubljana: Založba ZRC, 2000.
- ČEBULJ SAJKO, Breda: *Etnologija in izseljenstvo. Slovenci po svetu kot predmet etnoloških raziskav v letih 1926–1993*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 1999.
- ČEBULJ SAJKO, Breda: *Med srečo in svobodo. Avstralski Slovenci o sebi*. Ljubljana: [B. Čebulj Sajko], 1992.
- DRNOVŠEK, Marjan: *Usodna privlačnost Amerike. Pričevanja izseljencev o prvih stikih z novim svetom*. Ljubljana: Nova revija, 1998.
- DRNOVŠEK, Marjan: *Pot slovenskih izseljencev na tuje. Od Ljubljane do Ellis Islanda – Otoka solza v New Yorku 1888–1924*. Ljubljana: Založba Mladika, 1991.
- DRNOVŠEK, Marjan (ur.): *Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1977.
- DULAR, Andrej: *Modeli za modrotisk. Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2000.
- KALC, Aleksej (ur.): *Poti in usode. Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2002.
- KOKALJ KOČEVAR, Monika (ur.): *Izseljenec. Življenjske zgodbe Slovencev po svetu*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2001.
- KOPRIVEC, Daša: Aleksandrinke – življenje v Egiptu in doma. *Etnolog* 16, 2006, str. 97–115.
- KRŽIŠNIK BUKIČ, Vera (ur.): *Slovenci v Hrvaški*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1982.
- LOŽAR, Rajko: Ljudska obrt in trgovina v Sloveniji. V: *Zgodovinski zbornik*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1959.
- LUKŠIČ HACIN, Marina (ur.): *Spet doma? Povratne migracije med politiko, prakso in teorijo*. Ljubljana: Založba ZRC, 2006.
- MAKUC, Dorica: *Aleksandrinke*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1993.
- MOHORIČ, Ivan: *Zgodovina obrti in industrije v Trzinu*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1957.
- OREL, Boris in Milko MATIČETOV (ur.): *Slovenski etnograf* 3–4, 1951.
- SJEKLOČA, Marko: *Čez morje v pozabo. Argentinci slovenskih korenin in rezultati argentinske asimilacijske politike*. Celje: Fit media, 2004.
- STANONIK, Marija: O čevljarškem poklicu in življenju čevljarjev v Žireh. *Loški razgledi* 19, 1972, str. 206–221.
- ŠORN, Jože: *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja, 1984.
- VALENČIČ, Vlado (ur.): *Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja*. Ljubljana: Mestni arhiv, 1972.
- ŽIGON, Zvone: *Izzivi drugačnosti. Slovenci v Afriki in na Arabskem polotoku*. Ljubljana: Založba ZRC, 2003.

Potrebno in nepotrebno

K najnujnejši in tudi najobičajnejši dnevni porabi sodijo hrana, stanovanje in obleka. Prehranski, bivalni in oblačilni minimum je v osnovi povezan s fizičnim preživetjem, vendar pa so predstave o njem kulturno določene. Še večja kulturna spremenljivka je nadeksistenčna poraba: nebesedno označuje okoliščine in razmerja med ljudmi. V njej lahko razpoznavamo hierarhično lestvico vrednot, ki jih goji vsakokratna družba.

Poraba kot izbira in razporejanje razpoložljivih gmotnih sredstev je poveden kazalnik posameznikovega položaja v družbi, vendar tudi splošnih kulturnih razmer in navad. Vsako kulturno okolje oblikuje in nadzoruje primernost izbire in porabe; normira torej razmerje med »potrebim« in »nepotrebim«, to krhko mejo med potrebami in željami.

Razstavni sklop govori o človekovi porabi in relativnosti njegovih potreb. Izbor tekstilij in stanovanjske opreme iz obsežnih muzejskih zbirk opozarjajo na sestavo in bogastvo družbenih, časovnih in geografskih različic, pa tudi na kriterije dosedanjega in prihodnjega zbiranja. Izbira razstavnih načinov in poudarkov opozarja na številne vidike in interpretacije kulture, ki jih ponuja ta del kulturne dediščine. Ob nespremenjeni zasnovi razstave je mogoče del zbirk zamenjati.

Razstavno poglavje o obleki in tekstilu drugih namembnosti ima več različnih interpretacijskih vodil: historično-razvojnega, funkcionalnega in strukturalnega. Osrednji vitrinski del razstave izrablja osnovne funkcije oblačenja kot rdečo nit, ki povezuje različna zgodovinska obdobja in je lastna različno urejenim družbam po svetu. Ne glede na raznovrstnost oblik ima obleka funkcijo varovanja in zaščite, izraža pripadnost tej ali oni skupini, obenem pa okolici sporoča tudi, kakšen je dejanski ali želeni osebni položaj nosilca v družbi.

Z izbranimi oblačilnimi kosi in z oblačilnimi kompleti na lutkah so ponazorjene našete funkcije obleke skozi zgodovinski razvoj 19. in 20. stoletja. Etnološko vodilo narekuje opazovanje večinskega prebivalstva in skupinskih oblačilnih izrazov. Od opredmetene regionalne tipologije ljudskih noš (prva polovica 19. stoletja) se razvojna pripoved pomakne v drugo polovico 19. in na začetek 20. stoletja, ko so se družbene spremembe pokazale skozi oblačenje v bolj ali manj poenoteni oblačilni modi kmetov in meščanov ter v sočasno oblikovanem kostumu, ki je označeval narodno-prebudniške procese (t. i. narodna noša).

Na oblačenje 20. stoletja so vplivale spremenjena družbena sestava, organizacija prostega in delovnega časa ter vrednot. Razstava opozarja na drugačna členjenja oblačil (za prosti čas in delovna oblačila), izražanje priložnostnih skupinskih pripadnosti z oblačili, na pojav generacijske mode in znotraj te na drobljenje na subkulturne modne sloge. Opredmetenje omenjenih pojavov nam govori o modnih vplivih z zahoda in o globalni industrijski in trgovski ponudbi.

Na poudarjanje individualne, posebne vloge v družbi, opozori razstava z oblačili nekaterih javnih osebnosti v sodobnosti, kakor se oblikuje v mednarodnih protokolarnih stikih. Ob bok javnim osebnostim je postavljen tudi primer drugačnega sporočanja individualnosti v vsakdanjih razmerah. Avdiovizualni kolaž z aktivno kamero opominja na nebesedno komunikacijsko nalogo osebnega videza: kako posameznik vidi druge, kako drugi vidijo posameznika, kako vsak vidi sebe.

Drugi del razstavnega poglavja izrablja pričevalno moč ene oblačilne sestavine oz. oblačilnega dodatka. Tudi s strukturalnim načinom zbiranja in razstavljanja je namreč mogoče slediti zgodovinskim, družbenim, krajevnim in funkcionalnim različicam, in s tem posredno širšim kulturnim vrednotam in spremembam. Tako sta razstavljeni dve večji in pomembnejši muzejski zbirki Slovenskega etnografskega muzeja, zbirka pokrival in zbirka nakita.

Tretji del je posvečen tekstilnim krasilnim tehnikam in njihovi tipologiji (vzorčno tkanje, barvanje in tiskanje, okrasni šivi in obrobe, gubanje, aplikacije; vezenine in čipke), za kar je bila v večji meri izrabljena zbirka vzorcev, vzorčnikov in učnih vajenic. Ker tekstilno zbirko Slovenskega etnografskega muzeja poleg oblačil in raznovrstnih oblačilnih dodatkov dopolnjujejo tudi tekstilije drugih namembnosti, je njihova funkcionalna raznovrstnost predstavljena z nekaterimi prti in prtički.

Tipologija krasilnih tehnik, pogled na izvlečne predale (foto: Nada Žgank; Dokumentacija SEM).

Tekstilne surovine in materiali v talnih vitrinah na poseben način ponazarjajo naslov Med naravo in kulturo: surovine za obleko so vzete iz narave, so obdelane, predelane, pobarvane in okrašene na mnogotere načine. Tudi ko je odvisnost zgolj od naravnih surovin manjša, se povezanost z naravo nadaljuje v poigravanju z vzorci iz narave, v bolj ali manj popolnih imitacijah naravnih surovin, barv in vzorcev.

Razstavno poglavje o stanovanju, domu in bivališču temelji na osnovnih funkcijah doma oziroma na osnovnih idejah bivanja, ki so skupne različnim kulturnim okoljem: ogrevanje in razsvetljevanje, priprava in uživanje hrane, shranjevanje, spanje, higiena in varovanje. Le načini, kako te načelne zamisli uresničiti, so zelo različni. Razstava ponazarja načine zadovoljevanja teh idej pri večinskem prebivalstvu na Slovenskem v 19. in 20. stoletju. Postavitev je delno vitrinska in delno scenska, zaradi koncepta celotne razstave in prostorske omejenosti pa je fragmentarna. Zamisli o bivanju so tako predstavljene s simbolnimi predmeti in z izbranimi muzealijami oz. zbirkami: ogrevanje in razsvetljevanje s svetili, pripravljavanje hrane z ognjiščno opremo, uživanje hrane z jedilnim priborom, miznim posodjem in stoli, shranjevanje s skrinjami in spanje z zbirko zibelk. Vzdrževanje higiene doma je opredmeteno z nekaj simboličnimi predmeti, varovanje doma (in ljudi) pa s ključi in ključavnicami ter z bogkovim kotom, ki opozarja tudi na nematerialno varovanje doma.

Izbrane zbirke so številčno zelo omejene, vendar je njihova izpovedna moč večja kakor le simbolna. Premišljen izbor predmetov sledi notranji tipologiji vsakokratne zbirke, pa naj gre pri tem za oblikovna, namembnostna, razvojna, družbena ali krajevna merila.

V talnih vitrinah so smiselno postavljena ponazorila nekaterih materialov za prekrivanje tal, značilna za domove večinskega prebivalstva v 19. in 20. stoletju (teptana ilovica, lesene deske, žgani tlakovci, linolej). Avdiovizualni zapisi na zaslonu nadgrajujejo zasnovo razstavljenih vsebin in idej bivanja, kakor so opredmetene v pisani raznovrstnosti med vasjo in mestom, med starejšimi in sodobnimi oblikami in med krajevnimi različicami ...

Surovine za obleko, vzete iz narave, pogled v talno vitrino (foto: Janja Žagar; Dokumentacija SEM).

Obleka

Vsako ravnanje, povezano z obleko in oblačenjem, odseva s kulturo določeno razumevanje in vrednotenje človeškega telesa. Zahodna kultura razmišlja o telesu predvsem kot o fizičnem, celo mehanskem telesu; definira ga z vrsto pričakovanj in prepovedi moralnega značaja. Gre torej za oblikovanje in nadzorovanje t. i. družbenega oz. kulturnega telesa. Določajo ga idealne telesne oblike in dopolnjujejo z določili o primerni telesni drži, gibanju, izrazu, higieni in negi telesa, navsezadnje tudi z mejami sramu. Iz tega izhaja vzorec ravnanja: pokrivanje – odkrivanje, prikrivanje – poudarjanje posamičnih telesnih delov, njegovih naravnih stanj in delovanja.

V razmerju z družbeno okolico zadovoljuje posameznik z obleko hkrati več potreb: potrebo po zaščiti telesa pred podnebnimi vplivi, pred poškodbami in pogledi okolice; potrebo po pripadanju in možnost izražanja svojih pripadnosti; potrebo po izražanju individualne vloge v družbi. Povedano drugače: potrebo po biti varen, biti podoben in biti drugačen. Telesni in oblačilni videz sta torej kulturno in družbeno privzgojeni del vsakega od nas.

Ravnanja, povezana z oblačenjem, usmerja vsakokratno razumevanje in vrednotenje človeškega telesa (foto: Tomaž Lunder).

Splošno – skupno – posamično

Osnovne potrebe, ki jih obleka zadovoljuje, so splošne. Splošno kulturno oblikovalno načelo je tudi moda: zajema vse človekovo telo in vse njegove izrazne načine, ne le obleko. Moda se periodično spreminja in je bolj ali manj obvezujoča. Prilagaja se zahtevam družbe tako, da oblikuje vzorec posnemanja, ki mu tako ali drugače sledijo družbene skupine in posamezniki. S tem razkrivajo svoj status in svojo pripadnost oz. nepripadnost družbenim skupinam. Čim bolj si neka skupina v družbi prizadeva za družbeno priznanje, tem bolj v ta namen izrablja modo. Oblačilna moda je namreč nadvse primeren medij, s katerim družbene skupine in posamezniki vzdržujejo svoj položaj.

Oblačilni videz ljudi ni isto kot oblačilna moda. Na oblačenje kot ravnanje oz. način izbire vplivajo splošnokulturni, gospodarski, družbeni, politični dejavniki. Med številnimi dejavniki, ki sodoločajo izbiro, sta najmočnejša družbeni izvir in način preživljanja. Ti dejavniki so skupni večjim ali manjšim družbenim skupinam, zato se na njihovi osnovi oblikujejo načini ravnanja, lastni skupinam.

Posameznik združuje v svojem oblačilnem ravnanju splošne potrebe in težnje družbene skupine, ki ji pripada. V teh okvirih pa skuša izraziti tudi svoj osebni izraz in izbiro.

Cokle, Gorenjsko, 1. polovica 19. stoletja (iz zbirk SEM; foto: Janja Žagar).

Obleka varuje, skriva in razkriva

Obleka varuje telo pred škodljivimi ali neprijetnimi podnebnimi vplivi: mrazom, vročino, sončno pripeko, vetrom, mokroto ... in njihovimi učinki. Varovalno nalogo ima obleka lahko tudi v okoliščinah, ko ščiti telo pred poškodbami padcev, udarcev, ognja itn. Njena naloga je lahko tudi zaščita telesa in drugih oblačil pred umazanijo, potom ipd. Ustrezno različnim varovalnim nalogam so oblikovane sezonske različice oblačil, delovna varovalna oblačila in oblačilni kosi, namenjeni rabi v okoliščinah ekstremnih nevarnosti. Vse to velja za različna kulturna okolja, vendar sta obseg in izvedba omenjenega varovanja lahko specifična: odvisna sta od tega, kaj je splošno spoznano za nevarno, škodljivo ali nezaželeno, pa tudi od tega, kaj okolica ponuja v zaščito. Vsaka kultura razvije sebi lastne interpretacije človeškega telesa. To pomeni, da so kulturno spremenljivi tudi nazorji o telesu in telesnem, občutenje sramu

Gradbeni delavci na gradbišču, Ljubljana, september 2004 (foto: Janja Žagar; Dokumentacija SEM).

in spodobnosti, pa tudi meje osebno intimnega in erotičnega. Zato niso samoumevni. Splošne kulturne norme o tem, kateri deli telesa naj bodo pokriti, da so hkrati tudi spodobni, so vedno prirejene posamičnim družbenim skupinam in okoliščinam. To pomeni, da lahko odkrita glava, gola ramena in vrat, roke, noge, hrbet, trebuh ... veljajo za spodobne le v določenih okoliščinah oziroma za eno družbeno skupino, za drugo pa ne.

Obleka označuje in razmejuje

Pomen sestavin, ki sooblikujejo oblačilni videz posameznika, daleč presega njihovo neposredno uporabnost. V komunikacijskem smislu zato govorimo o znakovni vlogi oblačil in dodatkov; ti omogočajo razpoznavanje, razvrščanje in razmejevanje posameznikov v družbenih okvirih. To je mogoče zato, ker vsaka družba oblikuje svoj nabor znakov (kod), ki jih v socializacijskem ali inkulturacijskem procesu njeni člani ponotranijo, vzamejo za svoje. Ker so znaki prenašalci sporočil, ljudje torej z rabo prav določenih oblačil in dodatkov izražajo svojo pripadnost tej ali oni družbeni skupini, skladno z

Ženski klobuk iz nekmečkkega okolja, okoli leta 1830 (iz zbirke SEM; foto: Janja Žagar).

Obleka označuje in razmejuje, pogled v razstavno vitrino (foto: Marko Habič; Dokumentacija SEM).

okolščinami uporabe. Iz oblike je pogojno mogoče razbrati nosilčev spol, starost, zakonski stan; družbeni izvir, premoženjsko stanje, lokalni izvir ali pripadnost; namembnost in specifične okoliščine. Oblika lahko priča še o poklicni in interesni pripadnosti nosilca; o etničnem, narodnostnem oz. nacionalnem izviru ali pripadnosti; o politični in verski in posredno tudi o svetovnonazorski pripadnosti. Na ta način skozi oblačilno podobo posredno preseva družbena struktura, hkrati pa je način oblačenja medij za zavestno signaliziranje posameznikovih pripadnosti oz. njegove večplastne identitete. Stanovska družba definira družbeno vlogo posameznika z rojstvom; s tem je bolj ali manj določen tudi njegov družbeni ugled. V interesu vladajoče družbene elite je, da ostanejo družbene razlike nespremenjene in predvsem, da so jasno vidne – pravica in prestiž, a tudi

dolžnost in breme. Oblačilni videz elit je bil razpoznaven po njemu lastnih krojih, materialih, barvah in okraskih. Njegove oblike se niso razvijale v deželnih mejah; oblikovale so se pod vplivom modnih smernic večjih modnih središč (Dunaja, Pariza idr.), omogočala pa ga je meddeželna trgovina. Na drugi strani je bil prepoznaven tudi oblačilni videz večinskega kmečkkega prebivalstva. Do srede 19. stoletja so bili v ljudski noši vidni regionalni razločki v osnovnih krojih. Njihove oblike in spremembe so bile odvisne od dnevnih stikov v regijsko-gravitacijskih okvirih, prav tako tudi od gmotnih omejitev. Na Slovenskem je mogoče po kroju ločiti tri glavne oblačilne tipe ljudskih noš: alpski, primorski in panonski oblačilni tip. Grobo osnovno ločitev so dopolnjevale nekatere območne posebnosti in vmesne (mešane) oblike, kajti meje med območji so bile neostre.

Kmečki par iz Bohinja (po akvarelu F. K. Goldensteina, *Carniolia* 1844).

Alpski tip ljudske noše je bil razširjen na Gorenjskem, delu Koroškega (Zilja, Rož, Podjuna, Kanalska in Mežiška dolina), na Notranjskem, Dolenjskem (do Kostanjevice), na slovenskem Štajerskem (razen v vzhodnem delu), na Primorskem (razen v Slovenski Istri in v severovzhodni okolici Trsta). Podoben je tip tudi v Beneški Sloveniji in Reziji v današnji Italiji. Oblikovno je bila noša alpskega tipa najbližja sočasnim srednjeevropskim kmečkim nošam. Zaradi lege, gospodarske ravni in prometnih povezav je bil to najrazvitejši oblačilni tip in so ga tudi najhitreje zajeli meščanski vplivi in modne spremembe.

Moška noša alpskega tipa je krojno precej enotna. Sestavljajo jo podkolenske hlače iz sukna, barvanega platna ali irha (*irhovke*), platnena srajca z globokim prsnim razporkom in telovnik (*lajbč*) kot obvezen kos delovne in praznje oprave. Ženska noša alpskega tipa pozna precej notranjih različic, vidnih predvsem v krojih srajc, v dolžini in gubanju

Kmeta iz okolice Prema na Krasu (po akvarelu F. K. Goldensteina, *Carniolia* 1844).

kril in v obliki pokrival. Osnovno sestavo pomeni bela platnena srajca (*ošpetelj*, *rokavci*), večinoma do gležnjev segajoče krilo z brezrokavnim životcem (*krilo z modrcem*) in predpasnik.

Primorski tip je bil razširjen v Slovenski Istri, Brkinih in nekaterih vaseh v okolici Trsta (Škedenj, Mačkolje, Dolina, Boljunec, Boršt). Posebnosti so vidne predvsem v ženski noši, za katero je značilno netajlirano srajčno oblačilo. Takšen kroj tunike z rokavi ima precej starinskih (srednjeveških) potez in je splošen v Sredozemlju. Prek srajce so si ženske nadele še po dvojje dolgih brezrokavnih oblačil (*kamižotov*), prerezanih spredaj po vsej dolžini. Moška noša primorskega tipa je krojno zelo blizu alpski, le da so dokolenske hlače krojene precej širše. Istrani in Kraševci so pozimi oblačili tudi bele suknene dolge in prilježno krojene hlače z našitimi temnimi okrasnimi vrvicami.

Kmečki svatovski sprevod iz Poljanske doline ob Kolpi (po akvarelu F. K. Goldensteina, *Carniolia* 1844).

Panonski tip ljudske noše so nosili v Beli krajini, na jugovzhodnem Dolenjskem (do Kostanjevice), na vzhodnem Štajerskem in v Prekmurju. Tako moška kakor ženska noša se bistveno loči od alpske in primorske. Zaradi barve platna, ki je bilo do 70. let 19. stoletja poglavitni material moških in ženskih oblačil, se imenuje »bela noša«. Po materialu in kroju je najbližja oblačilom sosednjih narodov, zlasti Madžarov in Zagorskih Hrvatov, a tudi Čehov, Slovakov in južnih Poljakov. Panonski oblačilni tip nima prav mnogo notranjih različic. Moška noša je sestavljena iz dolge platnene srajce (*robača*), telovnika (*lajbec*, *pruslek*) in dolgih širokih platnenih hlač (*gače*, *bregeše*), pozimi tudi dolgih prilježnih hlač iz belega sukna. Ženska noša je dvodelno krojena: platneni rokavci (*opleče*, *rokavci*) so krojeni daljše kot pri alpskem oblačilnem tipu, zatikale so jih za pas nagubanega platnenega krila (*robača*, *janka*).

Družbene spremembe s konca 18. in prve polovice 19. stoletja so odpravile stanovsko družbo. Družbeno ločevanje je poslej temeljilo (samo) na pridobljenih elementih družbenega ugleda in moči. Med njimi je najučinkovitejše premoženje. Vodilno družbeno vlogo so prevzeli podjetni premožni meščani. Številni kmetje so iskali zaslužek v nekmečkih poklicih in njihove družbene ambicije so tako postale večje. S tem je bila povezana tudi težnja po približevanju meščanom, najprej seveda v zunanjem videzu. Po sredi 19. stoletja so se oblačila kmetov in meščanov v osnovnem kroju poenotila; regionalnih različic ljudskih noš ni več. Dokazovanje družbene premoči so prevzemali dragoceni materiali in prestižni dodatki, kakovostna izdelava in vedno številnejše oblačilne različice, primerne za izbrane priložnosti, po možnosti takšne, ki se jih je udeleževala le družbena elita. Videz so dopolnjevali z natančnimi pravili o meščanski »spodobnosti«, ki so uravnavala vedenje, dostojnost in skladnost videza. Veščina »prave mere« je tudi znak poznavanja prave uglednosti in estetskega okusa, s katero se pokaže družbeni izvir in pripadnost odličnejšim krogom. Obleka zlahka označuje pripadnost tudi bolj ali manj formalni skupini. To je najoči-

Kmečka družina v praznih oblekah, Šmartno pri Litiji, konec 19. stoletja (Dokumentacija SEM).

tneje pri poklicnih uniformah, ki natančneje označujejo tudi hierarhične stopnje (vojska, policija, sodstvo, zdravstvo, duhovništvo itn.). Ob določenih priložnostih učinek enakih oblačil ali oblačilnih dodatkov izrabljajo člani ožjih družbenih skupin (formalnih in neformalnih interesnih skupin, društev), lahko pa se s poenoteno obliko oblačil priložnostno izrazi pripadnost kraju, instituciji, ideji,

gibanju, dogodku ipd. Z oblačili je mogoče nazorno izraziti in tudi spoznati pripadnost določeni etniji, narodu, naciji. T. i. narodne noše (tudi nacionalni kostumi) vsebujejo vrsto stilizacij in napačno interpretiranih oblik ljudskih noš, po katerih so se zgledovale. Imajo naravno kostumov posebnega pomena in so v določenih okoliščinah pripomoček za uveljavljanje,

Meščanska družina, Ljubljana, 1907 (Dokumentacija SEM).

označevanje in podpiranje zavesti o pripadnosti.

Družbeno okolje 20. stoletja, posebej njegove druge polovice, ponuja posamezniku več življenjskih modelov (vezanih na način preživljanja, porabo in odnos do sveta v širšem pomenu), med katerimi lahko legitimno izbira. Izbrani življenjski model posameznika lahko okolica spozna, sprejme in po možnosti ceni le, če je »zavit« v

okolici spoznavne stereotipne oblike. Oblečilni slog je zelo primeren medij za to. Oblečilna moda zato oblikuje vzporedne modne sloge. Ker pa porabniška družba sloni na množičnih produktih (konfekciji), išče modna industrija vedno nove zvijače, s katerimi svoje izdelke umetno diferencira, saj mora zadostiti potrebam naraščajoče diferenciacije slogov in individualnih okusov. Izbira posameznika je

Meščanski fantič v t. i. narodni noši, Ljubljana, sredi 20. let 20. stoletja (Dokumentacija SEM).

Folklorna skupina slovenskih izseljencev iz Avstralije, okoli leta 2000 (Dokumentacija SEM).

Ulična četvorka maturantov, Ljubljana, maj 2004 (foto: Janja Žagar; Dokumentacija SEM).

pri tem le izbira po meniju, oblikovanem v modni industriji; gre za iluzijo velikih možnosti izbire – oblačilnih znamk, oblikovalcev, izdelovalcev, ki jih družba in moda povezujeta z določenim življenjskim in oblačilnim stilom, pa tudi standardom, ki izbrani stil omogoča.

Druga stran sodobne realnosti pa je večje število različnih pripadnosti, ki jih posameznik ponotranja: različne okoliščine aktivirajo potrebo po izražanju različnih pripadnosti. Govorimo o večplastnosti, prehodnosti, pogojenosti in s tem spremenljivosti identitet.

Vsakdanji prizor z mestnih ulic, Ljubljana, oktober 2004 (foto: Janja Žagar; Dokumentacija SEM).

Navijač med svetovnim prvenstvom v nogometu pred velikim zaslonom v Tivoliju, Ljubljana, 2002 (foto: Nena Židov; Dokumentacija SEM).

Težnja po prestižu

Rabo prestižnih predmetov narekuje težnja, da bi na okolico naredili čim boljši vtis – takšen, ki prinaša čim večji ugled in spoštovanje, pa tudi vsečnost. Zato imajo prestižni predmeti nalogo »napihovanja« v družbi; to pomeni, da skuša biti nosilec s pomočjo prestižnih predmetov opazen in hkrati učinkovati čim lepše, čim boljše, čim imenitnejše.

Prestižni predmeti hkrati označujejo in ustvarjajo nosilčev položaj v družbi. Da so hitro opaženi in razpoznavni, jih morajo označevati odlike, merjene v opaznih dimenzijah, materialih, barvah, blišču, dragocenosti, oblikah in ugledu izdelovalca. Učinkovati morajo navidez odvečno in funkcionalno nepotrebno, hkrati pa morajo biti redki ali težje dostopni. Zato si jih ne more in, po merilih družbene spodobnosti ali pravil zaprtih družbenih skupin, tudi ne sme privoščiti vsak.

Prestiž kaže na resnično ali namišljeno družbeno elito; ta je sicer pogosto vezana na gmotno bogastvo, posredno pa lahko tudi na nekatere druge lastnosti, ki jim družba namenja visoko stopnjo pozornosti in naklonjenosti. Mednje bi lahko prišteli npr. uspešnost in podjetnost, prosti čas, mladost, zdravje, lepoto, seksualnost ... Zato so oblike in načini učinkovanja prestiža tako raznovrstni; še bolj, če jih opazujemo v različnih okoljih.

Pahljača iz nojevih peres, Golnik in Ljubljana, konec 19., začetek 20. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Janja Žagar).

Obleka izraža

Težnja po podobnosti ima svoj protipol v težnji po drugačnosti. Individualno drugačen oblačilni videz usmerja zavest o posebni vlogi v družbi, pa naj bo ta resnična ali namišljena. Zavestno gojenje drugačnosti v oblačilnem videzu je zato pričakovano pri predstavnikih družbene elite, ni pa samozavestno pri drugih ljudeh. Poudarjanje drugačnosti pri ljudeh z družbenega dna je lahko tudi nezaželeno. Vprašanje, kdo v družbi predstavlja elito, kdo »sredino« in kdo družbeno dno, je povezano z vsakokratno družbeno strukturo.

V stanovski družbi je bilo mogoče vladarje in vodilne predstavnike vojaške, cerkvene in posvetne gospode ločiti po značilnih atributih oblasti in hierarhičnih znakih dostojanstva. Drugi člani družbenih elit so poudarjali svoj stanovski in rodbinski izvir, osebno veljavo pa le rodbinski poglavarji; njihovi osebni predmeti so bili bolj prestižni in pogosto

Vezeni monogram za apliciranje na oblačila, izdelek po naročilu, Ljubljana, 1. polovica 20. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Janja Žagar).

Kostum za avtorske večere šansonov Svetlane Makarovič, unikatni model oblikovalca Alana Hranitelja iz leta 1987, v rabi konec 80. in v 90. letih 20. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Janja Žagar).

Individualizirani subkulturni videz najstnice, Ljubljana, 1. polovica 90. let 20. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

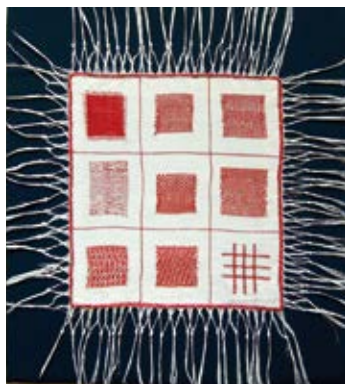
označeni z začetnicami njihovih imen. Označevanje predmetov z monogrami se je v poznejših družbenih razmerah razširilo, a je ohranilo pomen individualnega in posebnega. Industrijske družbe druge polovice 19. in prve polovice 20. stoletja so elitizem v družbi postavile na temelje družbene moči meščanov in bogastva. Uspeh, ugled in pomen posameznika niso bili prirojeni, ampak pridobljeni. Tako se je ozaveščena potreba po samopredstavitvi razširila tudi na

druge družbene plasti, je pa tudi značilnost nekaterih poklicev, ki temeljijo na podobi posameznika (igralci, pevci, športniki ...). Prav ti so v veliki meri postali zgled oblačilnega posnemanja. V razmerah, kjer ponudba temelji na množičnih industrijskih produktih, so oblačilni izrazi individualnosti drugačni. Če gre za predstavnike družbene elite ali javno izpostavljeno osebnost, so načini osebne izraza najpogosteje poudarjeni z ugledno znamko najkakovostnejše konfekcije, z izdelkom po meri ali z ekskluzivnim modelom slovitih modnih oblikovalcev. Posebno vlogo imajo t. i. protokolarna oblačila, odrski kostumi ipd.

Popolnoma drugačne načine individualnega izražanja je mogoče opazovati pri »navadnih« ljudem. V ustvarjanju lastne podobe z izbiro in kombinacijo konfekcije, ki jo je mogoče napraviti unikatno z lastno dodelavo (prekrojevanje, napisi, risbe, našitki, obrobe, barvanje, okrasno trganje, netanje itn.), je prav gotovo opazna velika mera ustvarjalnosti.

V službi individualnega je lahko tudi odkrita koža. Ker je odkrita očem in je torej »javna«, je – enako kot obleka – podvržena družbenemu nadzoru in disciplini. Čeprav gre za naraven del posameznikove zunanosti, ga individualizirajo občasne ali trajne dodelave: ličenje, tetoviranje, okrasno prebadanje, pa tudi lepotne operacije.

Vzdrževanje oblačil

Šolska vaje za krpanje, Ljubljana, začetek 20. stoletja
(iz zbirke SEM; foto: Janja Žagar).

Oblačila se vzdržujejo z različnimi ravnanji, s katerimi se ohranja čim boljše stanje predmetov. Družbeno prirejena konvencija o primernosti oblačilnega videza namreč ni sklenjena z izbiro oblačilnih oblik, nadaljuje se z načinom vzdrževanja, kar vključuje tudi raven in doslednost izvajanja. Na videz in trajnost oblačil in oblačilnih dodatkov v veliki meri vplivajo tudi načini zaščite in shranjevanja, ko niso v rabi. Še bolj kakor v načinih so bile razlike v pogostosti postopkov in v usposobljenosti tistih, ki so skrbeli za vzdrževanje.

K vzdrževanju sodijo pranje, sušenje, likanje, zračenje, krtačenje, odstranjevanje madežev, kemično čiščenje, obnavljanje barv, prav tako tudi krpanje in prenavljanje ter shranjevanje v pomenu polaganja, obešanja, ovijanja in drugih načinov zaščite, ko oblačila niso v rabi ali pa npr. med potovanjem.

Higiena in nega telesa

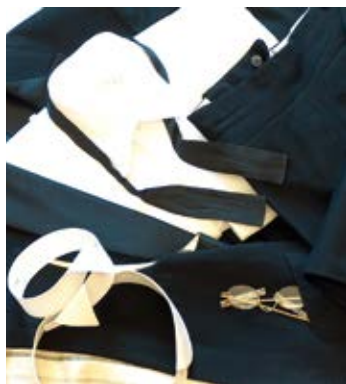
Skrb za snago telesa je tesno povezana s snažnostjo oblačil. Videza ljudi, ki se ne preživljajo z delom svojih rok, naj ne bi »kazile« sledi dela, torej tudi ne umazanija. Zato je bila snaga do neke mere odraz družbenega položaja. Vendar pa so se merila o »primerni« snažnosti spreminjala in prilagajala družbeni sestavi. Od srede 19. stoletja sta si za temeljitejšo splošno telesno snažnost prizadevala tudi šolstvo in zdravstveno izobraževanje ljudi. Norme o čistem in umazanem so se v 20. stoletju spreminjale hkrati z rednejšo gradnjo kopalnic in javnih kopaljšč.

Telesna nega pomeni oblikovanje in vzdrževanje telesnega videza, v širšem pomenu tudi telesnega zdravja in kondicije. Na telesni videz vplivajo telesna higiena, lepotičenje, striženje in česanje las, britje in striženje brade ...; vse navedeno je vedno podrejeno lepotnemu idealu. Skrb za zdravje telesa se spreminja z nazori in znanjem o tem, kaj je za telo koristno in kaj ni. Sebi in svojemu telesu so se praviloma bolj posvečali ljudje iz višjih družbenih plasti, ker so tudi tako poudarjali svoj osebni pomen in družbeni ugled. V splošnem izraža telesna nega odnos do lastnega telesa oz. do telesnega, posredno tudi odnos do materialnega sveta; je zgovoren kazalnik sistema vrednot. V tem pogledu je veljalo telo še vse 19. stoletje za vir čutnega in grešnega, zato

so obsojali poudarjeno skrb za telesni videz. Drugačno, skoraj nasprotno razmerje do telesa in njegove nege se je oblikovalo z uveljavljanjem športa v 20. stoletju.

Manikirni pribor, Ljubljana, pred 2. svetovno vojno
(iz zbirke SEM; foto: Janja Žagar).

Klasifikacija oblačilnih sestavin in strukturalni način razstavljanja omogoča pregled razvoja zgodovinskih, družbenih, krajevnih in funkcionalnih različic (foto: Janja Žagar; Dokumentacija SEM).

Oblačilni videz je v osnovi odvisen od sestave in usklajenosti z okoliščinami. Lega na telesu in splošne funkcije oblačil omogočajo členjenje na osnovne skupine: vrhnja oblačila, obleke v ožjem pomenu, varovalna oblačila, perilo in oblačila za podpiranje in oblikovanje telesa, spalna in jutranja ogrinjalna oblačila, dodatki. Osnovno členitev dopolnjuje obilje časovnih, krajevnih, družbenih in funkcionalnih različic.

Dodatki

Dodatki dopolnjujejo oblačilni videz nosilca. Njihov pomen ni le v varovanju, pač pa tudi v krašenju, označevanju, opozarjanju, poudarjanju. Imajo torej ključno vlogo v nebesednih družbenih stikih.

Med dodatke štejemo oblačilne dodatke, dodatke, ki jih nosimo s seboj, ter nakit in okras telesa ali obleke.

Oblačilni dodatki so naglavni dodatki (pokrivala, dodatki za pričesko, dodatki in preobleke za obraz), dodatki nad pasom (ovratne in ramenske rute, ovratnice in ovratniki, kravate, plastroni), dodatki v pasu ali pod njim (pasovi in obeski na pasovih), dodatki na roki (manšete, rokavice, mufl), dodatki na nogi in stopalu (nogavice, podveze, gamaše, obuvala). Dodatki, ki jih nosimo s seboj – jih torej ne oblačimo – so torbe (cekarji, bisage, nahrbtniki, aktovke, ročne torbice), mošnjički in denarnice, tobačni

pribor, pahljače, ure, dežniki in sončniki, palice, noži, robci in podobno.

Med nakit oz. okras telesa ali obleke sodijo: komplet, nošen na različnih delih telesa, dodatki na glavi ali obrazu (uhani, naglavni okras ...), dodatki na životu (ogrlice, verižice ...), dodatki na rokah ali nogah (prstani, zapestnice ...), dodatki na raznih delih telesa (gumbi, zaponke, trakovi, rože, peresa).

Pokrivala

Pokrivalo v osnovi ščiti nosilca pred mrazom, vetrom, mokrotom, vročino in sončnimi žarki, pred umazanijo in poškodbami pri padcih, udarcih in podobno. Pokrivala imajo zgovorno družbeno funkcijo: z nemo govoricno oblike, materiala, krašenja in priložnosti uporabe okolici sporočajo, kdo so tisti, ki jih imajo na glavi. Po načelu: kar imaš na glavi, to si. Izrazit znakovni in statusni pomen so imela pokrivala v razmejevanjih med

Belovezenska peča iz okolice Trsta, 2. polovica 19. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Janja Žagar).

Pokrivala po tipologiji, pogled v razstavno vitrino (foto: Nada Žgank; Dokumentacija SEM).

različnimi družbenimi plastmi, posebej na ravni vsakdanjosti. Njihova raba je povezana s številnimi družbenimi pravili in moralnimi obveznostmi, pa tudi z nekaterimi bolj ali manj uveljavljenimi šegami. Še danes so posplošene predstave o »značilnih« oblikah pokrival pogosto izrabljene za simbolno osnovo gledaliških, maškaradnih, pa tudi nacionalnih in folklornih kostumov.

Po osnovni obliki in načinu nameščanja na glavi se pokrivala ločijo v nekaj večjih skupin: peče in rute; avbe; čepice in klobuki. K pokrivalom lahko štejemo še tisti del naglavnega okrasa, ki nadomešča pokrivala v njihovi označevalni funkciji.

Nakit

Nakit je okrasno dopolnilo telesa in oblačil. Ima krasilni, reprezentančni, verski pomen, kaže na spol in zakonski stan, pripisuje se mu tudi obrambna (črna) moč in spomska

funkcija. Materiali za izdelavo nakita so plemenite in neplemenite kovine, dragi in poldragi kamni, predmeti živalskega in rastlinskega izvira. Nakit so splošno nosili v prazgodovini in starem veku, nato spet ob koncu srednjega veka. Od 17. stoletja ima uporaba nakita pri višjih in srednjih družbenih plasteh v največji meri statusni in okrasni pomen; najpogosteje je bil unikatne ali tehnološko dognane izdelave zlatarskih mojstrov. Med kmeti je bil nakit do srede 19. stoletja redek; nove tehnike obdelave cenejših materialov so ga pocenile, da je postal dosegljiv tudi manj premožnim. Kmečki nakit je bil glede na material in serijsko izdelavo razmeroma cenen. Uvožen serijski nakit in izdelke domačih mojstrov (največkrat pasarjev, redko zlatarjev in srebrarjev) so med kmečko prebivalstvo prinesli krošnjariji, furmani in sejmarji. Oblikovno so bili takšni serijski izdelki

poenostavljene oblike meščanskega nakita.

Kmečki nakit na Slovenskem ni poznal pokrajinskih različic, z redkimi izjemami (npr. sklepanci, džündž, nakit za t. i. narodno nošo). Najpogostejši nakit so bili uhani, obeski, zaponke, okrasni gumbi, okrasni glavniki in sklepanci, nekoliko manj še ogrlice, prstani, verižice za ure in zapestnice.

Vsaj od začetka 20. stoletja je vedno bolj v splošni rabi cenen in hkrati moden nakit. Sodobni nakit ponuja več kategorij izdelave in vrednosti, s tem pa ustreza različnim merilom izbire.

Žičnata zaponka s steklenimi biseri, Bojanci, Bela krajina, 1. polovica 19. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Janja Žagar).

Tekstilna oprema dopolnjuje nekatere funkcije doma (spanje, uživanje hrane, shranjevanje, krašenje); spremlja in označuje specifične okoliščine ob nekaterih življenjskih mejnikih in spremljajočih šegah (krsta, obhajila, birme, poroke, smrti). Tekstilije določenih oblik označujejo tudi ponavljajoče se letne šege ali praznični koledar; vsebujejo bolj ali manj razpoznavne znake, motiviko oz. ikonografijo in se po vrednosti ter estetskem merilu izmikajo vsakdanjemu povprečju. Enako velja tudi za tekstilno nabožno opremo, ki poudarja izjemnost svetega mesta, bodisi doma ali na javnih krajih.

Razširjenost tekstilij drugih namembnosti je kulturno in družbeno pogojena, zato njihova podoba in obseg kažeta na premoženje in družbeni položaj njenih uporabnikov.

Prti

Prti različnih velikosti in namembnosti so bili dopolnilo stanovanjske opreme (namizni prti, sobni in kuhinjski stenski prti, okrasni prtički za podstavljanje ali prekrivanje predmetov), pa tudi del opreme, ki je spremljala nekatere letne in življenjske praznike (velikonočni prtički; krstni prti, mrliški ali parni prti). Prti in prtički so sodili tudi med nabožno opremo doma (prtički za hišni kot in za hišne oltarčke), krasili so občasne oltarje (ob mimohodu procesij), pa tudi zasebne ali vaške kapelice.

V kmečkem okolju je bila takšna oprema pred 19. stoletjem zelo redka; pogostejša je bila pri višjih družbenih plasteh. Od srede 19. stoletja so bili vezeni prti in prtički pogosteje v rabi, predvsem zaradi dviga splošne življenjske ravni; tudi veziljsko znanje se je z uvedbo obveznega šolanja močno razširilo. Najpogosteje so vezeni prti in prtički krasili stanovanja v letih med 1. in 2. svetovno vojno.

Prtiček za bogkov kot, Gorenjsko, sreda 19. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Janja Žagar SEM).

Izdelovanje in krašenje Izdelovanje

Izdelovanje in izbira, pogled v razstavno vitrino (foto: Marko Habič; Dokumentacija SEM).

Način izdelave neposredno vpliva na obliko in končno podobo izdelka; znanje in spretnost sta odločilni tako pri izdelavi osnovnega kroja kakor pri izvedbi funkcionalnih in krasilnih elementov oblačila ali drugih tekstilij. Izdelava za lastne potrebe je v določeni meri poznana v vseh časovnih in socialnih okoliščinah; kako in koliko je dopolnjena s tujo, bolj ali manj specializirano in kakovostno izdelavo, je odvisno od premožnosti ljudi na eni in ponudbe storitev in blaga na drugi strani. Vrste izdelav so različne: po naročilu (oz. »po meri«) in konfekcija (vnaprej izdelani izdelki standardnih mer in oblik) oz. obrtniška, založniška, manufakturna in industrijska izdelava. Omenjeni načini izdelave vsebujejo niz različic, tako po kakovosti kakor po načinu prodaje (krošnjarska, sejemska, trgovska ponudba; današnji čas ponuja tudi nekatere nove oblike, npr. kataloško, televizijsko, medmrežno prodajo).

Krašenje

Dodajanje estetske vrednosti uporabnim predmetom je treba razumeti ne le z vidika »potrebe po lepem,« ki je splošna, pa vendarle kulturno in družbeno določena stalnica, temveč predvsem z vidika učinka, ki odseva v ceni in ugledu, ki ga prinaša. Krašeni predmeti so zato tudi po namenu uporabe nevsakdanji in so v določenem smislu prestižni. Tehnike, kompozicija in motiva krašenja so odvisni od vrste predmetov, na katerih so izvedeni. V splošnem so zahtevnejše tehnike in dragocenejše tvorivo okrasja dostopne le premožnejšim uporabnikom; povečini so nastajale spod rok specializiranih poklicnih vezilj, šivilj, čipkaric idr. obrtnikov.

Krasilne tehnike so razvrščene v nekaj večjih skupin: vzorčno tkanje, okrasni šivi in obrobe, gubanje, aplikacije, pletenje, kvačkanje, vezenje, čipke, barvanje in tiskanje. Vsaka skupina ima posebnosti tehničnega, oblikovnega, funkcionalnega in družbeno spremenljivega značaja.

Vezenine

Vezenine so okras podlage, največkrat tkanine, izdelan z iglo in vezilno nitjo. Dodane so jim lahko krasilne prvine – bleščice, kroglice, aplikacije ipd. Evropske srednjeveške vezenine so imele zaradi dragocenih materialov in ustrezne izdelave in redkosti visok statusni pomen, bile so dostopne le cerkvenim in posvetnim vladarjem. Na

Moški kmečki kožuh z vezeninskim okrasjem, okrasnimi šivi, Koroško, z letnico 1881 (iz zbirk SEM; foto: Janja Žagar).

Vajenica križnih vbodov z letnico 1853
(iz zbirke SEM; foto: Janja Zagar).

njih je prevladovala religiozna motivika. V 17. in 18. stoletju se je raba vezenin razširila na posvetna moška in ženska oblačila in na opremo plemiških in meščanskih domov. Cerkvene in svetne fevdalne vezenine, ki so bile v rabi na Slovenskem, niso bile bistveno drugačne od drugih zahodno- in srednjeevropskih vezenin. K temu je prispevala meddeželna trgovina, deloma tudi vezilske vzorčne knjige, ki so od 16. stoletja potovale po evropskih deželah in bile osnova za vezilsko učenje in delo.

Za razloček od cerkvenih in fevdalnih vezenin so ljudske vezenine na Slovenskem oblikovno bližje ljudskim vezeninam v deželah srednje, vzhodne in južne Evrope. Od srede 18. stoletja so v kmečkem okolju krasile predmete s poudarjeno religiozno, prestižno ali praznično vsebino. Med takšne predmete so sodila praznična oblačila, oblačilni dodatki in tekstil drugih namembnosti. Do srede 19. stoletja so si vezene predmete lahko v večji meri privoščili le premožnejši kmetje na Gorenjskem, Koroškem, deloma na Štajerskem, Dolenjskem in Primorskem. Z uvedbo obveznega šolanja leta 1864 je postalo znanje ročnega vezanja splošnejše, zato je bila tudi vezena oprema bolj dosegljiva. Zelo pomembna je bila vezenina med svetovnimi vojnami; v njeni motiviki se je izražala romantična predstava

o t. i. narodnem ornamentu («narodni vez»).

Vezenine na Slovenskem so bile najpogosteje izdelane v tehnikah po štetih nitih (križni vbodi, tkaničenje, raličenje, štepanje, nekatere ploščate vezenine, ažurji, razplet, gobelinski vbodi) in v tehnikah po narisku oziroma po risani predlogi (ploščata vezenina, izvedena z navadnim, stebelnim, verižnim, poševnim vbodom, vozlički; izrezanci; aplikacije). Motivika vezenine je odvisna od tehnike in od namembnosti predmeta: od 17. stoletja so bili vezenski motivi najpogosteje rastlinski in geometrijski, redkejši so bili figuralni motivi. Vezenine posebnega pomena so lahko vsebovale samostojno ali kompozicijsko vključene izvezene letnice, monograme ali napise.

Čipke

Čipka je luknjičast izdelek iz tekstilnih ali kovinskih niti. Funkcija čipke je bila vseskozi krasilna in statusna, zato ni bila splošno razširjena in je bila dolgo privilegij plemstva in Cerkve. S čipkami so krasili nevsakdanje, praznične predmete, ki so tako pridobili večjo estetsko in cenovno vrednost. Ploščate trše čipke so krasile oblačila in notranjo tekstilno opremo, zaradi redkosti in dragocenosti bolj ali manj le kot obroba ali manjši, dobro vidni del oblačila (ovratnik, manšete in podobno). Od srede 17. stoletja so bile bolj priljubljene

ne tanke in mehkejše čipke, ki jih je bilo mogoče oblikovati v bogate naborke. Učinkovale niso zaradi luknjičavega ornamenta, temveč zaradi obilja gubanja, zato so čipke krasili drobni ponavljajoči se vzorci. V 19. stoletju so se močno uveljavile strojno izdelane čipke – njihova prednost je bila v nižji ceni in večjih količinah. Tako se je njihova raba povečala in razširila tudi med širše prebivalstvo (kmete, obrtnike, delavce). Tudi strojne čipke so ohranile poglobitveno nalogo, da predmetom dvigajo krasilno in statusno vlogo.

Če so poslej tudi praznja kmečka oblačila v veliki meri krasile strojne čipke, pa so za okras tekstilij drugih namembnosti uporabljali tako mehke nagubane strojne čipke kakor tudi debelejšje ročno izdelane čipke, cenjene zaradi večje trpežnosti in krasilnega ploskovnega učinka. Enako je veljalo za tekstilni dekor in opremo meščanskih stanovanj. V 20. stoletju se je čipka pogosteje pojavila kot samostojni okrasni predmet (prt, zavesa, pregrinjala ipd.). Po tehniki izdelave so čipke šivane, klekljane, pletene, kvačkane in vozlane.

Čipkasti prtček, mešane tehnike, 20. stoletje (iz zbirk SEM; foto: Janja Žagar).

Trgovski vzorčnik idrijskih pečnih čipk, datiran z letnico 1839 (iz zbirk SEM; foto: Janja Žagar).

IZBRANA LITERATURA

- BAŠ, Angelos: *Noša na Slovenskem v poznem srednjem veku in 16. stoletju*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1970.
- BAŠ, Angelos: *Oblačilna kultura na Slovenskem v Prešernovem času*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1987.
- BAŠ, Angelos: *Oblačilna kultura na Slovenskem v 17. in 18. stoletju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.
- BAŠ, Angelos (ur.): *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.
- KNIFIC, Bojan: Vprašanje narodne noše na Slovenskem. Njen razvoj od srede 19. stoletja do 2. svetovne vojne. *Etnolog* 13, 2003, str. 435–468.
- MAKAROVIČ, Gorazd: *Slovenska ljudska umetnost. Zgodovina likovne umetnosti na kmetijah*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1981.
- MAKAROVIČ, Marija: *Kmečki nakit*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1965.
- MAKAROVIČ, Marija: *Klekljane čipke*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej; Idrija: Mestni muzej Idrija, 1970.
- MAKAROVIČ, Marija: *Slovenska kmečka noša v 19. in 20. stoletju*. Ljubljana: Centralni zavod za napredek gospodinjstva, 1971.
- MAKAROVIČ, Marija: *Oblačilna kultura agrarnega prebivalstva v 19. stoletju*. *Slovenski etnograf* 33–34, 1988–1990 (1991), str. 247–300.
- MAKAROVIČ, Marija: *Slovenske ljudske vezenine*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1986.
- NICKLSBACHER - BREGAR, Neli in Marija MAKAROVIČ: *Ljudske vezenine na Slovenskem*. Ljubljana: Centralni zavod za napredek gospodinjstva, 1970.
- NICKLSBACHER - BREGAR, Neli: *Narodne vezenine na Slovenskem. Pisane vezenine po štetih nitih*. Ljubljana: Centralni zavod za napredek gospodinjstva, 1973.
- STOPAR, Ivan: *Kranjske noše – Goldensteinove upodobitve*. Ljubljana: Arterika, 1993.
- THIEL, Erika: *Geschichte des Kostüms. Die europäische Mode von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Berlin: Henschelverlag Kunst und Gesellschaft, 1980.
- TOMAŽIČ, Tanja: *Ljubljana po predzadnji modi. O krojačih, šiviljah, modistkah in njihovem delu v letih pred prvo svetovno vojno do začetka druge*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1983.
- ŽAGAR, Janja: *Pasovi in sklepanci. Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1993.
- ŽAGAR, Janja: *Oblačilna kultura delavcev v Ljubljani med prvo in drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Založba Mladika, 1994.
- ŽAGAR, Janja: *Tekstilna zbirka Slovenskega etnografskega muzeja. Kaj je, kaj ni in kaj naj bi (p)ostala*. *Etnolog* 13, 2003, str. 165–179.
- ŽAGAR, Janja: *Pokrivala. Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2004.

STANOVANJE, DOM, BIVALIŠČE

Anja Serec Hodžar

Hiša, Odranci, Prekmurje, 1945 (foto: Jakob Karol; Dokumentacija SEM).

V 19. stoletju je bil pomen bivanja in doma na podeželju in v mestu različen. Podeželanu je bil dom njegova posest, meščanu pa samo stanovanje. S spremembami v načinu kmečkega gospodarjenja in graditvi kmečkih hiš ločeno od gospodarskih prostorov, se je tudi na podeželju ta odnos približal meščanskemu.

Kmečka hiša je pokrit grajen prostor, v katerem stalno prebiva kmetova družina. Hiša v ožjem pomenu besede ponekod označuje tudi isti prostor kot beseda izba, torej glavni stanovanjski prostor s pečjo, lahko tudi z ognjiščem. Za kmečko hišo je v rabi tudi naziv kmečki dom, ki pa v nekoliko širšem pomenu obsega tudi del gospodarskih prostorov, ki so združeni v hiši pod eno streho. Kmečko domačijo sestavljajo kmečka hiša in vse bližnje gospodarske stavbe.

V mestih se konec 19. stoletja, kot posledica želje premožnih meščanov po ugledu, trgovskim in obrtniškim hišam pridružijo meščanske vile. V istem času v industrijskih in rudarskih središčih nastajajo delavska stanovanja v blokkih in večstanovanjskih hišah. V 70. letih 20. stoletja se začnejo pojavljati v mestih vrstne hiše, nekakšna vmesna oblika med stanovanjem v bloku in stanovanjsko hišo. S prizidavanjem in prezidavanjem začnejo iz enodružinskih hiš nastajati večstanovanjske hiše za več družin, kar je še danes pogosto povezano z reševanjem stanovanjskih težav mladih družin.

Kuhinja, Kunšperk, 1977
(foto: Srečo Habič; Dokumentacija SEM).

Razvoj in sestavo bivališč določa prostor z ognjiščem, okrog katerega se nizajo drugi prostori. Najstarejša tipa hiš, ki sta se ohranila še v 19. stoletje, sta bila ognjiščnica in dimnica. Ognjiščnica ali ognjenica je bila enocelična zgradba, ki je imela sredi prostora na tleh odprto ognjišče, s katerega se je dim dvigal neposredno v ostrešje.

Tudi dimnica je bila enocelična zgradba, v kateri sta bila postavljena peč s kurilno odprtino in ognjišče, dvignjeno na mizno višino. Dim se je širil po prostoru. Pozneje se je dimnica razvila v dvocelično zgradbo, glavni prostor, v katerem sta bila kurišče in peč, je dobil strop, pod njim nad vrati pa je bila odprtina za odvajanje dima v vežo. Hiša s črno kuhinjo je bila vsaj dvocelična zgradba. Glavni stanovanjski prostor (*hiša*) je imel strop in peč. V peč so kurili iz kuhinje. Ob kurišču za peč je bilo tudi ognjišče, ponekod pa so kuhali kar v votlini peči. Dim se je iz kuhinje dvigal v ostrešje, v razvitejših tipih hiše je bil lahko že nekoliko zajet in usmerjen. Kaminska hiša je imela v kuhinji odprto ognjišče z urejenim odvodom dima. Nad ognjiščem je bila napa, ki je lovila iskre in dim usmerjala v zidan dimnik. V štedilniški hiši, ki se je začela pojavljati od 50. let 19. stoletja, je odvod dima urejen blizu plamena. Štedilnik je brezdimno zaprto kuhinjsko ognjišče za dnevno kuho in omogoča mnogo bolj sproščeno razporejanje prostorov v hiši. Naslednjo večjo spremembo pri razporeditvi prostorov je vnesla ureditev kopalnic, ki se je množično razširila šele po 2. svetovni vojni, v meščanskih vilah pa so imeli kopalnice že ob koncu 19. stoletja. To je bila hkrati tudi zadnja bistvena sprememba v razvoju bivališča.

Del sobe, hiše, Gorenjsko, pred 2. svetovno vojno (foto: Fran Vesel; Dokumentacija SEM).

Dom oziroma bivališče nosi v sebi sedem osnovnih funkcij bivanja: kurjenje, kuhanje, razsvetljevanje, uživanje hrane, spanje, shranjevanje hrane, opreme in pridelkov ter higienске razmere. Konkretnе podobe teh zahtev se ločijo predvsem glede na premoženjsko stanje lastnika in glede na pokrajino, v kateri se dom nahaja. V širšem okviru na bivanjsko kulturo vplivajo gospodarske, družbene, politične in kulturne razmere.

Glavni vir ogrevanja in razsvetljevanja do množične elektrifikacije po 2. svetovni vojni je bil ogenj. Sistemi ogrevanja še danes temeljijo večinoma na ognju, spremenila se je le vrsta goriva. Razsvetljava in drug način ogrevanja sta električna. Od »udomačitve« ognja do štedilniške hiše v 19. stoletju sta se svetloba in toplota širili neposredno z ognjišča. Za pridobivanje ognja so na Slovenskem že v 11. stoletju uporabljali kresila; z njimi so udarjali ob kresilni kamen in iskre, ki so padale na kresilno gobo, so povzročile, da se je vnela. Vžigalice so prišle v množično rabo šele ob koncu 19. stoletja. V dvoceličnih in večceličnih hišah je delček prostora ogrevala tudi peč, v katero so kurili iz kuhinje. V meščanskih hišah so že v 19. stoletju

ogrevali sobe s pečmi, ki so bile nameščene v vsakem prostoru posebej. V kmečkih hišah so peči v več prostorih postavljali šele po 2. svetovni vojni. Tako sta se kuhanje in ogrevanje ločila. Električna je omogočila ogrevanje s termoakumulacijskimi pečmi, centralno ogrevanje pa je znova prineslo enotno kurišče, namenjeno samo ogrevanju, z razvejeno mrežo grelnih teles v vseh bivalnih prostorih. Tudi pri razsvetljevanju notranjosti bivališča sta poglobitvi prelomnici obvladovanje ognja in napeljava elektrike.

Svetila

Človekova dejavnost v domu je v veliki meri odvisna od svetlobe. Ljudje so za razsvetljava uporabljali različne snovi, najpogosteje tiste, ki so bile dosegljive v domačem okolju, razen če jim je premoženjsko stanje omogočalo dostop tudi do drugih. Najstarejši načini razsvetljevanja niso zahtevali ognja, svetilna sredstva so bile organske sestavine, ki so bile v rabi zunaj doma. Tako so na Slovenskem uporabljali razpadajoč les. Sprva je za svetilo služilo ognjišče. Da so svetlobo razširili po prostoru, so uporabljali trske, ki so jih postavljali na železne podstavke v stenske niše (*leve*), jih zatikali v špranje v steni ali v kovane železne klešče, čelešnike. Kjer so materialne možnosti dopuščale, so za gorivo uporabljali tudi rastlinske in živalske maščobe. Oljenke

Dimnjek, Koprivnik, Gorenjsko, pred 2. svetovno vojno (Dokumentacija SEM).

in leščerbe na loj in mast so bile poleg trsk še v 19. stoletju najpogostejša sveta. Sveče so poznane že iz antike, vendar so jih pri nas pogosteje uporabljali le v cerkvah in pri premožnejših družbenih plasteh. Večinsko prebivalstvo jih je uporabljalo le ob posebnih praznovanjih. Izdelovali so jih sami. Svečniki so bili glede na kraj in namen

90

Čelešnik na pero, Rateče pri Kranjski Gori, 2. polovica 18. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

uporabe po obliki in materialu zelo različni (kovani, leseni, stekleni, medeninasti). Ob koncu 19. stoletja so začeli splošno uporabljati petrolejke. Na prelomu 19. v 20. stoletje so se pojavile plinske svetilke. V letih med 1. in 2. svetovno vojno so bile v bližini rudnikov najpogostejše karbidovke. Prve električne luči so na Slovenskem zasvetile ob koncu 19. stoletja, do elektrifikacije na večini ozemlja pa je prišlo šele po 2. svetovni vojni.

Vitrina s svetili (foto: Marko Habič, 2006; Dokumentacija SEM).

Priprava hrane

Del kuhinje, Golo Brdo, Goriška Brda, 1953 (foto: Fanči Šarf; Dokumentacija SEM).

Najpogostejši načini priprave hrane na Slovenskem so kuhanje, pečenje, praženje, cvrtje, dušenje in soparjenje. Do množičnejše rabe štedilnikov v 50. letih 19. stoletja so jedi pripravljali na ognjiščih in peči. Ognjišče je zamenjal zidan štedilnik, po 2. svetovni vojni pa so štedilnik in peč nadomestili kombinirani električni štedilniki s kuhlno ploščo in pečico. Nekoliko pozneje se je kot gorivo tudi za pripravo hrane množično razširil plin, danes pa se znova zaradi steklokeramичnih kuhlnih plošč spet bolj uveljavlja elektrika.

Orodje za obdelavo hrane je povezano z načini obdelave – rezanje, sekljanje, mletje, strganje, mešanje, tolčenje in drobljenje, trebljenje, pranje, lupljenje, tlačenje, oblikovanje in gnetenje.

Posodje je bilo že od nekdaj različnih oblik in velikosti (lonci, ponve, kozice, pekači) in izdelano iz različnih materialov (glina, kovina, steklo, umetne snovi).

Nečke, Javornik, Notranjsko, 20. stoletje (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Ognjišče, Črni Kal, 1949
(foto: Velepič; Dokumentacija SEM).

Ognjiščna oprema

Ognjiščna oprema je omogočala pripravo hrane na odprtem ognjišču, ko ogenj še ni bil skrit v štedilnik. Goreča polena so bila prislonjena na različne podstavke in stojala. Na strop ali steno kuhinje je bil z verigo in na kavelj obešen bakren kotel. Lončena in litoželezna posoda je imela po tri noge, tako da je bilo dno posode dvignjeno. Če nog ni imela, so za podstavke uporabljali trikotne ali okrogle trinožnike. Posebne podstavke za ponve in mreže za pečenje so imeli le na premožnejših kmetijah. Ognjiščna oprema se je ohranila tako dolgo kakor odprta ognjišča. Glede na premoženjsko stanje lastnikov se je razlikovala predvsem v okrašenosti.

Kotel, domnevno v rabi do srede 20. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Trinožnik, Ljubinj, Primorsko
(iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Družina pri jedi, Podboršt pri Komendi, 1967 (foto: Srečo Kolar; Dokumentacija SEM).

Krožnik, Filovci, Prekmurje, domnevno iz leta 1839 (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Navade in pravila vedenja pri uživanju hrane so se od poznega srednjega veka uveljavljale med plemstvom, v novem veku so se začele širiti med meščanstvo. Na kmetijah je šele v 18. stoletju prišlo v navado uživanje za mizo in iz skupne sklede, v glavnem le z žlico. Tako je ostalo vse do 2. svetovne vojne. Nož je imel le hišni gospodar, ki je razkosal hrano, krožniki so bili zelo redki. Pri mizi so imeli člani družine stalen prostor. Gospodar je sedel na stolu, drugi na klopeh. Pred jedjo so molili. Po 2. svetovni vojni so uživanje hrane iz skupne sklede opustili, v rabo je prišlo različno jedilno posodje in jedilno orodje. Stol

Žlica, Podkoren, Gorenjsko, 1870 (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Pogled na razstavnih del Uživljanje hrane (foto: Marko Habič; Dokumentacija SEM).

Vitrina z žličniki (foto: Marko Habič; Dokumentacija SEM).

poslej ni bil več le gospodarjev privilegij, ampak vsakdanji kos jedilniške opreme. S hitro hrano in vnaprej pripravljenimi zamrznjenimi živili in jedmi se je spremenil odnos do prehranjevanja. Skupnost družine ob uživanju hrane in ustaljene navade ob tem so marsikod zgubile pomen.

Jedilni pribor

Za večino slovenskega prebivalstva v preteklosti, torej kmetov, je bila standarden jedilni pripomoček do 1. svetovne vojne le lesena žlica. Lesene žlice so se zagotovo pojavile v 17. stoletju, od 18. stoletja pa so bili posamični primerki narejeni tudi iz drugih snovi (kost, roževina, medenina, cin, jeklo). Med plemstvom in meščanstvom so se od konca 16. stoletja uveljavljale vilice, nož pa je bil

Praznično pripravljena miza za velikonočni zajtrk, Zalog pri Ljubljani, 1989 (foto: Slavko Sakelšek; Dokumentacija SEM).

najosnovnejši kos že od srednjega veka. V 18. stoletju so se v teh krogih že pojavile garniture jedilnega orodja. Na slovenskem podeželju so bili jedilni noži in vilice že poznani konec 18. stoletja, v 19. stoletju pa so postajali množičnejši. S sabo so jih nosili v posebnih pribornicah. Vilice so bile predvsem lesene

in jeklene. Kovinsko orodje je kot tovarniški serijski izdelek prišlo v pogostejšo rabo v drugi polovici 19. stoletja. Garniture so v splošni rabi po 2. svetovni vojni in so, med drugim, tudi klasično poročno darilo. Od 18. stoletja so za hranjenje pribora uporabljali žličnike in mizne predale. Poznana sta predvsem dva tipa žličnikov – kockaste oblike iz letvic in deščic in v obliki odsekanega valja iz prepleteneh šib ali žice. Drugi tip ni bil krašen.

Shranjevanje

Soba viničarske hiše, Železne Dveri pri Ljutomeru (Dokumentacija SEM).

Stol, Skadanščina, Primorsko, 19. stoletje
(iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Stoli

V plemiškem in meščanskem okolju stol ni imel tako zelo posebnega pomena kakor v kmečkem. V 18. stoletju so imeli stole le pri nekaterih kmetijah. Pogostejši (tj. vsaj en stol na kmetijo) so postali šele v 19. stoletju. Splošno uveljavljeno sedežno pohištvo so bile na kmetijah klopi. V meščanskih hišah in ponekod na kmetijah je bil stol časten sedež za gospodarja in goste. Še na začetku 20. stoletja je bil stol ponekod namenjen samo gostom. V delavskih družinah v mestih se je simbolična vrednost stola začela zmanjševati po 1. svetovni vojni, na podeželju pa šele po 2. svetovni vojni, ponekod celo šele v 70. letih 20. stoletja. Prav zaradi simbolne vrednosti so bili stoli pogosto krašeni – rezljani, intarzirani, posamični deli struženi in zelo redko tudi poslikani.

Vse potrebno za življenje je treba nekam shraniti: hrano, posodo, obleko, na podeželju tudi poljske pridelke in orodja, do uvedbe vodovodov pa so morali shranjevati tudi vodo. Najstarejši in najpogostejši kos opreme za shranjevanje je bila še v 19. stoletju skrinja.

Omara, 19. stoletje
(iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Sklednik, Male Lipljenje, Dolenjsko, v rabi 1870–1960
(iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Veža, Podgorica pri Grosupljem, 1948 (foto: Joško Šmuc; Dokumentacija SEM).

V meščanskem okolju že v 17. stoletju, na podeželju pa v drugi polovici 19. stoletja, je skrinjo začela nadomeščati omara, ki je še vedno prevladujoč prostor za shranjevanje oblačil in drugih stvari. Posodo so shranjevali na policah in v sklednikih, kjer je bila nad ognjiščem napa, pa tudi na polici ob napi. Kuhinjsko orodje in manjšo posodo ali dele posode so hranili na različnih stenskih obešalnikih, pribor v žličnikih in miznih predalih, vodo v vedrih in škafih. Za določene vrste živil so imeli posebne posode – deže za mast in zaseki, kamnite posode za olje, kadi za kislo zelje in repo ... Poljski pridelki in orodje so bili shranjeni v kletah in gospodarskih poslopijih. Električna je omogočila nove načine konserveriranja hrane s hlajenjem.

Skrinje

Od srednjega veka do 19. stoletja so bile skrinje najpogostejši kos pohištva na vsem slovenskem ozemlju. V njih so shranjevali obleko, dragocene predmete, pomembne dokumente in živila. Po načinu izdelave in krašenja so skrinje tesarske, rezljane, intarzirane in poslikane. Tesarske skrinje so bile v navadi na kmetijah v Prekmurju, Slovenskih goricah, Halozah, Beli krajini, Istri, Brkinih in na Dolenjskem. Pokrov je raven ali v obliki dvokapne strehe, okrasje je geometrijsko. Rezljane skrinje so se uveljavile le v zahodni Sloveniji, drugod so bile redke. Intarzirane skrinje so bile najbolj razširjene na Goriškem, Vipavskem, v vzhodni Beli krajini in na osrednjem Dolenjskem. Poslikane skrinje

so zlasti značilne za Gorenjsko, pogoste pa so bile tudi na Koroškem, zahodnem Štajerskem, Dolenjskem, Notranjskem in severnem Primorskem. Krašene skrinje so bile velikokrat del bale in so zato imenovane tudi ženitovanjske skrinje. Skrinje za živila v glavnem niso bile krašene.

Skrinja z letnico 1596, Gozd Martuljek, Gorenjsko (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Postelja in omara, Spodnja Idrija, začetek 20. stoletja (Dokumentacija SEM).

Stiske s prostorom za spanje so na podeželju vse do 60. let 20. stoletja, marsikod pa še dlje, reševali na najrazličnejše načine. Posteljo sta imela le gospodar in njegova žena. Drugi so spali v različnih prostorih, v veži, na podstrešju, na tleh, klopeh, mizah, pečeh, na senu nad hlevom ali na skednju, tod zlasti poleti, lahko pa tudi pozimi. Postelja je imela poseben pomen in je čez dan niso uporabljali, vedno je bila strogo postлана. Postelje kljub pomembnosti niso bile nujno krašene, tako kakor npr. stoli. Če že, so bile najpogosteje samo prepleskane ali pa kvečjemu poslikane. Poslikane so bile predvsem končnice, ponekod tudi stranice; oboje so lahko bile tudi okrasno obrezane. Dojenčki so spali v koritih, nečkah, mentrgah in zibelkah, ko so nekoliko zrasli, pa v postelji ob starših ali v posteljnih predalih.

Zibelke

Zibelke so bile pri plemičih in bogatih meščanih v rabi vsaj v poznem srednjem veku. Do konca 18. stoletja so dojenčki na podeželju spali v nečkah in koritih, potem so se predvsem na Gorenjskem in v delu Dolenjskega večinoma uveljavile zibelke. Najpozneje v drugi polovici 19. stoletja so bile splošno v rabi po vsem slovenskem ozemlju, upoštevati pa je treba, da so pri najrevnejših ostale nečke dojenčkovo ležišče še v prvi polovici 20. stoletja.

Zibelke niso bile samo prostor za spanje otroka, otroci so preživali v njih ves dan: v njih so jih nesli na delo, na njivo, travnik, v vinograd. V posebno lepo okrašenih zibelkah in tudi nečkah so otroke nosili h krstu, zgodaj umrle dojenčke pa so v njih tudi pokopali. Načini krašenja zibelk so bili različni: rezljanje, perforiranje, intarziranje in poslikave. Motivi – morino znamenje, Kristusov in Marijin monogram, božjepotna Marija – so bili namenjeni predvsem varovanju otroka pred slabimi nadnaravnimi silami. Zibelke so za dojenčkovo ležišče do približno četrtega meseca starosti ponekod še danes.

Zibelka, Mele, Ziljska dolina, Avstrija, sreda 19. stoletja (foto: Jernej Šušteršič, Dokumentacija SEM).

Zibelka, Višnjevnik, Primorsko, 1890
(iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Higiena

Gospodinja z metlo pred hišo, Jereka pri Bohinju (Dokumentacija SEM).

Higiena v hišah, kjer so bila tla iz zbite zemlje ali je bil les ves razpokan in se je v hišo vstopalo neposredno z blatnega dvorišča in hleva, je neprimerljiva s higieno v sodobnem stanovanju, po katerem se gibljemo večinoma v copatih in je tla lahko očistiti.

Enkrat tedensko pometanje in ribanje lesenih tal je bilo osnovno čiščenje marsikod še v 50. letih 20. stoletja. Posodo so pomivali samo z vodo, trdovratnejšo umazanijo pa zdrgnili s peskom ali spraskali z nožem. Lesene žlice so po jedi dobro obliznili, tako ali tako so bile tako rekoč osebna last. Mize in klopi so brisali z mokro krpo. Skoraj obvezno je bilo vsakoletno beljenje hiše pred veliko nočjo. Z apnenim beležem, ki so mu ponekod dodali kravjek ali modro galico, so osvežili in razkužili stene v notranjosti hiše, pogosto pa tudi zunanje. Z »belimi« kuhinjami, stranišči in kopalnicami so se higienske razmere bistveno izboljšale.

Varovanje

Varovanje doma je varovanje načina življenja in bivanja. Fizično varovanje se začne že pred bivalnim prostorom: ograje, plotovi in jarki so prva ovira za nepovabljene, prav tako pa pogosto dom razmejujejo od zunanjega sveta. Po drugi strani preprečujejo otrokom in različnim domačim živalim, da bi se oddaljili od doma. Zapahi, ključavnice in okovje na vratih, skrinjah in omarah, okenske mreže in križi fizično varujejo bivališče in lastnino.

Dom so duhovno varovali bogkovi koti, hišni oltarčki, razpela, varovalna znamenja v obliki morin in znamenj in različnih monogramov na zibelkah in stropnikih. Ljudem so dajali občutek varnosti pred negativnimi naravnimi silami in posredno ohranjali določene nazore in vrednote, povezane predvsem z verovanjem. Sodobne zavese, rolete, polkna in žaluzije ne ščitijo le pred svetlobo, tudi niso zgolj v okras, temveč varujejo zasebnost.

Ključavnica z letnico 1868, Žeje, Gorenjsko (iz zbirke SEM; foto Marko Habič).

Notranjost hiše, Hudinje, Južno Pohorje, 1963 (foto: Pavla Štrukelj; Dokumentacija SEM).

IZBRANA LITERATURA

- PAVEL, Avgust: Odprta ognjišča v kuhinjah rabskih Slovencev. *Etnolog* 4, 1931, str. 125–145.
- BAŠ, Angelos: O najstarejši upodobitvi skrinje na Slovenskem. *Slovenski etnograf* 12, 1959, str. 97–106.
- KERŠIČ, Irena: *Svetila. Povednost muzejske zbirke*. Magistrsko delo. Ljubljana: [I. Keršič], 2000.
- KERŠIČ, Irena: Oris stanovanjske kulture slovenskega kmečkega prebivalstva v 19. stoletju. *Slovenski etnograf* 33–34, 1988–1990 (1991), str. 329–388.
- LOKAR, Janko: Belokranjska hiša. *Carniola* 3, 1912, str. 1–27.
- LOŽAR, Rajko: Kmečki dom in kmečka hiša. V: *Narodopisje Slovencev 1*. Ljubljana: Klas, 1944, str. 62–97.
- LOŽAR, Rajko: Ljudska kurjava in razsvetljava. *Etnolog* 17, 1944, str. 108–110.
- MAKAROVIČ, Marija: Zibelka na Slovenskem. *Slovenski etnograf* 12, 1959, str. 9–28.
- MAKAROVIČ, Gorazd: *Slovenska ljudska umetnost. Zgodovina likovne umetnosti na kmetijah*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1981.
- MAUČEC, Matija: Kmečka hiša in njena funkcija v Prekmurju. V: *Etnografija Pomurja 1*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1967, str. 10–41.
- MAKAROVIČ, Gorazd: Kuhinjska oprema, kuhinje, kuharice in prehrana v XVII. stoletju na Slovenskem. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 50, 1986, str. 43–72.
- MAKAROVIČ, Gorazd: Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem. *Slovenski etnograf* 33–34, 1988–1990 (1991), str. 127–205.
- MIKLAVČIČ BREZIGAR, Inga: *Ljudske skrinje na Goriškem*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2000.
- SEDEJ, Ivan: *Sto najlepših kmečkih hiš na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba, 1989.
- ŠARF, Fanči: Vrste ognjišč na Slovenskem in njih današnje stanje. *Slovenski etnograf* 16–17, 1964, str. 359–378.
- ŠARF, Fanči: Kmečka postelja na Gorenjskem v 19. stoletju. *Slovenski etnograf* 12, 1959, str. 81–96.
- VURNIK, Stanko: Kmečka hiša Slovencev na južnovzhodnem pobočju Alp. Donos k studijam o slovenski ljudski arhitekturi. *Etnolog* 4, 1930–1931, str. 30–85.
- VILFAN, Sergij: Kmečka hiša. V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. Zv. 1, Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970, str. 559–593.

Družbeno in duhovno

Odnos do sveta se skozi vsa obdobja človekovega bivanja zrcali v različnih sestavinah življenja kot spreminjajoča se razmerja posameznika do družbenega in naravnega okolja in do transcendentnega sveta. Na njegovo oblikovanje najprej vplivata družina in drugo bližnje družbeno okolje, z organiziranimi oblikami vzgoje in izobraževanja pa ta vpliv postopoma postaja širši. Odrasel človek oblikuje svoj odnos do sveta bolj ali manj po lastni izbiri in ga izraža na vseh področjih vsakdanjega življenja z mnogovrstnimi oblikami ustvarjalnosti.

Še v bližnji preteklosti je na oblikovanje posameznikovega odnosa do sveta bistveno vplivala lokalna skupnost. V današnjem času in v poenotenem svetu bolj ali manj demokratičnih informacijskih družb pa ima posameznik vedno več možnosti za oblikovanje individualnega odnosa do sveta. Istovetenje skupin posameznikov, temelječe na simbolih kot dogovorjenih skupnih sestavinah odnosa do sveta, sega od lokalnega, regionalnega in nacionalnega, in danes vse bolj tudi do globalnega obzorja.

Razstavni sklop govori o človeku kot družbenemu bitju in o tistih vidikih njegovega življenja, ki presegajo materialne potrebe preživetja – predstavljene sta človekova želja po komuniciranju z nadnaravnim svetom in potreba po glasbi in umetnosti. Razstavljena zbirka igrač opozarja na otroško igro kot enega od segmentov socializacije. Da je posameznik v življenju član različnih družbenih skupin, opozarjajo predmeti, povezani z različnimi društvi, zvezami ... Predstavljenih je nekaj predmetov, povezanih z ljudskim pravom, posebej pa različni tipi rovašev. V zvezi z merami in merili so razstavljene prostorske, utežne in dolžinske mere oziroma merila. Šege so predstavljene glede na priložnosti, ob katerih se pojavljajo: šege življenjskega kroga ponazarja le nekaj simbolnih predmetov, največ prostora pa je namenjeno letnim šegam, pri čemer so posebej poudarjene najpomembnejše šege na slovenskem etničnem ozemlju: božično-novoletne, velikonočne in pustne šege. Poleg simbolnih predmetov, povezanih z njimi, so v ospredju še zbirke nekaterih značilnih predmetov: jaslice, pirhi, pustni liki in naličja. Na ogled so različni tipi jaslic, t. i. žive jaslice pa so predstavljene z avdiovizualnim gradivom. Med pirhi so tisti, značilni za nekatera slovenska etnična območja, in pirhi slovenskih izseljencev. Pust in pustne maske so s treh »tradicionalnih« pustnih območij: *kurentija* na severovzhodu, *vrbiške seme* na jugu in *laufarija* na zahodu Slovenije. Ob glavnih šemskih nosilcih je dodanih tudi nekaj značilnejših pustnih rekvizitov. Ljudska glasba je na razstavi obravnavana celostno. Različna glasbila in zvočila niso predstavljena le kot zanimivi ali dragoceni predmeti iz ljudske kulturne zakladnice, temveč kot nosilci pomembnega dela naše duhovne kulture. Zanimivo je dejstvo, da naše instrumentalno izročilo označujeta isti osnovni načeli kot tudi drugo glasbeno tradicijo: potreba po večglasju in sprotno ustvarjanje glasbe, improvizacija. Slovensko glasbeno izročilo namreč ne pozna enoglasja in solističnega muziciranja. Razstava predstavlja različne segmente naše instrumentalne tradicije: »tipični« domači ljudski trio, ki ga začne sredi 19. stoletja spodrivati harmonika, sledijo vitrine z glavnimi predstavniki strunskih glasbil, trobil in pihal. Od zadnjih so posebej poudarjene štajerske žvegle in trstenke. Razstava vključuje tudi zbirko otroških glasbil in zvočnih igrač in vitrino z improviziranimi zvočili. Opazen del je na razstavi namenjen ljudskemu verovanju, ljudski religioznosti in praznoverju. Pomembna in bogata muzejska zbirka votivov je predstavljena ob predmetih, ki so pomembni za prakse čarovnega zdravljenja pri nas, in ob predmetih, za katere so nekdanj verjeli, da posedujejo zdravilno ali čarovno moč, ki učinkuje prek njih. Z vidika sodobnejših etnoloških pogledov bi morali na razstavi predstaviti likovno obzorje kot odnos do likovne umetnosti in likovnega oblikovanja pri družbenih skupinah ali pri posameznikih ter tako interpretirati poznavanje, sprejemanje, odklanjanje ali neopredeljenost do likovnih vrsti, slogov in posamičnih del likovne umetnosti in likovnega oblikovanja tako rekoč od prazgodovine do danes. Omejitev na ljudsko likovno umetnost,

ohlapen pojem, ki v različnih vedah, smereh in spreminjajočih se teoretskih pogledih zajema različne vrste manj kvalificirane likovne umetnosti za nižje in manj izobražene družbene plasti, temelji na zbirkah. Te so, kakor so strukturirano prikazane na razstavi, na eni strani odsev modela pogledov na družbeni in kozmični red in del razvoja kulture in družbe, kakor ga je s pomočjo likovnega izražalo večinsko prebivalstvo na slovenskem etničnem ozemlju v 19. in v prvi polovici 20. stoletja. Na drugi strani predstavitev vsaj deloma preslikuje tudi strukturo zbirke, kakor je bila zasnovana v drugi polovici 19. stoletja, in zbiralne politike kustodiata za ljudsko umetnost v Slovenskem etnografskem muzeju, kakor je bila zasnovana od 60. let 20. stoletja. Osnovno izhodišče te zbiralne naravnosti je misel, da so predmeti tako imenovane ljudske likovne umetnosti nastajali na kmetijah (te so osnovne družbene, gospodarske, kulturne in prostorske strukturne enote, na katerih je živelo večinsko prebivalstvo), so bili zanje narejeni ali so bili na njih v funkciji. S tem je povezana predstavitev petih skupin predmetov, med katerimi je poudarjena izbrana zbirka (ali dve), ki bosta sčasoma lahko nadomeščeni z drugima izbranima zbirkama. Razstavljeni so predmeti, ki govorijo o likovnem oblikovanju na zunanjščinah z zbirko poslikanih panjskih končnic, predmeti o likovnem oblikovanju v notranjosti bivališč (slike na steklu, šatuljice in skrinjice), predmeti, ki so plod oblikovanja pri delu (preslice in komatni glavnik), predmeti kot priče likovnega oblikovanja za osebno rabo (pipe in palice) in na koncu predmeti oblikovanja za posebne in praznične priložnosti (modeli za mali kruhek z malimi kruhki, trniči in pisave za njihovo krašenje).

DRUŽBENE SKUPINE IN SOCIALIZACIJA

Nena Židov

Družbene skupine

Gasilsko društvo, Novo mesto, 1886 (Dokumentacija SEM).

V življenju nastopamo kot posamezniki in kot člani različnih družbenih skupin. Po krvnem in različnih oblikah pridobljenega sorodstvu pripadamo družinam in skupnostim sorodnikov. S sorodniki ali nesorodniki nas povezuje bivanje v skupnem gospodinjstvu. Intimni in neposredni stiki nas povezujejo s prijatelji. V nekatere skupine smo skozi življenje vključeni zaradi organizacije družbe, v kateri živimo. In v nekatere družbene skupine, npr. v društva, vstopamo zaradi lastne potrebe in odločitve, da v njih ureničujemo svoje generacijske, poklicne, interesne, svetovnonazorske, etične, nacionalne in druge interese. Zelo pogosto je delovanje takšnih skupin formalno urejeno.

Osnovnošolci, Zagorje ob Savi, 1931 (Dokumentacija SEM).

Deklica z igračami, Ljubljana, pred 2. svetovno vojno (Dokumentacija SEM).

Pridobivanje družbeno zaželenih ravnanj in znanj se začne kmalu po rojstvu otroka. Otrok za preživetje poleg zdravja najprej potrebuje hrano in spanje, varnost in ljubezen. Skoz otroštvo, mladost in odraslost pa se posameznik oblikuje kot družbeno in s kulturo okolja zaznamovano bitje. Za uspešno vključevanje v širše okolje mora spoznati družbeno zaželene norme in načine ravnanja, pridobiti številna neformalna in formalna znanja. Proces pridobivanja družbenih znanj in ravnanj poteka najprej v družinskem krogu in ožjem življenjskem okolju, prek igre, igrač in pomanjšanih predmetov iz sveta odraslih. Domači vzgoji sledijo organizirane oblike vzgoje in izobraževanja zunaj doma.

Igrače

Igrače in igra so sestavni del otrokovega življenja. S pomočjo igrač in igre otrok razvija svoje funkcije, različne sposobnosti in delovne navade. Pridobiva si izkušnje in se usposablja za življenje v družbi. Vrste igrač in materiali zanje se skozi čas spreminjajo. Za igro so uporabni tudi priložnostni predmeti, npr. gozdni sadeži, kamenčki, ... Vrste igrač so prilagojene otrokovi starosti, predvsem v preteklosti pa so bile odsev njihove socialne pripadnosti. Otroške igrače, ki so jih v preteklosti na Slovenskem uporabljali otroci iz nižjih družbenih plasti, so bile

večinoma izdelane doma, igrače otrok iz višjih družbenih plasti pa so bile obrtniški izdelek. V 19. stoletju so bile v mestih razširjene igrače, uvožene večinoma iz Nemčije. Igrače so starši predvsem mestnim otrokom podarjali za miklavža, božič in birmo. Načrtno so v Sloveniji začeli lesene igrače izdelovati v 30. letih 20. stoletja v ribniški in dobrepoljski dolini. Po 2. svetovni vojni se je razvila industrija igrač pri Cicibanu v Mirnu in v Mehanotehniki iz Izole. Z razvojem industrije so igrače splošneje lažje dostopne, naše tržišče ponuja tudi izdelke z drugih dežel sveta.

Miniaturni modeli gospodinskega orodja in pripomočkov (za malo Ančico), Ljubljana, konec 19., začetek 20. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

LJUDSKO PRAVO IN MERE

Nena Židov

Pogled na vitrino, v kateri so predstavljene ljudsko pravo in mere (foto: Nada Žgank, 2006; Dokumentacija SEM).

Ljudsko pravo

Ljudsko pravo sestavljajo pravni nazori in pravila, ki so nastajali in so se največkrat po ustnem izročilu prenašali iz roda v rod med pravno neizobraženim prebivalstvom. Ljudje so ga imeli za obvezno in izvršljivo, čeprav ni bilo postavljeno od oblasti. Na temelju ljudskega prava so bile organizirane npr. vaške skupnosti, ko je šlo za volitve zastopnikov, delitev skupnih dobrin, razsojanje sporov ipd. Pomen ljudskega prava je izraziteje upadel na začetku 19. stoletja, ko je vse več področij življenja začelo urejati in se je vse bolj uveljavljalo postavljeno pravo.

Vratna trlica, okolica Ljubljane, 18. stoletje (iz zbirke SEM; foto: Nada Žgank).

Lipa, Vrba na Gorenjskem, 2005 (foto: Nena Židov).

Rovaši

Rovaš (*rabuš*, *roš*, *škontrin*) je pravni dokument, največkrat lesen, nekaj razširjen po vsej Evropi in ohranjen tudi po splošni pismenosti. Na Slovenskem so bili rovaši večinoma v rabi do začetka 20. stoletja, nekatere vrste tudi do srede 20. stoletja. Rovaš je lahko veja, palica ali lesena deščica z vrezanimi dogovorjenimi znamenji, redkeje kovinska ploščica z

vtisnjenimi znaki. Po številu sestavnih delov so rovaši enojni, dvojni in trojni. Dvojni lesen rovaš je največkrat razklan oz. razžagan tako, da je vsa dolžina ohranjena le pri osnovnem delu z ročajem, ki se imenuje matica, krajši del pa je izkolek (cepek). Po uporabi so rovaši glasovalni, volilni, zadolžnice, rovaši za zapisovanje storitev, dajatev in dolžnosti, števeni in žrebalni.

Rovaš za štetje živine, Podkoren, Gorenjsko, 1880
(iz zbirki SEM; foto: Marko Habič).

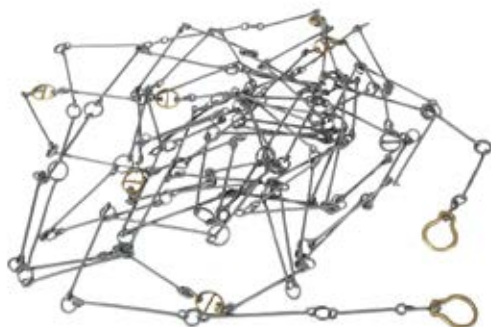
Fant z rovašem, Slovenske Gorice, 1972
(foto: Fanči Šarf; Dokumentacija SEM).

Tehtanje na živilskem trgu, Ljubljana, 2004 (foto: Nena Židov).

Mera je praviloma abstraktna dogovorjena enota za izražanje razsežnosti, je merilo oz. merilni inštrument, pripomoček za merjenje. Prve mere so bile oprte na naravne danosti, npr. dele človeškega telesa, votle predmete, delovni učinek v določenem času in astronomske pojave. Dolžinske mere so sprva temeljile na velikosti delov človeškega telesa (npr. palec, pedenj, komolec, čevelj). V obdobju fevdalizma so bila pomembna votla dajatvena in trgovska merila. Merila so bila po različnih območjih neenotna in spremenljiva. Kljub poskusom nadzora s pomočjo matičnih meril so bila pogosto predmet sporov. Šele uvedba metrskega sistema leta 1871 je omogočila poenotenje dolžinskih, površinskih, prostorninskih in posredno tudi utežnih mer.

Veriga za merjenje zemljišč, severovzhodna Slovenija, 2. polovica 19., začetek 20. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

ŠEGE IN PRAZNIKI

Nena Židov

Ogenj, Tacen, 2004 (foto: Nena Židov; Dokumentacija SEM).

Šege so podedovano ali prevzeto, družbeno priznано, obvezujoče ravnanje posameznika ali skupnosti ob priložnosti, ki se izmika vsakdanjosti oz. jo želijo ljudje povzdigniti nadnjo. Številne sestavine šeg so prvotno imele simbolni pomen, predvsem čarni (obrambni, očiščevalni ...) in verski. Šege posebej zaznamujejo mejnike v življenjskem poteku, skozi leto in pri delu. Posebna vrsta so pravne šege, povezane z delovanjem starostnih skupin in društev, s trgovanjem in drugimi pravnimi oblikami življenja. Šege se spreminjajo, zamirajo ali nastajajo na novo, včasih tudi pod vplivi z drugih kulturnih območij. V zadnjih desetletjih številne izročilne šege izgubljajo simbolni pomen, pomembnejša je njihova zabavna funkcija.

Prazniki so dnevi, ki imajo v življenju posameznika ali skupnosti poseben pomen in se praviloma obhajajo vsako leto. Na praznične dni ljudje ne delajo, prirejajo praznovanja, si voščijo, se obdarujejo, se praznično oblečejo in pripravijo praznične jedi. Med osebne oziroma družinske praznike sodijo npr. rojstni dan, god, krst, obhajilo, birma, poroka, abrahamovanje in drugi jubileji. Svoje praznike imajo lokalne skupnosti (sejmi, veselice), stanovske skupnosti (kmečki, obrtniški, delavski prazniki) in verske skupnosti (zapovedani, nezapovedani in slovesni prazniki). Dela prosti so državni prazniki, vse bolj pa se uveljavljajo tudi nekateri mednarodni prazniki.

Poroka, Češnjice pri Moravčah, 1912
(Dokumentacija SEM).

Šege življenjskega kroga z ustaljenimi dejanji in ravnanji v družini in bližnjem družbenem okolju spremljajo pomembne mejnike v življenju človeka. Najpomembnejše šege so povezane z rojstvom, s poroko in smrtjo. Šege ob rojstvu so bile predvsem črna obrambna dejanja, za katere so ljudje verjeli, da ščitijo mater in

otroka in jima zagotavljajo srečo in zdravje, in simbolni sprejem novorojenca in porodnice v družbo. Tudi ženitovanjske šege so bile povezane z obrambnimi in rodnost in srečo čarajočimi dejanji in pa z zabavo. Potekale so od začetka snubljenja do konca ženitovanjske gostije. Šege ob smrti so predvsem obrambna črna dejanja: duši umrlega naj bi olajšala pot v onstranstvo in mu bivanje tam naredila čim lepše, žive pa naj bi obvarovala pred vračanjem umrlih in morebitnim njihovim maščevanjem. Šege življenjskega kroga so se najdlje ohranile v kmečkem okolju, nove pa so najprej začele nastajati v trškem in mestnem okolju.

Dvojna ženitovanjska žlica, Gnezda pri Idriji, konec 19. ali začetek 20. stoletja
(iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Delovne šege

Delovne šege z ustaljenimi dejanji, ravnanji in obrednimi ali zabavnimi igrami spremljajo določena dela ali opravila. Slovesno oznanjajo ali praznujejo začetek ali konec dela. Povezane so z opravili v kmečkem gospodarstvu in delom posebnih skupin in stanov (gozdarji, oglarji, rudarji, obrtniki, delavci v industriji in prometu). V kmečkem gospodarstvu so bile pomembne šege, ki so spremljale vožnjo gnoja na njivo, prvo oranje, setev, žetev, mlatev, metev, teritev, košnjo, ličkanje koruze, česanje perja, trgatav in pripravljanje stelje za živino. Različna obredna dejanja so bila povezana z zaščito domačih živali. Pastirske šege so označevale začetek in konec paše. Z mehanizacijo kmetijstva so se številne šege spremenile, zginile ali so nastale nove. Nekatere so danes del folklornih oz. turističnih prireditev. Obrtniške šege so bile vezane na cehe, v katerih so morali spoštovati zapisana pravila. Z industrializacijo so obrtniške šege zgubile prvotni pomen in obliko, uveljavile so se nove.

Smrečica na hiši v gradnji, Srednja vas pri Polhovem Gradcu, 2007
(foto: Nena Židov).

Letne šege

Letne ali koledarske šege spremljajo cerkvene in posvetne praznike, kakor si sledijo v koledarskem letu. S šegami se praznujejo godovi svetnikov in pomembnejši dogodki v verskem življenju, kakor tudi tisti iz življenja posameznika, manjših in večjih skupnosti, narodne in gospodarske zgodovine. Med letnimi šegami so v Sloveniji pomembne predvsem tiste v božično-novoletnem, pustnem in velikonočnem času.

Zastave, Preska, 2005 (foto: Nena Židov).

Božično-novoletne šege in prazniki

Božično-novoletne šege in prazniki so povezani s praznovanjem Kristusovega rojstva, s svetniki v božični osmini (štefanovo, šentjanževo), s prehodom starega v novo leto in sv. tremi kralji. Božično-novoletne šege so prekrile predkrščansko praznovanje zimskega kresa, časa, ki je bil zelo ugoden za čaranje in prerokovanje, posebno moč pa so pripisovali ognju in zimzelenim rastlinam. Za ta čas je značilno krašenje z zimzelenimi rastlinami in drugim okrasjem, obhodi kolednikov, postavljanje jaslic in obdarovanje. Na podeželju so v preteklosti krasili bogkov kot z zimzelenim rastlinjem ali so pod strop obešali smrečico. Pripravljali so obredne jedi in pecivo, kropili in kadičili domove in njive. Okrašeno božično drevo se je po nemških

zgledih začelo v mestih uveljavljati konec 19. stoletja, na podeželju po 1. svetovni vojni. V času socializma je na javnih prostorih, v javnih ustanovah in na nekaterih domovih božično drevo nadomestila novoletna jelka. Kot obdarovalec otrok se je Božiček uveljavil pri vernih družinah v mestnem okolju pred 2. svetovno vojno in se ponekod razširil na podeželje. Po 2. svetovni vojni je prevzel vlogo glavnega obdarovalca dedek Mráz. Po letu 1991 sta obdarovalca oba. Konec 19. stoletja so se začele uveljavljati voščilnice z božičnimi motivi, ki so jih po 2. svetovni vojni nadomestili novoletni. Božič se danes praznuje predvsem v družini, praznovanja novega leta pa so množična. Božič in silvestrovo sta tudi državna praznika.

Miklavž in parkelj, Ljubljana, pred 2. svetovno vojno
(iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Ob božičnem drevesu, Gornja Radgona, 1979 (Dokumentacija SEM).

Jaslice

Jaslice so največkrat tridimenzionalna miniaturna upodobitev Kristusovega rojstva in poklona pastirjev in Sv. treh kraljev. Prve jaslice so v Sloveniji postavili leta 1644 v jezuitski cerkvi sv. Jakoba v Ljubljani, od koder so se širile v druge cerkve, od tam pa v plemiške domove, v 18. stoletju še v meščanske in na začetku 19. stoletja v kmečke domove. V preteklosti so bile v cerkvah razširjene predvsem odrske jaslice s poslikanimi, iz desk izžaganimi figurami,

in omarične jaslice, razširjene tudi v meščanskih domovih. V večini kmečkih domov so najprej postavljali papirnate jaslice, potem tudi figuralne iz lesa, mavca ali gline. Figuralne jaslice so zahtevale več prostora, zato so se iz bogkovega kota selile na predalnike. Jaslice so največkrat postavljali otroci. Jaslična ustvarjalnost je konec 20. stoletja znova oživela. Danes lahko vidimo iz različnih materialov izdelane jaslice po cerkvah, domovih, v javnih prostorih, na razstavah in t. i. žive jaslice v naravnem okolju.

Omarične jaslice, domnevno Selska dolina, sreda 19. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Velikonočne šege in prazniki

Dečka z velikonočnima ragljama,
Jesenice, 1940
(foto: Slavko Smolej; Dokumentacija SEM).

Velikonočne šege in prazniki so povezani z največjim krščanskim praznikom – veliko nočjo. Praznik Kristusove smrti in vstajenja je prekril stara predkrščanska obredja rasti in rodovitnosti; nekatere prvine šeg, npr. streljanje iz možnarjev, pokanje z biči in ropot z ragljami, naj bi kot obrambno sredstvo odganjale zle sile, pospeševale rast in rodovitnost; poseben, čarno očiščevalni, je tudi pomen vode. Priprave na praznovanje velike noči se začnejo v velikem tednu s pospravljanjem, pripravljanjem drevesnih gob in kurjave za kresove. Na veliki četrtek nehajo zvoniti s cerkvenimi zvonovi, obiskujejo božji grob, ponekod še vedno kadijo po poljih. Veliki petek je dan strogega posta, na veliko soboto v cerkvah blagoslavljaajo ogenj, vodo in jedi, zvonovi spet začnejo zvoniti. Na velikonočno nedeljo so vstajenjske procesije, ljudje zaužijejo velikonočni žegen, ponekod kurijo kresove. Velikonočni ponedeljek je bil v preteklosti dan za obiske, izlete in igre, danes je skupaj z velikonočno nedeljo državni praznik. Velikonočne voščilnice z značilno motiviko so se uveljavile na začetku 20. stoletja. Od konca 20. stoletja ob velikonočnih prazničnih dneh v številnih krajih prirejajo velikonočne razstave.

Pirhi

Pirh (*pisánka, písanka, písanica, remenica, reménka*) je pobarvano, poslikano ali drugače okrašeno trdo kuhano ali izpihano jajce. Pirhi so indoevropski pomladni simbol, v krščanstvu simbol Kristusovega vstajenja. Delajo jih za veliko noč in so del velikonočnega žegna. V preteklosti so pirhom pripisovali zdravilno in zaščitno moč. Uporabljali so jih kot darilo in izraz ljubezni in v velikonočnih igrah (trkanje, trkljanje, sekanje). Ob velikonočnih šegah je pirhe prvi omenil Valvasor (1689), vendar so bili podobno kakor drugod v Evropi med kmečkim prebivalstvom v Sloveniji splošno razširjeni šele v 19. stoletju. Prvotno so bili le rdeče ali rumeno obarvani, pozneje še ornamentirani. V preteklosti sta prevladovali dve tehniki krašenja: risanje vzorcev z oljem ali raztopljenim voskom (tehnika batik) in praskanje vzorca na pobarvanem jajcu (praskanke, drsanke). V nekaterih pokrajinah so razvili značilne tehnike in motive krašenja, v novejšem času pa so se uveljavile še druge tehnike, npr. lepljenje sličic in odtiskovanje rastlin. Krašenje pirhov je največkrat žensko opravilo. V zadnji desetini 20. stoletja je dobilo krašenje pirhov z razstavami pirhov nove spodbude; ponekod tudi oživljajo igre z njimi.

Barvanje pirhov, Bela krajina, pred 2. svetovno vojno (Dokumentacija SEM).

Pirh, Beneška Slovenija, Italija, 1906 (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Pust

Igor Cvetko

Laufarji, Cerkno, 1963 (foto: Vinko Tavčar; Dokumentacija SEM).

Pustni čas, to je čas od sv. treh kraljev do pepelnice, je bil od nekdaj čas prehoda, slovesa zime, ko je bilo treba pognati nov letni krog in pregnati zle sile in duhove obdobja zimske teme. Zanje so verjeli, da bi lahko ogrozili prihajajočo letino in na različne načine škodovali ljudem in živini. Pustovanje je bilo priložnost, da se stvari spet postavijo na pravo mesto: maske naj bi z grozljivim videzom, poskakovanjem, oglušujočim zvokom in pisanimi barvami pomagale pregnati magične sile zla, koledniki pa naj bi z obhodom hiš, plesom z gospodinjo za debelo repo in lan prinašali dobre želje, v zameno pa od njih prejeli darove. Ves svet nori in se divje zabava. Toči se vino, na mize se nosijo obredne jedi, orje se po vasi, vleče se ploh za opozorilo vsem za poroko godnim dekletom, ki tega še niso storile, da tudi one sodelujejo pri poganjanju življenjskega

116

kroga. Predvsem pa je bilo treba poiskati krivca za vse, kar se je v preteklem letu slabega zgodilo. Pust je bil vedno tisto bitje, ki mu je bilo treba soditi. In ga na koncu tudi simbolno obsoditi. Kazen je bila praviloma smrt in vse se je lahko spet začelo znova! Danes nam pustovanje pomeni vse, kar se v pustnih dneh dogaja po domovih, vaseh in po mestih. Čeprav simbolne sledi izročila pustnih šeg niso šle povsem v pozabo, gre velikokrat le za spontano domače šemljenje na pustno soboto in nedeljo ali pustni torek in za zabave zaključenih družb. Po drugi strani pa predvsem v nekaterih središčih pomembnejših tradicionalnih pustovanj po Sloveniji ljudje radi dejavno sodelujejo v še živem izročilu. Izvajajo ga zase, »po starem«, naključnim obiskovalcem pa ga ponujajo kot krajevno zanimivost. Po večjih mestih se večinoma po zgledu iz tujine organizirajo pisani pustni karnevali, ki poleg promocije kraja prinašajo tudi dobiček. Povsod pa pustovanje ostaja priložnost za nekaj dni organizirane ali spontane zabave.

Pustne maske

Maske so imele prvotno predvsem magičen pomen. Človek se je maskiral zato, da je postal podoben liku, v katerega se je maskiral. Tako je potem lahko vzpostavil stik z njim, s svetom, v katerega je s tem vstopil, s predniki in z njemu manj poznanimi silami iz okolice in

narave, pridobil pa naj bi si tudi moč bitja ali lika, v katerega se je preoblekel.

Nekdaj je bilo maskiranje predvsem domena fantovskih družčin, v katere ženske in otroci niso imeli vstopa. Maskiranci so začinjali tradicionalne obhode že v adventu, za miklavževo, predvsem na severovzhodu Slovenije tudi na lucijino.

Maske so spremljale čas okrog zimskega sončnega obrata v božično-novoletnem času (bohinjski oteповci, Pehtra baba in Sv. Trije kralji), vrhunec pa je maskiranje doseglo za pusta, ko naj bi prihajajoča pomlad končno premagala zimo.

Tradicionalno maskiranje pa se s pustom ni končalo. Nekaterih pomembnih praznovanj si skoraj ni bilo mogoče zamisliti brez mask: praznovanja sv. Jurija, spored ob prazniku sv. Florjana, pa tudi praznovanje letnega sončnega obrata s kresom. Marsikateri lik ali celo del pustnega prizora se je ponovil pozneje še ob nekaterih skupnih delih – teritvi, mlatvi, žetvi, ličkanju, košnji, steljeraji ali ob ženitovanjskih šegah (lažna neveste, kamele ali kar ves spored borovega gostüvanja); ob koledarskem se je vključilo tudi v življenjski in socialni cikel slovenskega človeka.

Danes se maskirajo ljudje največ za pusta: na podeželju bolj v svoje lokalne (tradicionalne) maske ali njim podobne, po mestih pa v vsemogoče modne in (velikokrat politično)

aktualne in domišljajske šemske like. Pustno maskiranje je tudi priljubljena zabava otrok. Ti se šemijo predvsem v trenutno popularne otroške junake.

Za določene pokrajine značilne skupine pustnih mask so npr. koranti v severovzhodni Sloveniji, lavfarji na Cerkljanskem, škoromati in šjeme na slovenskem jugozahodu, blumarji in pustovi v zahodni Sloveniji, pehtre in oteповci na severozahodu Slovenije. Njihova funkcija je predvsem obrambna (aprotropejska), okrepil pa naj bi jo tako grozljiv videz našemljenca – divja obrazna naličja iz različnih materialov (les, koža, blago, papir, kovina), nanosi raznovrstnih barv na obrazu, strašljiva oblika maske z opaznimi dodatki (rogovi, dlako, kožo), živopisne barve (trakovi, rdeči jeziki, kričeči dodatki) in rekviziti, ki jih uporabljajo maskiranci (ježevka, bič, nogavice s pepelom, klešče, dolgi falusi) kakor tudi oglušujoč zvok (trušč, zvonjenje, tuljenje, pokanje, lajež) in divje plesno gibanje mask (poskakovanje, tek, lovljenje ljudi, grabljenje, mazanje s sajami ali posipanje s pepelom).

Skoraj po vseh slovenskih pokrajinah se v značilnih lokalnih tradicionalnih skupinah pojavljajo tudi nekateri splošno značilni pustni liki: stavec in starka, zaplatnik, divji mož, debeluhar, hudič, cigan, dimnikar, brusač, zdravnik, obhodni velikani in drugi.

Vitrina z lesenimi naličji lavfarjev
(foto: Marko Habič; Dokumentacija SEM).

VEROVANJE

Igor Cvetko

Škapulir, amulet vojaka med 1. svetovno vojno (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Mehanizme ureditve in delovanja sveta je človek od nekdanj iskal tudi v religiji, sistemu naukov, norm, vrednot in obredov, skozi katere se izraža vera v nadnaravno duhovno moč. V svojem vsakdanjiku so ljudje iskali načine, kako priti v stik s počelom sveta ali z Bogom oziroma z višjim redom in z bitji, ki bi lahko pomembno vplivali na življenje in usodo. Verovnjaške prakse so pri nas tekale na dveh, med seboj prepletajočih se ravneh: v okviru prevladujočega, uradnega krščanskega bogoslužja in v različnih oblikah preprostega ljudskega verovanja. Med ljudmi sta bila vedno živa oba. Snovna pričevanja o krščanski religioznosti so poleg cerkva tudi nekateri drugi primeri cerkvenega stavbarstva, npr. kalvarije, kapelice in znamenja. Križi, plastike svetnikov in zavetnikov, svetilke za procesije in različne vezenine so večinoma sicer umetno-obrtni izdelki, lahko pa so tudi vzorčni primerki prave domače ljudske umetnosti. Ta se je morda najlepše razcvetela v izdelkih ljudske verske simbolike (npr. razpela, nabožni kipci ali nabožne slike), s katerimi so preprosti ljudski umetniki lahko izrazili lastne ustvarjalne zgage, obenem pa ljudem v domačem okolju omogočili dnevni neposredni stik z verskimi simboli. Obrtno-industrijsko izdelani predmeti, npr. molitveniki, božjepotne podobice, moleki ali svetinjice, so sodili k osebni religiozni praksi posameznika in so svojo pravo vrednost dobili šele z vsakdanjo uporabo.

Pričevanja o ljudskem verovanju kažejo marsikdaj na (naj)starejšo plast izročila in večkrat koreninijo v času pred krščanstvom. Mednje se uvršča večina šeg z magično, predvsem obrambno funkcijo, pa tudi nekatera žegnanja, proščenja, procesije, blagoslovi in celo romanja. Med predmeti so bile zlasti pogoste in priljubljene votivne figurice, kipi, darovi in drugi predmeti – priprošnji ali zahvalni – ki so jih ljudje včasih polagali na izbrana mesta v hiši, pogosteje pa tudi na ali za oltarje cerkva, zlasti romarskih, in številni praznični kruhki, kolači, pogače in peciva, ki so jih navadno obredno darovali za »srečo« v novem letu, zakonu, ljubezni in so jih pripravljali ob praznikih. Zaradi posebnega pomena so bili nemalokrat tudi umetniško in simbolno bogato okrašeni.

Ljudska religioznost

Zdravilni kamen sv. Pavla, Idrijca ob Sori, 19. stoletje (iz zbirki SEM; foto: Marko Habič).

Ljudska religioznost je skupek med ljudstvom razširjenih verskih nazorov in praks: rutinsko podrejanje uveljavljeni teološki doktrini in izvajanje predpisane cerkvene liturgije, vrsta ljudskih pobožnosti v okviru sprejetih etičnih norm ter posamična in praviloma z uradnimi cerkvenimi zapovedmi neuskklajena obredja in magična dejanja. Največji vpliv na zgodnje oblikovanje ljudske religioznosti je imelo pokristjanjevanje domačega prebivalstva, ko so (predvsem) katoliški misijonarji številne izvorno starejše šege začeli vključevati v predpisani koledar cerkvenega leta. S tem sta se svetopisemska in apokrifna vsebina zlili s starim pred-

krščanskim izročilom. V tem procesu so nastale številne nove šege, nekaj že v srednjem veku, še več pa med protireformacijsko katoliško versko obnovo. Pojem ljudske religioznosti prerašča opredelitev ljudskega verovanja kot preproste in naivne oblike uresničevanja cerkvenih naukov in predstav. Je živ odsev zakoreninjenih hotenj in ustvarjalne moči našega kulturnega okolja in človekovega odnosa do narave, okolice, sveta, življenja in boga, oziroma tistih sil, ki so se po ljudskem prepričanju vpletale v življenje človeka in narave in v njuno usodo.

Svetniki zavetniki

Bojana Rogelj Škafar

Življenje v kmečkih skupnostih predindustrijske dobe je potekalo v veliki odvisnosti od dogajanja v naravi in zaradi tega tudi v negotovosti. Ogrožale so ga suše in povodnji, ki so vplivale na letino (ob slabih je bilo pogosto pomanjkanje hrane, zato tudi podhranjenost), požar, bolezni, strah pred sovražnimi nadnaravnimi silami, pred smrtjo in pred

Sv. Florijan, Podlanišče, Gorenjsko, 19. stoletje (iz zbirki SEM; foto: Marko Habič).

Voščeni votivi, Kranj, 1. polovica 19. stoletja (iz zbirki SEM; foto: Marko Habič).

Gostilna, Gorenjsko (foto: Fran Vesel; Dokumentacija SEM).

peklom. Pomoč in zaščito so lahko našli v družini in vaški skupnosti, še posebej so se za zaščito in pomoč priporočali svetnikom zavetnikom. Najbolj priljubljene svetnice na Slovenskem so bile sv. Katarina, sv. Barbara, sv. Helena, sv. Marjeta, sv. Doroteja, sv. Uršula, sv. Lucija, sv. Polona in sv. Ana, med svetniki pa sv. Peter, sv. Pavel, sv. Jurij, sv. Jakob st., sv. Janez Evangelist, sv. Andrej, sv. Krištof, sv. Miklavž, sv. Martin, sv. Jernej, sv. Štefan, sv. Mihael, sv. Simon, sv. Florijan, sv. Anton Puščavnik in sv. Anton Padovanski.

V kmečkem okolju so bili upodobljeni na podobicah, na votivnih slikah, na panjskih končnicah, kot lesene plastike v pročelnih nišah in hišnih pročeljih; rezbarili so jih in z oljnimi barvami poslikovali vaški podobarji. Največ nabožnih lesenih kipcev je iz časa med drugo polovico 17. in začetkom 18.

stoletja pa do začetka 20. stoletja. Najpogostejši motivi lesene plastike so Marija kot univerzalna zaščitnica in priprošnjica, upodobljena z Jezuškom ali kot Marija v obleki iz blaga ali kot Brezmadežna, sv. Florijan v vlogi zaščitnika pred požarom ter Križani z Marijo in sv. Janezom ali z angeli. Motivi dokazujejo, da so imeli leseni kipci poleg reprezentativne funkcije predvsem pomen prošnje zavetnikom za odvrnitev nadlog in simbolično izročitev hiš in gospodarskih poslopij v božje varstvo.

Razpela

Na Slovenskem so razpela najmnogičnejša kiparska zvrst druge polovice 19. stoletja. Izdelovali so jih vaški rezbarji, bolj ali manj samouki, redkeje kvalificirani domači rezbarji. Do začetka 20. stoletja so prevladovala lesena, z oljnimi barvami poslikana razpela, v času med svetovnjima vojnoma so se uveljavila porcelanasta, mavčna in kovinska razpela.

V kmečkih hišah so bila razpela del opreme glavnega bivalnega prostora, praviloma v kotu nad mizo, skupaj z nabožnimi slikami, s prtičem pred kotno polico in z dodatnim okrasjem. Ta sestav je bil nekakšen hišni oltar. Razpela so bila sveti predmeti, do katerih so imeli na kmetijah spoštljivejši odnos kot do drugih predmetov; kljub črvojedini so jih hranili ali sežgali, nikoli pa zavrgli. Bila so del nevestine bale ali spremljevalci mrliča na parah.

Razpelo, 19. stoletje
(iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Za kmečka razpela je značilna čustvena ekspresivnost, ki so jo rezbarji udejanjali s poslikavo ran in anatomijo, ki je poudarjala trpljenje, pač glede na njihove predstave ali pa želje kmečkih naročnikov. Z ikonografskega vidika so najpogostejša razpela v obliki latinskega križa z razpetim Kristusom, ki ga na bogatejših različicah spremljajo Marija, sv. Janez in angeli, pa tudi orodja Kristusovega trpljenja.

Votivi

Votivi so izraz t. i. ljudske pobožnosti in imajo svoje korenine že v času pred krščanstvom. Krščanska cerkev jim je sprva nasprotovala, nato pa jih je sprejela. Razloček med krščansko religijo in votiranjem je v tem, da je prva naravnana v onstranstvo in v duhovne

vrednote, darovanje votivov pa je izrazito usmerjeno v tostranstvo. Z votivnimi darovi želi daritelj vplivati na Marijo in svetnike, da bi ga uslišali s povratnim darom, torej z zanj ugodnim vplivom na dogajanja na tem svetu. Votiv je tako predmet, ki je zaradi zaobljube, storjene v nesreči, ali zahvale za izkazano milost ali vnaprejšnje svete zaščite podarjen cerkvi ali posvečen svetim osebam. Votivi so lahko zelo različni predmeti, od naturalij ali denarja do nabožne arhitekture. Votivi v obliki kipca, ki se z upodobitvijo istovetijo s prosečo osebo ali z namenom prošnje ali zahvale, so identifikacijski votivi. Na Slovenskem so jih

darovali v številnih cerkvah od konca srednjega veka do 2. svetovne vojne. Iz plemiškega in mestnega okolja so se širili med kmetstvo od 18. stoletja v 19. stoletje, ko so kmetje postali poglavitni darovalci votivov za človeško zdravje in zoper druge tegobe (molilec, molilka), zoper obolele organe in dele telesa (nos, glava, oči, uho, roka, noga ...), za plodnost, srečen porod (krastača) in zdravje otroka (dojenec), za zdravje živali (krava, tele, par volov v jarmu, konj, prašič ...), za srečen zakon (srce) in za sveto varstvo nasploh (venci, krone). Za izdelavo votivov so uporabljali les, parafin, vosek, pločevino, železo in sir.

Votiv z motivom molilke, Kranj, okoli leta 1911 (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Votivna slika (Priprošnja za dojenčka), 1765 (iz zbirki SEM; foto: Marko Habič).

Votivna slika (Nesreča pri mlinu), Tunjice, 1815 (iz zbirki SEM; foto: Marko Habič).

Votivne slike

Votivne slike so votivi v obliki oljne slikarije na platnu, lesu in redkeje na steklu. Sodijo v svet nabožne umetnosti in so z estetsko likovno govorico izražene molitve. Upodabljajo predmet zahvale ali prošnje, svete osebe in dostikrat tudi prosilce. Na slikah so pogosto napisani EX VOTO (iz zaobljube), v zahodni Sloveniji včasih P. G. R. (it. *per grazia ricevuta*, za prejeto milost) ali G. R., in letnice, ki sporočajo čas nesreče ali izkazane milosti. Redkejši so obširnejši napis o rešitvi iz nesreče.

Na Slovenskem so se votivne slike uveljavljale v novem veku. Med 16. in 18. stoletjem so jih darovali plemiči, duhovščina in meščani, deloma v 18. in zlasti v 19. stoletju pa kmetje, ki so jih prinašali v božjepotne cerkve. Najštevilnejši naročniki votivnih slik so bili gorenjski kmetje, manj dolenski in štajerski. V 18. in na začetku 19. stoletja so jih naročali pri podeželskih baročnih podobarjih, ki so delali tudi za višje družbene plasti in za Cerkev, v 19. stoletju pa pri manj večjih vaških podobarjih. V 20. stoletju je kultura votivnih slik skoraj popolnoma zamrla. Slike so najpomembnejša pričevanja o nesrečah in tegobah, ki so posamičnim skupinam prebivalstva pomenile najhujše zlo. Največkrat so to vidno izražene prošnje ali zahvale za zdravje živine in osebno zdravje.

Praznoverje je del ljudskega verovanja, ki vključuje vero v duhove, demone in druga nadnaravna bitja, v izjemno moč nekaterih ljudi, živali rastlin in predmetov. Da bi stopili z njimi v stik ali si pridobili posebne moči, so ljudje izvajali različna magična dejanja ali obredne prakse, ki so se predvsem zaradi ritualizirane oblike dolgo ohranile v nespremenjeni obliki. Zato ni presenetljivo, da je mogoče v marsikateri še danes živi šegi, npr. ob rojstvu, poroki in smrti, pa ob zimskem koldovanju, pustu, praznovanju pomladi, ob žetvi, trgatvi ali kolinah, najti prvine animizma, magije, vražarstva, čaranja ali vedeževanja, vse iz zakladnice predkrščanskega izročila. Vsak človek se želi ogniti slabemu in hudemu, pa naj bo to obup, nesreča, huda ura, bolezen ali smrt. Zato s številnimi dejanji še danes, večkrat celo nehote, stopi na področje pradavnega, magičnega. Trkanje na les naj bi pregnalo slabo silo, ki bi nam lahko škodovala, podoben učinek pa naj bi imelo tudi trkanje s kozarci. In zvok na poročni avto privezanih konzerv naj bi prestrašil vse hudobne sile, ki bi se lahko preveč približale mlademu paru. Potresanje novoporočencev z rižem naj bi zagotovilo rodnost v novo nastajajoči družini. Tudi z glasnim navijanjem siren, trobljenjem v trobente in oglušujočim vrtenjem ragelj na tekmah navijači pomagajo

Čaranje vremena, Brkini, 1955 (Dokumentacija SEM).

svojemu moštvu, saj naj bi s tem pregnjali vse, kar bi mu lahko škodilo.

Med predmetna pričevanja o praksah čarovnega zdravljenja sodijo razen čarobnih zvarkov in predmetov mineralnega, rastlinskega, živalskega in človeškega izvira tudi najrazličnejši pripomočki, za katere se je verjelo,

da vsebujejo zdravilne ali čarne moči in prek njih delujejo. O vražarstvu med ljudmi pričajo različni talismani, amuleti in drugi čarni, zlasti obrambni predmeti, ki so se nosili na telesu, v žepih in torbica ali so bili postavljeni v bivalnih in gospodarskih prostorih in poslopih.

Bohinjski godci, Nomenj, 1906 (Dokumentacija SEM).

Ljudska glasba živi in se ohranja kot izraz duhovnih potreb pretežno podeželskih pa tudi nekaterih mestnih družbenih plasti. Od umetne (»visoke«) in tudi od popularne glasbe se loči po nekaterih bistvenih posebnostih. Da neka peta pesem ali godčevska viža sploh postane »ljudska«, mora najprej zadostiti določenim pogojem in preiti značilno razvojno pot. Že v zasnovi mora biti blizu glasbenemu izročilu kraja in časa, njeno ponarodevanje, ki ga v daljšem obdobju značilno zaznamuje predvsem t. i. ljudsko »brušenje«, pa teče skladno z estetskimi načeli skupnosti, ki jo izvaja in s tem ohranja živo. Od tega procesa, ki je deloma celo predvidljiv, je odvisno, ali bo določena pesem ali viža »prišla iz rabe«, se pozabila, ali pa bo na nekem področju postala del pevskega ali godčevskega sporeda in s tem sestavina lokalnega glasbenega izročila.

Osnovni značilnosti slovenskega glasbenega izročila sta dosledno izvajanje večglasja in skupno ustvarjanje. Glas, ki vodi melodijo, se imenuje vodilni, ob njem pa se po pravilu oblikujeta vsaj še dva: spremljevalni, nad ali pod vodilnim, in bas. Večkrat se število glasov razširi tudi na štiri ali pet. Vsi sodelujoči ves čas ustvarjajo zvočno tkivo tako, da večglasje zazveni polno in skladno s krajevnim glasbenim izročilom. To dosežejo z doslednim improviziranim ustvarjalnim so-delovanjem vseh izvajalcev v skupini. Zaradi takega razumevanja glasbe slovenska ljudska instrumentalna glasbena praksa solističnih instrumentov tako rekoč ne pozna. Značilne zanjo pa so različne godčevske zasedbe, od katerih jih je nekaj tudi stalnih. Od srede 19. stoletja je tudi na Slovenskem značilen zmagovit pohod harmonike. Ker je ta kar sama združevala vse tri potrebne sestavine večglasja – vodilno melodijo, spremljavo in bas – je lahko prevzela funkcijo godčevske skupine. S tem pa je bistveno vplivala na razvoj godčevstva.

Ljudska glasbila in zvočila

so predmeti, iz katerih ljudje hote izvablajo zvoke, ki jim pomenijo glasbo.

Ljudsko glasbilo lahko postane vsak predmet, doma narejen ali kupljen, ki mu ljudska raba daje veljavo glasbila; oziroma vsako glasbilo, če ali ko nanj igrajo ljudski godci glasbo iz svojega godčevskega sporeda, oziroma ob priložnostih, ki sodijo v okvir njihovega glasbenega izročila.

Če so glasbila predmeti, s katerimi je mogoče izvajati glasbo, so zvočila tisti predmeti, s katerimi lahko ljudje proizvajajo določene zvoke in zvočne učinke.

Na osnovi ustvarjanja in oblikovanja zvoka je mogoče ljudska glasbila in zvočila razdeliti v štiri osnovne skupine:

- zrakovna glasbila (aerofoni): pihala (z rezilnim robom ali različnimi jezički), trobila;

- glasbila z opno (membranofoni): bobni (udarni in drgalni), mirlitoni;
- strunska glasbila (kordofoni): godala, brenkala, udarala, drsala;
- samozvočna glasbila (idiofoni): udarala (posredna in neposredna), strgala, trzala, drgala.

Švrkovnce, ljudske citre, Muljava, pred 1927 (Dokumentacija SEM).

Godec Valentin Pivk pri igranju na oprekelj, Hotedrščica, 1932 (Dokumentacija SEM).

ali strunska glasbila so glasbila, pri katerih nastaja zvok zaradi tresenja prožne napete strune, ki je največkrat kovinska, včasih pa tudi črevnata. Tresenje strune nastane na različne načine: z brenkanjem oz. s trzanjem, z udarjanjem po njej in s potezanjem z lokom. Med ljudskimi kordofoni pri nas prevladujejo kupljeni izdelki, doma narejena glasbila so bolj izjeme.

Med pogosteje uporabljanimi brenkali so citre, še danes priljubljeno glasbilo po vsem alpskem območju. Povečini so citre, te so dveh vrst – diatonične (imenovane tudi bordunske) in kromatične (imenovane tudi

koncertne) – industrijski ali obrtniški izdelek. Citrar navadno po strunah z levico prebira melodijo, z desnico pa po njih brenka s prsti, trza z leseno palčko, trzalico ali s kovinskim naprstnikom. Doma narejene citre so navadno preprostejše. Različica številnim tipom citer so t. i. violinske citre, ki so pol godalo in pol brenkalo. Pri njih godec melodijo izvaja z lokom z desnico, z levico pa se kar sam spremlja z brenkanjem po akordično uglašeni strunah. Tamburice naj bi na Slovensko sicer prišle s Turki v 16. stoletju, razširile pa so se po Sloveniji predvsem v času med obema

Aerofoni

vojnama. Tamburaški zbor, v sestavi melodijska bisernica, brač, čelovič, čelo, akordična spremeljevalna bugarija in basovska berda, se po tonskem obsegu zgleduje pri godalnem kvartetu, gosto pa zazveni zaradi hitrega trzanja po strunah s trzalicami. Oprekelj, nekdanj zelo razširjeno in uporabljano glasbilo, ima godec navadno oprtan s trakom okoli vratu, po strunah pa udarja s posebnimi lesenimi kladivci, ki so (bili) lahko oviti tudi z volno, klobučevino ali kovinsko žico. Cimbale, ki bi jih lahko imenovali kar oprekelj – miza z dodanimi pedali, so danes del inštrumentarija t. i. prekmurske bande.

V družino ljudskih godal pa sodijo gosli (violina) in dvoali tristrunski bas. Nekdanj sta bila oba inštrumenta skoraj po pravilu vključena v ljudske godčevske sestave, danes pa so lahko le še pri nekaterih stalnih inštrumentalnih sestavih. S citrami in violinskimi citrami godci največkrat izvajajo pesemske melodije ali se spremljajo med petjem, oprekelj in cimbele pa sta največkrat glasbili v sestavi plesnih godčevskih skupin. Uglasitev glasbila se navadno prilagaja uglastitvi drugih glasbil v zasedbi, drugače pa danes sledijo običajni, klasični uglastitvi. Izjema je le godalni sestav citrabunkula v Reziji, ki je uglašen za približno malo terco višje.

ali zrakovna glasbila so tista, pri katerih zvok nastaja zaradi tresenja zraka v cevi inštrumenta ali ob njem. Čeprav se v klasični glasbi ločijo predvsem na pihala in trobila, so v ljudski glasbeni sistematiki razvrščeni natančneje. Bič, zvočilo, ki je v rabi v pustnih šegah, tako spada med zrak odrivajoča glasbila, harmonika in orglice pa med zračni tok prekinjajoča glasbila z jezički. V isto skupino, le med glasbila brez jezičkov, bi lahko uvrstili npr. brnivko ali brneči gumb. Med ljudska pihala – flavte se tako uvrščajo trstenke, glasbilo narejeno iz votlih, trstenih stebel, ter stranjščica in haloška žvegla, obe prečni flavti z ustnikom in prebiralkami. K piščalim z zatično režo pa spadajo otroške lubnate ali lesene piščalke, lončeni konjički in okarine, pa tudi dvojnice. Značilna ljudska pihala s trsnimi jezički so ljudski klarineti in dude (z enojnim jezičkom), prda in rog iz lubja (z dvojnimi trsnimi jezičkom). Med ljudskimi trobili so posebnost leseni (vejnati) rogovi in različni rogovi iz živalskih rogov. Raznovrstna novodobna industrijska pihala in kovinska trobila največkrat sestavljajo inštrumentarij priljubljenih pihalnih godb, marsikatero od njih pa je tudi v različnih ljudskih godčevskih zasedbah. Med najdragocenejšimi in najstarejšimi primerki muzejske

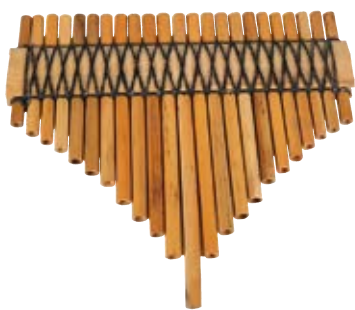
glasbene zbirke je nedvomno z lubjem ovit vejnati rog, glasbilo, kakršnega je že v 17. stoletju do podrobnosti opisal Valvasor v *Slavi vojvodine Kranjske*.

Godec na harmoniko, Zgornja Savinjska dolina, 2002 (foto: Igor Cvetko).

Harmonika, konec 19. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Trstenke, Haloze, pred 1990 (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Trstenke

V antični Grčiji poznano glasbilo pod imenom *syrix* ali panova piščal sodi med najstarejša glasbila sploh. Sestavlja jih v vrsto zložen niz različno dolgih in zato različno uglašeni cevki. Na naših tleh so se razvijale predvsem trstene panove piščali, največkrat imenovane trstenke, ponekod pa še dudle, orgeljce, piskulice, pišole, toplarce... Med seboj trdno povezanih cevki pri trstenkah je od 5 do 47. Slovenske trstenke (tipa V) so tako po uglastvi kot po obliki enkratni instrument v svetu: nanje je mogoče s hkratnim pihanjem v sosednji cevki igrati tudi dvoglasno, saj sta levi in desni krak glasbila različno uglašena.

V preteklosti so trstenke prodajali predvsem kramarji po vaških sejmi, shodih, proščanjih in na božjih poteh, marsikod pa so si jih znali izdelati tudi doma. Nanje so igrali zase in bolj za zabavo, včasih tudi za ples; najraje v družbi s še kakšnim drugim glasbilom, npr. s hruškinim peresom, orglicami, žveglo, violino ali lončnim basom.

Nekdaj so bile trstenke priljubljeno glasbilo na Koroškem in prek Štajerske do Prekmurja, južno pa prek Posavja in Dolenjske do Notranjske. Najdlje so se na Slovenskem ohranile v Halozah, kjer jih je še v 90. letih prejšnjega stoletja kot zadnji izdeloval Franc Laporšek iz Podlehnik pri Ptujju.

Haloška žvegla

je lesena stružena piščal tipa prečne flavte s šestimi luknjami, na katero se da igrati melodije v obsegu skoraj dveh oktav. Največkrat jih izdelujejo iz pušpanovega, slivovega ali hruškovega lesa, v različnih velikostih (od enojke, ki je dolga nekaj več kot 20 cm, do devetke, daljše od pol metra). Osmica in devetka sta narejeni iz dveh kosov, *sta sklepnati*, kakor rečejo v Halozah, predvsem zaradi lažje izdelave. Najstarejša pričevanja in dokumenti o žvegli na Slovenskem segajo v 15. stoletje, živa tradicija žveglanja pa se je ohranila do nedavna le še v Halozah. Tam se je za domače veselice, žegnanja, godove, ohceti in po skupnih delih, ličkanju koruze, luščenju pešk, ob košnji, teritvi in mlatvi večkrat godlo na žvegle, spremljale so jih marsikdaj še violine, harmonika, orglice ali trstenke, pritegnili so jim tudi pevci. Zadnji izdelovalec žvegla je bil v 90. letih prejšnjega stoletja Izidor Cafuta iz Sedlaška pri Podlehniku.

Žvegla, Haloze, okoli leta 1990 (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Izdelovalec žvegel Izidor Cafuta,
Podlehnik, 1996 (foto: Igor Cvetko).

Lončene piščalke in žvrgolci

so preproste ljudske kljunaste flavte in zanimiva oblika domačega lončarstva. Številne oblike, po katerih dobijo ta glasbila navadno tudi ime, so domiselno stilizirane živali (ptice, konjički, levčki, ovce, krave, koze ali celo kakšne domišljajske živali) in vrčki. Takšne najznačilnejše piščalke so t. i. *konjički*, ki v riti *piškajo*, z ali brez jezdeca, grivo, sedlom in uzdo, najrazličnejše oblikovani, različnih barv in velikosti, in različni *žvrgolci*, napolnjeni z vodo. Oblika lončene piščali v glavnem ne vpliva na kakovost in lastnosti tona. Pomembnejša sta njena prostornina in pravilno izdelan ustnik (kljun); le če je ta narejen brezhibno, piščal tudi lepo zapoje. Največ glinastih piščalk in žvrgolcev izdelujejo na Dolenjskem in v Prekmurju.

Lončeni piščalki, Dolenja vas pri Ribnici,
2. polovica 20. stoletja
(iz zbirki SEM; foto: Marko Habič).

Otroška glasbila, zvočila in zvočne igrače

Deklica trobi na rog iz lubja, Šmarata v Loški dolini, 2004 (foto: Igor Cvetko).

so predmeti, s katerimi otroci pri svoji igri »delajo« zvok tako, da nanje piskajo, trobijo, brenkajo, godejo, tolčejo, ropotajo, drdrajo, drsajo po podlagi ... Po izviru, načinu izdelave in funkciji so to:

- preprosti predmeti iz narave ali okolice, ki jih lahko otroci poiščejo kar sami in ki zazvenijo že taki, kakršni so;
- zvoneči predmeti, ki si jih napravijo otroci sami ali s pomočjo starejših za zadovo-

ljevanje potreb po zvoku pri svojih aktivnostih;

- zvoneči predmeti, ki si jih naredijo otroci (včasih tudi s pomočjo starejših), da se lahko ob posebnih priložnostih z njihovim zvokom vključujejo v svet odraslih ali z njimi v igri vzdržujejo svoj doživljajski svet;
- zvoneči predmeti, ki jih za otroke izdelujejo drugi; včasih za zadovoljevanje otrokovih potreb po igri ali zvoku, večkrat pa tudi mimo njih, iz razlogov, ki niso samo igra in zvok (uporabnostnih, didaktičnih, ritualnih, komercialnih ...)

Včasih so bila otroška glasbila, zvočila in zvočne igrače izdelane predvsem iz naravnih materialov. Danes jih otroci navadno naredijo iz materialov, ki so jim pri roki, in s pomočjo sodobnega orodja in pripomočkov. Očitno je, da ostajata njihova »vsebina« in funkcija skozi zgodovino bolj ali manj nespremenjeni, »oblika«, izvedba in uporabnosti pa so bolj podvržene prilagajanju času.

Stržek, otroška zvočna igračka, Ljubljana, 2002 (iz zbirke SEM; foto: Igor Cvetko).

Improvizirana glasbila in zvočila

so največkrat vsakdanji predmeti, ki jih ljudje drugače uporabljajo za različna opravila in dela, jim pa po potrebi služijo tudi za ustvarjanje zvoka ali izvajanje glasbe. Uporaba improviziranih glasbil in zvočil v inštrumentalni praksi je na Slovenskem priljubljena in razširjena. Pojavljajo se v najrazličnejših kombinacijah. Večkrat se jim pridruži še kakšen »pravi«, predvsem melodični inštrument (harmonika, orglice ali klarinet), pa še tega večkrat nadomesti npr. hruškov list, na katerega se da imenitno piskati melodijo. Posebni obliki takšnega muziciranja sta t. i. »mačja muzika«, *ofreht* ali *rumplanje*, ropotanje z različnimi predmeti na predvečer godovnega ali rojstnega dne, in ustvarjanje hrupa z lonci, pokrovkami, jedilnim orodjem in kozarci na ženitovanjskih gostijah ali pod oknom mladoporočencev po poročni noči. Včasih so improvizirana glasbila in zvočila ljudje pogosto uporabljali takrat, ko se je plesalo, delalo, pilo, jedlo ali se veselilo, pa ni bilo pri roki prave glasbe ali godcev, npr. po skupnih delih ali na veselicah, kdaj pa kdaj celo ob porokah. Danes ta glasbila in zvočila večkrat sestavljajo del inštrumentarija nekaterih folklornih skupin, v marsikaterem (kulturnem) društvu pa delujejo tudi takšne ljudske inštrumentalne skupine.

Višičevi godci, Božje pod Roglo, 1999 (foto: Igor Cvetko).

LJUDSKA LIKOVNA UMETNOST

Bojana Rogelj Škafar

Kmečka hiša, Stara Fužina (Dokumentacija SEM).

Ljudska likovna umetnost je posebno, z družbenimi razmerami določeno in razločljivo likovno oblikovanje izdelkov, pri katerem je z zavestnim estetskim ustvarjanjem presežena in tudi že ločena njihova zgolj uporabna funkcija. Ljudska likovna umetnost je nastajala v kulturi depriviligiranih družbenih plasti od druge polovice 18. stoletja do začetka 20. stoletja. Glavnina takšnega likovnega oblikovanja, ki se je razvilo v celoto z bolj ali manj dosledno uveljavljenimi oblikovnimi načeli, je nastajala na kmetijah in za kmetije v 19. stoletju. Kmetstvo kot naročnik ali ustvarjalec je v takšni produkciji kazalo svoj, z religioznim redom prežet pogled na svet, ki se je v likovnem jeziku izražal s konservativnimi, strogo urejenimi in preglednimi likovnimi obrazci, z izbranim in omejenim motivnim svetom, z dekorativnostjo, živimi barvami in s pojmovanjem prostora, ki ni temeljilo na optičnem dogovoru, temveč na védenju o tem, kakšen je svet. Zaradi šibkih kulturnih povezav med pokrajinami se je umetnost ponekod razvijala relativno samostojno in je zato ustvarila krajevno ali pokrajinsko značilne oblikovne obrazce in tipe. Ljudska umetnost, ki ni kaka posebna slogovna, nezdgovinska in nespremenljiva umetnostna zvrst, je pomemben del celotne slovenske umetnostne ustvarjalnosti in ena od zgodovinskih podob duhovne kulture slovenskega, predvsem kmečkega, prebivalstva.

Kmetije in okolje

Zunanosti kmečkih domov in gospodarskih poslopij in njihova medsebojna razporeditev so najvidnejša podoba posamičnih kmetij, prek katerih se je v likovnem pogledu postavljalo razmerje med njimi in okoljem. Celotna zasnova domačij je v veliki meri določala mesto likovno oblikovanih površin na fasadah, oboje skupaj pa je bilo zunanji izraz družbenega položaja, veljave, gmotnih možnosti, likovnega okusa, nazorov in vrednotenja likovnega, kakor so ga vrednotili lastniki kmetij. Značilna podoba kmečkih domačij na Slovenskem je bila kot posledica družbenih dogajanj in agrarno tehničnih sprememb oblikovana v drugi polovici 18. stoletja in se je ohranila do časa med obema svetovnima vojnama. Regionalno in lokalno značilni stavbni členi, slikarije in plastika domačih in potujočih mojstrov, narejeni po željah in okusu naročnikov, so tisti elementi zunanosti kmečkih domov in gospodarskih

Šomaštrov križ, staja in hlev, planina Uskovnica nad Bohinjem, 1964
(foto: Fanči Šarf; Dokumentacija SEM).

poslopij, ki so bili najpogosteje likovno oblikovani. Zunaj meja kmetij se je likovno obzorje kmetstva kazalo na čebelnjakih s poslikanimi panjskimi končnicami, v votivnih kipcih in votivnih slikah, ki so jih kmetje darovali v cerkvah za priprošnje ali zahvale, v bolj ali manj likovno oblikovanih nagrobnikih na pokopališčih in v obpotnih znamenjih, kar vse je odsljkovalo življenje na kmetijah.

Tabelno znamenje (Marijino kronanje, sv. Benedikt in sv. Skolastika), Poljane nad Škofjo Loko, 2. polovica 19. stoletja
(iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Nagrobni križ, Rateče, Gorenjsko, 1877
(iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Poslikana panjska končnica (Tehtanje čebeljega panja), delavnica Gregorja Benedika iz Pungerta pri Škofji Loki, 2. polovica 19. stoletja
(iz zbirki SEM; foto: Marko Habič).

Čebelnjak, Poljanska dolina, Gorenjsko
(Dokumentacija SEM).

Poslikane panjske končnice

Poslikane panjske končnice so z oljnimi barvami poslikane lesene čelne deščice na panjih kranjcih, zloženih v čebelnjakih bogatejših kmetov, podeželske gospode in župnišč. Čebelarji so po sličicah razločevali panje in lastnike, poleg tega pa so naslikanim svetim osebam panje simbolično izročali v varstvo in zaščito. So izvirna zvrst ljudske umetnosti in v njej edina likovna zvrst s številnimi posvetnimi figuralnimi motivi in z moralističnimi in satiričnimi vsebinami. Njen nastanek in razvoj od srede 18. stoletja so omogočile ugodne razmere ob razvitem čebelarjenju s sezonskim prevajanjem panjev na pašo. Do 1. svetovne vojne je bilo poslikanih več kot 50 tisoč končnic. V poznem 19. stoletju so bile panjske končnice razširjene na Gorenjskem, južnem Koroškem, na vzhodnem Štajerskem, v Prekmurju, medtem ko v južnem pasu Slovenije in v neslovenskih deželah niso bile v navadi.

Poslikovali so jih preprostejši in samouški slikarji, ki so motive prevzemali s podobnic, slikovnih biblij z Nemškega, grafik, časopisnih in knjižnih ilustracij, nemalokrat jih je navdihovala lastna domišljija. Motivika je v glavnem figuralna, zajema nad 600 različnih motivov, od katerih je dobra polovica nabožnih s prizori iz Svetega pisma stare in nove zaveze, iz svetniških legend in s podobami svetnikov. Med posvetnimi motivi zbuja posebno pozornost živali v človeških vlogah, smešnje ženskih slabosti, krojačev in čevljarjev, gostilniški prizori, vojaški in eksotični motivi ter prizori, ki govorijo o razmerju med spoloma. V tej zvrsti slikarstva se je razvila svojevrstna različica slikarskega sloga, hkrati pa je tudi najbogatejša evropska slikarska zbirka figuralne motivike pri nižjih družbenih plasteh in je dragoceno pričevanje o kulturnih potrebah, pogledih na svet in o ustvarjalni moči kmečkega prebivalstva.

V kmečkem domu

Stavbna zasnova bivalnih prostorov je vplivala na oblikovanje in razporeditev likovno oblikovanih predmetov, ki so bili stalna sestavina podobe notranjosti kmečkega doma. Mesto oblikovanih stavbnih členov, stropov, oken, vrat, ognjišč in peči je nespremenljivo določala zasnova hiš, ki pa je v precejšnji meri usmerjala tudi postavitev večjega premičnega pohištva – skrinj, omar, klopi, miz in

Posteljne škarje, Podkoren, Gorenjsko, 1846 (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Del hiše (Dokumentacija SEM).

posteljnjakov, kiparske in slikarske opreme in drugih drobnih predmetov. Ti so bili razporejeni v izbah, kamrah, kuhinjah in v vežah. Večje pohištvene kose so začeli v domovih uporabljati od druge polovice 18. stoletja, kar je postopoma na velikih kmetijah zahtevalo dozidave, na majhnih kmetijah in v kajžah pa se je kazalo v prenatrpanosti in slabi uporabnosti prostorov.

Slike na steklu

Podobe so naslikane na hrbtni strani stekla in ustvarjene največ z mešano slikarsko tehniko (vodne barve, tempera, oljne barve), v manjši meri v kombinaciji barve in pozlate, z brušenimi in pozlačenimi detajli, črnim ozadjem in z zrcalom v ozadju. Splošno so bile slike na kmetijah zelo redke, pojem slikarstva pa je bil med kmeti uzaveščen v glavnem le s poslikavami uporabnih predmetov in s cerkvenim slikarstvom. Tako so bile v prvih dveh tretjinah 19. stoletja nabožne slike na steklu

Del hiše, Velika Lahinja pri Črnomlju
(Dokumentacija SEM).

v notranjosti kmečkih hiš skoraj edine samostojne stenske slike, v zadnji tretjini tega stoletja pa so jih začele spodrivati barvne litografije z religiozno motiviko. Slike na steklu so v kmečkem domu visele levo in desno ob razpelo nad mizo v kotu glavnega bivalnega prostora in so tako soustvarjale nekakšen hišni oltar. Na Slovenskem so

Slika na steklu (Sv. družina pri delu),
19. stoletje (iz zbirk SEM; foto: Marko Habič).

imeli v 18. stoletju nekaj slogovno slikovitih slik na steklu v plemiških in meščanskih notranjščinah. Od konca 18. stoletja do konca 19. stoletja so iz podeželskih slikarskih delavnic v Schwarzwald, Bavarskem gozdu, Češkem gozdu in v Zgornji Avstriji množično uvažali preproste, serijsko izdelane, ploskovito narisane cenene nabožne slike na steklu, ki so jih pri potujočih krošnjarijih kupovali zlasti kmetje in revnejše mestno prebivalstvo na božjih poteh in žegnanjih. V drugi in tretji tretjini 19. stoletja je nekaj gorenjskih in verjetno tudi kočevskih polsamouških slikarjev serijsko slikalo takšne podobe s skoraj izključno nabožnimi motivi.

Obodne škatle, skrinjice in pušice

Obodne škatle, skrinjice in pušice so na kmetijah žene in dekleta uporabljale za shranjevanje šivalnega pribora, nakita in pisem. Večje obodne škatle so bile embalaža za hranjenje ženitovanjskega kruha ali pogače. Po obliki in tipu so najstarejše škatle v obliki stisnjene valja in so jih na kmetijah uporabljali že vsaj od začetka novega veka. Množično so jih v 19. stoletju izdelovali ribniški suhorobarji. Z rezbarijo in oljno poslikavo so jih krasili le redko. Večinoma so živobarvno poslikani izdelki prihajali iz Berchtesgadna in Vichtaua ali kot darilo z romana, npr. z Višarij. Za razloček od obodnih škatel so skoraj vse poznane skrinjice krašene. Prevladujoča tehnika okrasa je

oljna poslikava, prevladujoči motivi so bolj ali manj stilizirano cvetje (vrtnice, nageljni in rozetni cvetki) in deloma figuralni (svetnik, petelin). Skrinjice so pogosto pomanjšani posnetki skrinj za obleko. Uporaba, raznovrstnost in okrašenost navajajo k domnevi, da so jih izdelovali ali kupovali za ljubezenska darila. Moški so uporabljali lesene pušice, škatlice z drsnim utornim pokrovom za shranjevanje britev, vsaj od srede 18. stoletja pa tudi za shranjevanje šolarskega pribora. Izdelovali so jih samouki in jih s črnim stranskim rezom krasili z geometrijskimi in rastlinskimi ornamentami, z monogrami in simboli (križ, srce). V navadi so bile predvsem na slovenskem podalpskem ozemlju.

Obodna škatla za ženitovanjsko pogačo, Radovljica, 1812 (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Likovno oblikovanje orodij in delovnih naprav

Sodar Andrej Kovaljev, Šentrupert na Dolenjskem, 1961 (foto: Pavla Štrukelj; Dokumentacija SEM).

Likovno oblikovanje orodij in delovnih naprav je bilo na kmetijah redko uresničeno, saj je bilo delo na kmetiji večini prebivalstva nekaj neogibnega, delovna orodja in naprave pa pripomočki, ne pa predmeti, s katerimi bi se osebno uresničevali. S kmetijskim delom se je velika večina kmetij lahko samo obdržala na robu gospodarskega in življenjskega preživetja. Zaradi preprostega in slabo učinkovitega orodja je bilo kmetijsko delo zelo težko. Do leta 1848, torej do uveljavitve zemljiške odveze, je tlačansko delo kmetov na zemljiščih zemljiških gospodov sooblikovalo njihove delovne navade in sploh njihov odnos do kmetijskega dela in delovnih pripomočkov. V likovnem pogledu so jim namenjali večjo pozornost le, če so bili povezani s prazničnimi priložnostmi in družabnim življenjem.

Tesarski koš, Ribčev Laz v Bohinju, 1812 (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Predici, Brnica, Ziljska dolina, Avstrija (foto: De Reggi; Dokumentacija SEM).

Preslice in vretena

Preslice so priprave, na katere so pri predenju volne ali lanu privezali prejo. Preslice v obliki samostojne palice na podstavku ali ročne palice z lopatastim ali rogovilastim zaključkom so bile v rabi pri predenju na vreteno, ki je bilo na Slovenskem poznano od naselitve alpskih Slovanov do srede 20. stoletja. Takšne preslice, likovno poudarjene z vrezanimi šestilnimi rozetami in s črtnimi geometrijskimi okraski, so bile najdlje v rabi v Beli krajini in v Istri. Na kolovrat, na katerega so predli med 16. in sredo 20. stoletja, pa so nasadili preslico v obliki paličastega ali zvonikastega nastavka. Stružene, rezbarjene in z oljnimi barvami poslikane preslice za kolovrate, ki so bile v 19. stoletju izrazito razširjene na Gorenjskem, sicer pa so bile v primerjavi s številom navadnih razmeroma redke, so izdelovali številni specializirani obrtniki, deloma tudi samouki. V drugi polovici 18. stoletja in v 19. stoletju so

Preslica, Kranjska Gora, 1833
(iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

bile v kmečkem okolju izrazito okrasno oblikovane, rezljane, poslikane, s simboli in inicialkami okrašene tiste preslice, ki so bile ljubezensko darilo dekletom. Oblikovna raznovrstnost, izvirnost in natančna izdelava dokazujejo, da so bile sredstvo za dokazovanje in potrjevanje fantov in za izražanje ljubezenskih čustev.

Komatni glavniki

Konjska vprežna oprema s komatom je bila ponekod na kmetijah tudi okrasno oblikovana. Privoščile so si jo lahko le bogatejše, zlasti furmanske kmetije, in to ob posebnih prazničnih priložnostih, ko je imela ta oprema izrazito reprezentančno vlogo. Z likovno oblikovnega vidika so pomembni predvsem komatni glavniki; to so iz bele ali rumene medenine uliti glavniki za česanje konjske grive in repov. Izdelovali so jih v livarnah Srednje Evrope, skoraj gotovo tudi na Slovenskem, kjer so jih poznali v vseh pokrajinah.

Komatni glavnik
(iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

V 19. in v prvi polovici 20. stoletja so jih uporabljali tako, da so jih privezovali ali zatikali v posebne usnjene nosilce na komatih. Ohranjeni primerki so na površinah zelo gladki in obrabljeni, kar priča o njihovem intenzivnem čiščenju in posredno dokazuje, da so bili bolj okras kakor pa pripomoček za česanje. Likovno mikavni so reliefno enostransko oblikovani držaji glavnikov z motivi krmljenja, napajanja in krotjenja konj.

Likovno oblikovanje predmetov za osebno rabo

Moška verižica za uro, Bohinj
(iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Palica (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Likovno oblikovanje predmetov za osebno rabo se je izraziteje uveljavilo pri nekaterih delih ženskih in moških oblačil, na različnih oblačilnih dodatkih, na nabožnih pripomočkih in na otroških igračah. Okrasni deli ženskih oblačil so izražali željo po ugajanju in okusu, bili so zunanji znak stanu, položaja in premožnosti. Likovna oblikovanost oblačilnih delov je poudarjala in povzdigovala družbeni stan in veljavo nosilca. Različni dodatki niso imeli globljega pomena. Izrazitejše likovno oblikovanje palic, pip, kresil in podobnega je izražalo predvsem osebne želje po imenitnem videzu. Izreden pomen za širjenje likovnega obzorja kmečkega prebivalstva so imele množično dostopne in cenene podobice.

Palice

Palice sodijo med kulturne prvine, ki imajo različne pomene in funkcije. Žezlo, škofovsko, sodniško in gorska palica so npr. simboli oblasti, druge funkcije palic pa segajo od pomoči pri hoji, obrambe, vzvoda za

LOV (foto: Fran Vesel; Dokumentacija SEM).

nošenje prek ramen, tepeža, nabiranja plodov, obvladovanja živali, lova, ribolova, športa, merjenja in še številnih drugih opravil.

Oblika palic je prilagojena funkciji in večkrat tudi okrašena. Na Slovenskem so izdelovali stružene romarske palice vsaj v poznem srednjem veku, sprehajalne z dekorativnimi, tudi figuralnimi oblikami ročajev in rezbarijami za višje družbene plasti vsaj od konca 18. stoletja, za prebivalstvo nižjih družbenih plasti vsaj v 19. stoletju, geometrijsko krašene pastirske palice pa vsaj od srede 19. stoletja. V splošnem so bile kakorkoli okrašene palice redke, rezljane in še redkeje poslikane pa niso

Palica – detajl (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

bile serijski izdelki. Najpogostejše so bile dodatek k noši, uporabo je uravnavala želja po izbranem osebnem videzu.

Pipe

Pipe so priprave za kajenje tobaka. Na njihovo likovno podoba sta poudarjeno vplivala individualni okus lastnika in želja po imenitnem videzu. V slovenske dežele se je kajenje, razširjeno le med moškimi, širilo sredi 17. stoletja med plemstvo in meščanstvo, v drugi polovici 18. stoletja pa tudi med kmečko prebivalstvo. Od druge četrtine 20. stoletja do danes pipe kadijo le še redki. Najprej so bile v navadi uvožene keramične pipe, v 18. stoletju pa so prišle v navado tudi pipe iz morske pene in kamenine, v kalupih oblikovane glinaste in porcelanaste pipe in predvsem iz raznih vrst lesa rezljane pipe. Posebej mikaven videz so pipe pridobile z uporabo različnih okrasnih tehnik: rezljanje, inkrustacija z biserno matico, inkrustacija medenaste ali srebrne žice, prešanje, tolčenje, perforiranje, graviranje kovinskih delov in oblikovanje s spiralno žico. Poslikovali so le porcelanaste pipe. Ob uporabi uvoženih pip so prevladovala pipe domače izdelave. Ob koncu 18. in v 19. stoletju je bilo izdelovanje rezljanih in različno okrašenih lesenih pip domača obrt v Bohinju, na Gorjušah, v Moravčah, Poljanah v Poljanski dolini, na Martinjem vrhu nad Železniki, v Vi-

šnjah na Primorskem in v Krki na Dolenjskem, prodajali pa so jih po Kranjskem, Koroškem, Istri, Dalmaciji do Anglije in Amerike. Obrt se je ohranila na Gorjušah, kjer so piparji razvili oblikovno tipologijo pip, od čeder, vivčkov, fajf s stolpičem do furmanskih fajf višnaric.

Narodna noša, Rateče, po 2. svetovni vojni (Dokumentacija SEM).

Likovno oblikovanje za praznične in posebne priložnosti

Pipa (motiv kozlička), Stahovica, Gorenjsko, med svetovnimi vojnami (iz zbirki SEM; foto: Marko Habič).

Tipološko ali tehnološko sicer niso posebnost, vendar jim daje kombinacija oblike, motivov, kompozicije in razmerja okrasa z obliko poseben in od drugih evropskih izdelkov drugačen pečat.

Nekatere likovno oblikovane predmete so na kmetijah uporabljali le ob prazničnih in drugih posebnih priložnostih, največkrat ob šegah letnega in življenjskega kroga. Pomen prazničnih dogajanj je v precejšnji meri določal pomen likovno oblikovanih predmetov, ki so sodili k praznovanju. Veljalo pa je tudi nasprotno, da so likovno oblikovani predmeti sodili k podobi o ustrezno izvedenem praznovanju, da so bili estetski znak prazničnega. Izraziteje likovno oblikovani predmeti so vsaj v 19. stoletju sodili k praznovanju na velikih kmetijah, na majhnih kmetijah in pri kajzarjih so bili redki ali izjemni. Predmet likovnega oblikovanja za praznične in posebne priložnosti so bile tekstilije kot del bale: rjuhe, prevleke za zglavnike, brisače in namizni prti; nato ženitovanjske skrinje (poslikane, rezljane ali intarzirane), katerih vožnja je bila vsaj od druge polovice 19. stoletja del ženitovanjskega obredja, pozneje pa so postale del vsakdanje notranje

Skrinjica, Podkoren, Gorenjsko, 1850 (iz zbirki SEM; foto: Marko Habič).

opreme. Velikonočne šege so bile povezane z velikonočnimi prtiči in s krašenjem jajc, božične šege z oblikovanjem jaslic. Umetelno oblikovano pecivo in kruhi so spremljali tako šege letnega kakor življenjskega kroga, medtem ko so bili trniči izjemno ljubezensko darilo.

Trniči in pisave

Za slovenski alpski svet je bila stoletja značilna posebna oblika živinoreje, povezana s pašo živine v planinah in s sezonskim življenjem ljudi v planinskih stavbah in naseljih. Planšarji so bili zaposleni s pašo, s sirjenjem in z izdelavo mlečnih izdelkov. O posebnih oblikah življenjskega sloga kot posledice prostorske izoliranosti in odmaknjenosti pastirjev govori planšarska dediščina.

Trniča, Velika planina, 1. polovica 20. stoletja (iz zbirki SEM; foto: Marko Habič).

V njen okvir sodijo siri trniči in lesene izrezljane pisave za njihovo krašenje, ki so jih izdelovali in uporabljali pastirji in pastirice v Kamniških Alpah vse do danes. Sirčke so oblikovali iz posnetega kislega mleka, krasili pa so jih z lesenimi in izrezljivimi paličicami, imenovanimi pisave. Ornament na pisavah je bil izrezljan kot negativ, tako

Zefa Humar *opistuje s pisavo* trnič, Gojska planina, 1964 (foto: Tone Cevc; Dokumentacija SEM).

da je bil odtis v siru vedno pozitiven. Tehnika negativno rezljanih vzorcev se je v Evropi med kmečkim prebivalstvom uveljavila v 18. stoletju, zato lahko domnevamo, da pisave in tehnika krašenja trničev ne morejo biti starejše od 18. stoletja. Po krašenju so sirčke sušili na polici nad odprtim ognjiščem, ki so ga v ta namen kurili z bukovimi drvami. Po dveh tednih sušenja so trniči postali pol manjši in trdi. V duhovnem svetu pastirjev so simbolizirali ženske prsi. Bili so priljubljeno in povedno ljubezensko darilo fantov dekletom, z njimi so jim izrazili ljubezen, zvestobo, obljubo in napoved zakonske zveze. Kot simbole nosilcev ljubezenskega sporočila, kar je bila njihova prvotna funkcija, in simbole spomina v drugotni funkciji so jih žene hranile še po poroki.

Modeli za mali kruhek in mali kruhki

Mali kruhek je gorenjski – škofjeloški izraz za vrsto peciva iz testa, zmesenega iz moke, medu, popra, cimeta, klinčkov in jelenove soli. Testo so vtisnili v negativno oblikovani model, ga nato ločili od modela in spekli. Sestava testa je bila odvisna od individualne kuharske večšine in slaščičarske umetnosti izdelovalk. Pogostni so bili v plemiškem, meščanskem in kmečkem okolju za sv. Miklavža, za božič, sv. tri kralje in za veliko noč, torej v času praznikov cerkvenega leta, spremljali pa so tudi šege življenjskega kroga. Male kruhke, ki so jih po modelih oblikovali vsaj od 18. stoletja, so sprva izdelovali lectarji v mestih, v 19. stoletju pa množično po vseh slovenskih pokrajinah v kmečkem okolju pod okriljem domače hišne dejavnosti. Dobro so jih prodajali ob žegnanjih, na sejmi in pri izdelovalcih na domu. Bili so

svatovsko darilo, ljubezensko darilo med dekletom in fantom, otroška slaščica in igrača. Lesene modele, po katerih so oblikovali kruhke, so izdelovali širom po Slovenskem, v Škofji Loki in okolici pa so samouški rezbarji razvili svojevrstno različico. V modele so vrezovali človeške in živalske figure, rastlinske in geometrijske motive in podobe različnih predmetov. S stilizacijo in dekorativnostjo so pomembno vplivali na likovno kulturo odjemalcev.

Mali kruhek, Škofja Loka, 1. polovica 20. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Model za mali kruhek, Škofja Loka, 19. stoletje (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

IZBRANA LITERATURA

- BAŠ, Angelos (ur.): *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.
- CEVC, Tone: *Velika planina. Življenje, delo in izročilo pastirjev*. Ljubljana: Državna založba Slovenije in Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, 1987.
- CVETKO, Igor: *Najmanjše igre na Slovenskem*. Radovljica: Didakta, 2000.
- CVETKO, Igor: *Trara, pesem pelja*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.
- CVETKO, Igor (ur.): *Med godci in glasbili na Slovenskem / Among Folk Musicians and Instruments in Slovenia*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej in Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Sekcija za glasbeno narodopisje, 1991.
- FIKFAK, Jurij [idr.]: *O pustu, maskah in maskiranju. Razprave in gradiva*. Ljubljana: Založba ZRC, 2003.
- GAČNIK, Aleš: *Dediščina kurenta v kulturi Evrope*. Ptuj: Znanstvenoraziskovalno središče Bistra, 2004.
- KUHAR, Boris (ur.): *Vraževerje na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1963–1964.
- KUMER, Zmaga: *Etnomuzikologija. Razgled po znanosti o ljudski glasbi*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1988.
- KUMER, Zmaga: *Ljudska glasbila in godci*. Ljubljana: Slovenska matica, 1983.
- KURET, Niko: *Igra in igrače v predšolski in šolski dobi*. Maribor: Obzorja, 1959.
- KURET, Niko: Remenke, remenice. V: *Etnografija Pomurja 1*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1967, str. 158–172.
- KURET, Niko: *Jaslice na Slovenskem*. Ljubljana: Družina, 1981.
- KURET, Niko: *Maske slovenskih pokrajin*. Ljubljana: Cankarjeva založba in ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, 1984.
- KURET, Niko: *Praznično leto Slovencev*. Ljubljana: Družina, 1989.
- LOŽAR, Rajko: »Mali kruhek« v Škočji Loki in okolici. *Etnolog* 10–11, 1937–1939, str. 169–197.
- LOŽAR, Rajko (ur.): *Narodopisje Slovencev 1*. Ljubljana: Klas, 1944.
- MAKAROVIČ, Gorazd: Panjske končnice ljudske slikarske delavnice iz Selc. *Loški razgledi* 9, 1962, str. 119–125.
- MAKAROVIČ, Gorazd: Slikanje ljudskih slik na steklo na Slovenskem. *Slovenski etnograf* 15, 1962, str. 107–118.
- MAKAROVIČ, Gorazd in France ZUPAN: *Ljudsko slikarstvo. Razstava v Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1963.
- MAKAROVIČ, Gorazd: Panjske končnice štajerske ljudske slikarske delavnice. *Slovenski etnograf* 16–17, 1963–1964, str. 183–189.
- MAKAROVIČ, Gorazd: *Slovensko ljudsko kiparstvo. Razstava*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1969.
- MAKAROVIČ, Gorazd: *Cvetlice v ljudski umetnosti*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1973–74.
- MAKAROVIČ, Gorazd: Pogledi na ljudsko likovno umetnost. V: *Pogledi na etnologijo*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1978, str. 379–408.
- MAKAROVIČ, Gorazd: *Slovenska ljudska umetnost. Zgodovina likovne umetnosti na kmetijah*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1981.
- MAKAROVIČ, Gorazd: Zbirka ljudske umetnosti. *Slovenski etnograf* 32, 1980–1982, str. 87–112.
- MAKAROVIČ, Gorazd: *Votivi. Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1991.
- MAKAROVIČ, Gorazd: O vlogah in pomenih ljudske umetnosti v življenju agrarnega prebivalstva. *Slovenski etnograf* 33–34, 1988–1990 (1991), str. 461–479.
- MAKAROVIČ, Gorazd in Bojana ROGELJ ŠKAFAR: *Poslikane panjske končnice. Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2000.
- OREL, Boris: Od kruha do »malega kruhka«. *Etnolog* 10–11, 1937–1939, str. 198–219.
- OREL, Boris: Slovenski ljudski običaji. V: *Narodopisje Slovencev 1*, Ljubljana: Klas, 1944, str. 263–349.
- OREL, Boris: Piparstvo na Gorjušah v Bohinju. *Slovenski etnograf* 3–4, 1951, str. 75–86.
- OREL, Boris: Slovenski ljudski običaji. V: *Narodopisje Slovencev 2*, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1952, str. 134–165.
- SEDEJ, Ivan: Problemi likovne in socialne opredelitve slovenske ljudske umetnosti. V: *Pogledi na etnologijo*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1978, str. 409–454.
- SEDEJ, Ivan: *Ljudska umetnost na Slovenskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1985.
- TOMAŽIČ, Tanja: Povzetek o nekaterih bistvenih dogajanjih in pojavih na področju družbene kulture v 19. stoletju na Slovenskem. *Etnolog* 33–34, 1988–1990 (1991), str. 389–431.
- TOMAŽIČ, Tanja: *Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1999.
- VILFAN, Sergij: Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 8, 1954, str. 27–86.
- VILFAN, Sergij: *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- VILFAN, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev*. 2. izd. Ljubljana: Slovenska matica, 1996.
- ZUPAN, France: *Votivne podobe*. Ljubljana: Inštitut za sociologijo in filozofijo Univerze v Ljubljani, 1964.

Ralf Čeplak Mencin
Mojca Terčelj
Marko Frelj

Odsevi daljnih svetov

Kolikor sem mogel o tem ljudstvu izvedeti, ni po mojem v njem nič barbarskega ali divjaškega, samo to, da ima sleherni za barbarstvo vse tisto, kar se ne sklada z njegovimi navadami; kajti o tem, kaj je prav, sodimo zgolj po mišljenju in navedbah tiste dežele, kjer živimo. Tam pa je seveda vse popolno: popolna vera, popolna vlada, skratka, vse je popolno in dovršeno.

(Michel de Montaigne,
O ljudožercih. *Eseji* [1580])

Svet okrog nas je neizmerno bogastvo ljudstev sveta in njihovih kultur: približno 6500 različnih etničnih skupin, od lovcev in nabiralcev do informacijskih družb.

Žal pred našimi očmi izginjajo ljudstva, ki soustvarjajo in so bogastvo sveta.

V t. i. neevropskih zbirkah Slovenskega etnografskega muzeja je v 150 letih zbrano bogastvo kulturne dediščine ljudstev z vseh celin.

Kronološko so zbirke nastale v treh večjih obdobjih: v 19. in prvih desetletjih 20. stoletja, med letoma 1923 in 1945 in tiste, ki so prišle v muzej po 2. svetovni vojni. Trije časovni sklopi pridobivanja predmetov kažejo na različne zbiralce, njihove metode zbiranja, metodološko naravnost zbirk, tematske poudarke, različen pristop do predmetov in kultur in navsezadnje na različne načine muzejske pridobitve. Muzejske predmete so zbrali povečini Slovenci – misijonarji, popotniki, mornarji, diplomati, trgovci, študenti idr.

Na razstavi so predstavljeni le izbrani muzejski predmeti, ki opozarjajo predvsem na slovensko vključenost v druge kulture sveta in prepletenost z njimi in spodbujajo premisleke o širših razsežnostih posamičnih kultur. Seveda so danes te družbe povsem drugačne kakor pred 100 ali 150 leti. Razlike in nasprotja med preteklostjo in sedanostjo so vsaj v skromni meri ponazorjene s fotografijami in filmi. Ob tem se je treba zavedati velike omejenosti in nevarnosti evropocentričnega pogleda na tuje – daljne svetove, vendar vsak od razstavljenih predmetov nosi v sebi zgodbo, v večini primerov še neodkrito, in vabi na virtualno potovanje v svet okrog nas.

AFRIKA

Mojca Terčelj

Afrika je druga največja celina, s 30.365.000 km² obsega skoraj petino vsega kopnega, z vstopom v 21. stoletje pa je njeno prebivalstvo doseglo že 770 milijonov ljudi. Medtem ko so jo grški pisci imenovali *Libya*, so jo Rimljani poimenovali *Africa*, najverjetneje iz latinske besede *aprica* (sončna) oz. grške *aphrike* (topla).

Afrika je najbolj tropska celina in temu primerni sta tudi fizična in kulturna prilagoditev njenega prebivalstva, večinoma temnopoltega človeka. Toda barva kože in fizične poteze še zdaleč niso enotne; Afrika ima v fizičnoantropološkem pogledu najpestrejšo podobo: od belcev v severni Sahari in na vzhodnoafriškem višavju do najbolj temnopoltih sudanskih plemen v zahodni in vzhodni Afrike; od izjemno visokoraslih vzhodnih Afričanov do najmanjših prebivalcev planeta v osrednjeafriškem tropskem pragozdu.

V nasprotju z evropocentrično obarvanimi predstavami o »nerazviti črni celini«, ima Afrika zelo bogato zgodovino in kulturo. Tu se je pred štirimi milijoni let človeški prednik

*Bolj ko je beli človek omejen,
bolj omejen se mu zdi Afričan!*

(Afriški pregovor)

homo habilis razvil v dvonožno bitje. Ostanke prvega homo sapiensa (datirane na pribl. 100.000 pr. n. št.) so arheologi odkrili na območju vzhodne podsaharske Afrike; od tam naj bi se bil človek razširil v Severno Afriko, na Bližnji Vzhod in nato po vsem planetu.

Današnja etnična, kulturna, verska in politična podoba Afrike je izjemno pisan mozaik. Na celini živi več tisoč različnih etničnih skupin (nekatero se še oblikujejo), govorijo 1500 različnih jezikov, ki jih današnji jezikoslovci delijo v štiri poglobitvene jezikovne družine (nigerijsko-kongoška, nilotsko-saharska, afro-azijska in koisan-ska), 47 nacionalnih državnih tvorb, več svetovnih in množica lokalnih religij. Večina Afričanov govori več kot en jezik, medetnični in medkulturni stiki pa so za Afričane nekaj povsem vsakdanjega, ne le na političnem, trgovskem in kulturno-jezikovnem področju, temveč tudi pri sklepanju sorodstvenih vezi.

Afriška celina obsega šest geografsko-kulturnih in etnično-jezikovnih območij: severno, zahodno, osrednjo, vzhodno, južno Afriko in Madagaskar. Severna Afrika je bila zaradi zunanjih političnih, kulturnih in zgodovinskih vplivov ter sredozemskih podnebnih razmer vedno ločena od drugih delov Afrike. Njeni prvotni prebivalci Berberi pripadajo afro-azijskim ljudstvom in jezikom. Pozneje

so sprejeli veliko arabskih jezikovnih in kulturnih vplivov. V Zahodni Afriki živijo številne etnične in jezikovne skupine v severni, savanski, zahodni Afriki in na Gvinejski obali. Na tem območju so tri večje kulturno-etnične skupine: Mandejci (Senegal, Mali), Guri (Volta) – vključno s Senufi, Lobi, Dogoni in Muri, in Fulani (Nigerija). Zahodna Afrika je ozemlje nekdanjih mogočnih srednjeveških kraljestev: v Nigeriji npr. Igbo in Ibibio, v današnjem Beninu Fon in pa številna kraljestva Jorubov.

Osrednjo Afriko sestavljata dve geografsko-kulturni območji: savana Čada, Centralnoafriške republike in Sudana na severu in nižavje reke Kongo na jugu. Večina prebivalstva so Bantujci, najštevilnejše skupine pa so Lubi, Lundi, Fangi, Mongi, Kubi, Songejci in Čokve. Tropski pragozd naseljujejo Pigmejci in njihovi sosede Bantujci. Vzhodna Afrika je razdeljena na več območij: na severno sušno višavje Džibutija, Etiopije, Eritreje in Somalije, obmorsko območje Kenije in območje Velikih jezer (Viktorijino, Albertovo, Tanganjika in Njasa), ki je najrodovitnejši del celine. V etničnem pogledu jo razločujejo vzhodnosudanska ljudstva (poljedelci Nila): Šiluki, Dinki, Luo, Langi; osrednjevišavski Masaji, Nandi, Somalijci in Ororni; semitska ljudstva Amharci in Tigrejci iz Etiopije; bantujška ljudstva na

Pogled na razstavno postavitev
(foto: Marko Habič; Dokumentacija SEM).

območju jezer, ljudstva Kikuju in Lukja v kenjskem višavju, ljudstva Svahili na vzhodnem obrežju ter Bantujci, Čagi, Njamvezi in Suhumi v Tanzaniji. Travnata območja osrednje in Južne Afrike so včasih naseljevali

domorodni Kojisani in Sani ter Bantujci. Na Madagaskarju je kulturno-etnična podoba povsem drugačna: tod žive malgaške etnične skupine, najpomembnejša med njimi so Merini, ki so indonezijskega izvira.

Nilotska ljudstva

Večina prebivalcev južnega Sudana pripada t. i. severnim nilotskim ljudstvom ali ljudstvom zgornjega Nila (skupno ime so dobili po reki Nil, saj je naseljenost zgoščena prav ob reki). Od severa proti jugu si sledijo naslednje etnične skupine: Šiluki (in njim sorodni Luji ali Jiuri, Belandi, Dembi in Agnuaki), Dinki, Nueri, Barijci (in sorodne skupine Mandari, Čiri in Niambari) in Latuki. Nekatera severnilotska plemena naseljujejo tudi severni del Ugande in Etiopijo. Osnovno gospodarsko podlago, ki odloča o njihovem preživetju, dajeta poljedelstvo in živinoreja. Medtem ko so Luji, Agnuaki, Barijci in Latuki pretežno poljedelci, pa je za preživetje Šilukov, Dinkov in Nuerov živinoreja prav tako zelo pomembna. Kljub temu črede niso osnovni vir dnevne prehrane. Niloti

*Ko je Dengdit ustvaril stvari,
je ustvaril sonce, ki se rodi, umrje in se vrne;
je ustvaril mesec, ki se rodi, umrje in se vrne;
je ustvaril zvezde, ki se rodijo, umrjejo in se vrnejo;
je ustvaril človeka, ki se rodi, umrje in se ne vrne več.*

(Pesem plemena Dinka, južni Sudan)

jih redijo za žrtvene daritve in obredno hrano. Osnova vsakdanje prehrane so kulturne rastline: proso, pšenica, manioka, krompir, leča in sezam, ki jih obdelujejo s preprostimi motikami, lesenimi ali lesenimi z železno konico. Sulice imajo za nilotska plemena poseben pomen, ne uporabljajo jih le kot orožje, imajo tudi statusni in ritualni značaj. Nekateri starejši etnografski viri

Muga, poglavar ljudstva Bari v južnem Sudanu, z značilnim lesenim stolčkom (narisal Jakob Šašel, 1853/4; Mestni muzej Karlovac).

Niloti iz južnega Sudana (narisal Wilhelm Harnier, 1861).

Ščit, ljudstvo Bari, južni Sudan,
pridobljen leta 1843
(Lavrinova zbirka, SEM; foto Marko Habič).

Stolček, ljudstvo Bari, južni Sudan,
pridobljen leta 1850
(Knobleharjeva zbirka, SEM; foto Marko Habič).

poročajo, da so bile prvotne nilotske sulice v celoti lesene in da se je izdelava železnih konic pojavila šele v 20. stoletju. Prav zbirka, ki jo je Knoblehar pridobil sredi 19. stoletja, pa priča o nasprotnem. Tudi iz zgodnjih zgodovinskih virov je razvidno, da je dinastija Kušitov, ki je v 3. stoletju ob srednjem Nilu razvila močno kraljestvo, že poznala predelavo železa.

Ta ljudstva so bila skozi zgodovino politično in ekonomsko pogosto izkoriščana in tudi trenutni dogodki v južnem Sudanu niso naklonjeni ohranjanju njihove ekonomske, socialne, kulturne in verske identitete.

Ignacij Knoblehar

Marko Frelj

Misijonar in raziskovalec dr. Ignacij Knoblehar se je rodil 1819 v vasi Škocjan pri Novem mestu in umrl 1858 v Neaplju. Že v mladosti je hrepenel po misijonski dejavnosti pri »poganskih«
ljudstvih v daljnih deželah. Pot ga je najprej pripeljala v Rim, kjer je zaključil ustrezen študij za delo v misijonih. Odpotoval je v Sudan in na začetku leta 1848 je s sodelavci prispel v Kartum, ki so ga izbrali za središče osrednjefriškega misijona.

V Sudanu je preživel skoraj deset let in v tem času je na jugu dežele ustanovil dve misijonski postaji: Sv. Križ in Gondokoro. Med potovanji po Belem Nilu je opravil tudi številne raziskave, saj ga je Geografsko društvo akademije na Dunaju opremilo z najsodobnejšimi napravami tistega časa. Podrobno je zapisoval različne meritve na Nilu in leta 1854 je kot prvi belec dosegel 3° severne širine. Različni evropski časopisi so poročali o njegovih ekspedicijah in zanimanje za iskanje izvira Nila je ponovno oživelo. Knoblehar sodi med največje raziskovalce Nila v 19. stoletju. Njegovo delo so cenili tudi slavni sodobniki, npr. graditelj Sueškega prekopa Ferdinand Lesseps, nemški naravoslovec Alfred Brehm in ameriški raziskovalec Bayard Taylor.

V misijonskem poslanstvu je Knoblehar namenil veliko pozornost črnskemu prebivalstvu, saj si je prizadeval v poganskem okolju ustvariti krščansko skupnost. Pri tem ni bil posebno uspešen, zato pa je bil toliko uspešnejši v boju proti trgovini s sužnji. Bil je v stikih z različnimi nilotskim ljudstvi, največ pa se je zadrževal med etnično skupino Bari. Napisal je slovar njihovega jezika in se zanimal za njihovo kulturo. Ko se je leta 1850 vrnil v domovino, je prinesel s seboj zanimivo zbirko predmetov, ki jih je zbral med Barijci in drugimi nilotskimi ljudstvi. Prek dvesto predmetov je podaril Kranjskemu deželnemu muzeju v Ljubljani, nekaj pa jih je odnesel na Dunaj. Knobleharjeva zbirka iz leta 1850 vsebuje različne predmete, prevladujejo pa predvsem orožje (sulice, kiji, loki, puščice v kozjih kožnatih tulcih, usnjena ščita, rogate palice z železno sekiro), glasbila (piščali, rogovi, ropotulje), lončene pipe, nakit (usnjeni trakovi z železnimi obeski, verižice, železni obročki za roke in noge), oblačila, posodje, stolček in t. i. kovaške klešče. Posebna dragocenost so sulice, saj so jih Knobleharju podarili poglavarji različnih plemen. Barijci sulic niso uporabljali samo za orožje, imele so tudi izrazit statusni pomen, nekatere pa so uporabljali samo v verskem obredju. Izjemno redka je sulica z dvojno konico. Njen lastnik je bil čarovnik dežja in je

z njeno pomočjo lahko priklical dež. Predmeti so kakovostno ohranjeni in so kot celota ena najstarejših zbirk nilotskih ljudstev zunaj Afrike!

Ignacij Knoblehar (Dokumentacija SEM).

Pigmejci

Mojca Terčelj

Pigmejci so od nekdaj vznemirjali raziskovalce in umetnike. Zaradi nizke telesne višine (okoli 1,40 m) in izoliranega načina življenja so vstopili v številne legende evropskih in afriških ljudstev. Že v drugem tisočletju pr. n. št. so bili zaradi izjemnega smisla za ples in izrazno mimiko cenjeni kot dvorni umetniki egipčanskih faraonov. Majhne gracilne postave in izjemna telesna gibkost so jim omogočile preživetje v tropskem pragozdu, kjer so še vedno najboljši lovci.

Pigmejske skupine naseljujejo območje tropskega pragozda ekvatorialne Afrike, od Kameruna na zahodu do Zambije na jugovzhodu, tj. ozemlje, ki pripada različnim politično-upravnim enotam (Kongo, Kamerun, Gabon, Centralnoafriška republika, Ruanda, Burundi in Uganda). Jezikovno se med seboj razlikujejo (Bambuti, Barvi, Bajaki in Bagjeli), skupen pa jim je nomadski način življenja, značilen za pragozdne lovce in nabiralce. Le občasno se naselijo v bližini bantujskih vasi in z domačini zamenjujejo ulovljeno divjad in divji med za poljščine, sol in železno orodje, vendar pa z vaščani neradi stopajo v osebni stik.

Na območju Konga živijo tri pigmejske skupine: Svaji, Batvi in Bambuti (imenovani tudi Mbuti ali Mambuti); ti naseljujejo pragozd Ituri, živijo v klanskih skupnostih, brez socialnih in političnih voditeljev. Edina oblika skupinskega vodstva je skupnost starejših moških, izkušenih v lovu. V lov z mrežami je vključena vsa skupnost, tudi ženske in otroci, medtem ko pri lovu z loki sodelujejo največ dva do trije moški člani družine. Kljub vztrajnemu raziskovanju številnih etnologov, religiozno življenje Bambutov do zdaj še ni povsem pojasnjeno.

Paul Schebesta

Paul Schebesta se je rodil leta 1887 v Velikih Petrovcih (Pietrowice Wielkie) na Poljskem in umrl leta 1967 na Dunaju. Etnologijo je študiral v seminarju za duhovnike – misijonarje, ki ga je vodil profesor Wilhelm Schmidt v St. Gabrielu (Mödling) pri Dunaju. Po izobrazbi je bil teolog, kot etnolog pa izvedenec za najevropske kulture. Pripadal je dunajski kulturnozgodovinski šoli, ki jo je na začetku 20. stoletja ustanovil W. Schmidt in v kateri sta bila še dva pomembna etnologa, Wilhelm Koppers in Martin Gusinde. Dunajska šola je razvila teorijo o kulturnih krogih (*Kulturkreislehre*). Schebesta je od leta 1906 sodeloval s patrom Schmidtom tudi pri urejanju strokovnega časopisa za etnologijo in jezikoslovje *Anthropos*.

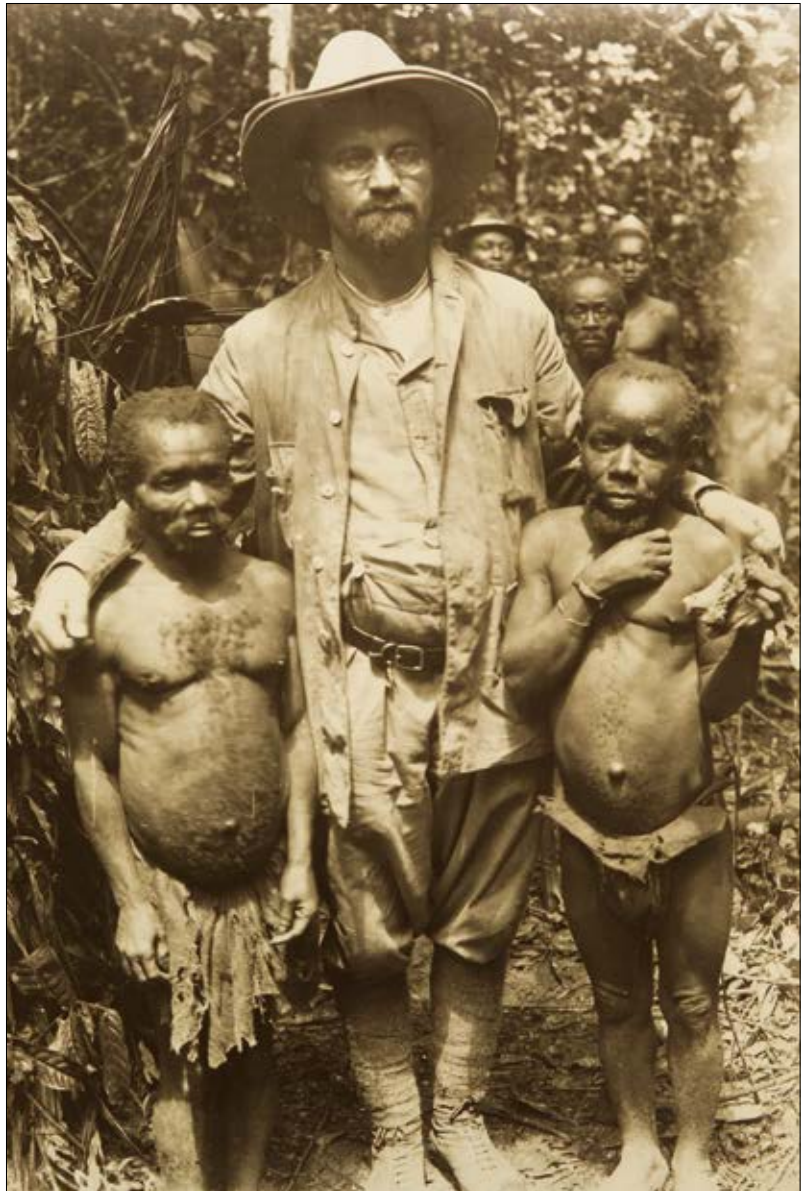
Njegovo misijonarsko in antropološko delo je bilo namenjeno zlasti Pigmejcem. Po misijonarjenju v Mozambiku (1912–1916) je v letih 1924–1955 opravil šest daljših, metodično in metodološko sistematičnih ekspedij med pigmejska ljudstva v Afriki (območje Konga in Iturija), na Filipinih in v Maleziji.

Napisal je osem obsežnih etnoloških del. Schebesta je, tako kakor drugi dunajski, kulturnozgodovinsko usmerjeni etnologi, vse svoje raziskovalno delo posvetil dokazovanju pramonoteizma,

pramonogamije in pradržave med najpreprostejšimi lovsko-nabiralskimi družbami, ki naj bi predstavljale t. i. prakulture ali primarne kulture. Sestavine, bodisi materialne, socialne ali duhovne, so bile Schebesti le oprijemljivi vir za spoznavanje človeškega duha.

Zbirka Paula Schebeste obsega 96 predmetov Pigmejcev Bambuti z območja pragozda Ituri v Centralni Afriki. Raziskovalec jih je pridobil ob terenskem delu med letoma 1930 in 1935 in jih konec 30. let podaril slovenskemu kolegu, antropologu in teologu dr. Lambertu Ehrlichu. Profesor Ehrlich je pred 2. svetovno vojno predmete podaril Etnografskemu muzeju. Zbirka v Slovenskem etnografskem muzeju je del fonda, ki ga je raziskovalec razdelil med več muzejskih hiš (Misijonski muzej v Mödlingu, Museum für Völkerkunde na Dunaju in Slovenski etnografski muzej). Zbirka temelji na terenskih raziskavah in jo dopolnjuje obsežna monografska študija *Die Bambuti-Pygmäen vom Ituri, I–III* (Brüssel, 1938).

Predmeti kažejo na lovsko-nabiralski značaj pigmejske družbe: poleg lesenih lokov, puščic, sulic, palic in harpun, usnjenih tulcev in ščitov za zapestje bojevnikov so v zbirki še košare, pletene iz drevesne skorje, pletene vreče iz slame in torbice iz rafije za nabiranje gozdnih sadežev in zelišč. Poleg tega so v zbirki tudi naj-

Paul Schebesta (Etnografski muzej, Dunaj).

različnejši predmeti oblačilne kulture in za telesno okrasje: moški in ženski ščitniki iz ličja in kože, sramni predpasniki, okrasje za ušesa, zapestni obročki, slonokoščene igle, glavniki iz bambusa in čepice iz drevesne skorje; plesne pahljače in glasbila.

Tkanje na statve v severnem Togu, 1913/14

(foto: Leo Poljanec; Dokumentacija SEM).

Anton Codelli (Dokumentacija SEM).

Obredno pokrivalo s školjkami kavri, ljudstvo Konkomba, severni Togo, pridobljeno leta 1945

(Codellijeva zbirka, SEM; foto: Marko Habič).

Anton Codelli

Marko Frelih

Anton Codelli se je rodil 1875 v Neaplju in umrl 1954 v Porto Roncu v Švici.

Po izobrazbi je bil strojnik, drugače pa vsestranski izumitelj, ki se je lahko pohvalil s številnimi patenti doma in v tujini. Poznan je predvsem po patentiranju posebnega televizijskega sprejemnika (1928), s

154

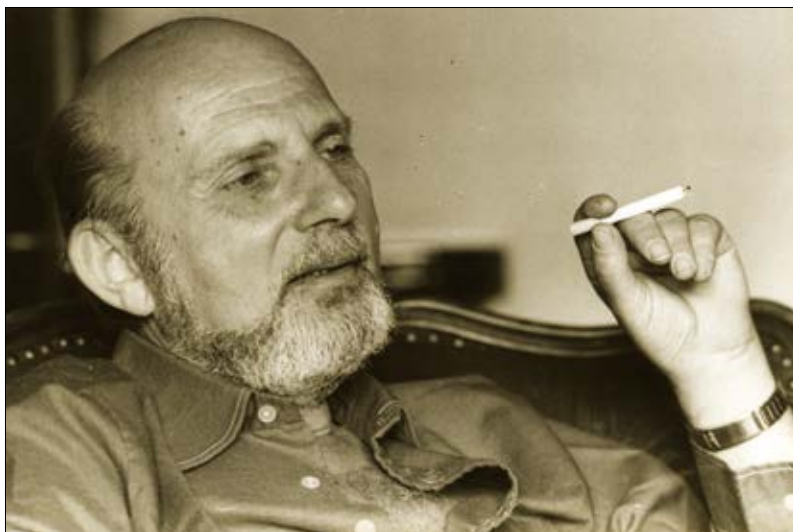
katerim pa se mu ni posrečilo uveljaviti na tržišču, kjer je že prevladala elektronska televizija. Zanimanje za radiotehniko ga je pripeljalo v stik z nemško telekomunikacijsko družbo Telefunken, ki je nameravala postaviti brezžično povezavo med Berlinom in kolonijami v Afriki. Baron Codelli je leta 1911 odpotoval v Togo in začel graditi radiotelegrafske postaje. V Afriki je ostal do leta 1914, ko so Angleži in Francozi prisilili Nemce, da zapustijo svoje kolonialno ozemlje. Po selitvah iz kraja v kraj se je baron Codelli leta 1920 vrnil v svojo graščino v Ljubljani, kjer je ostal do konca 2. svetovne vojne, ko se je umaknil v Švico in tam živel do smrti leta 1954. Med bivanjem v Afriki je od tamkajšnjih ljudstev pridobil predmete, med katerimi prevladujejo oblačila, pokrivala, posodje, telesno okrasje in orožje. Afriška zbirka je krasila njegovo ljubljansko graščino, ki jo je po odhodu v Švico prepustil

upravitelju. Ob nacionalizaciji se je zbirka deloma porazgubila, njen preostanek pa je nekajkrat zamenjal lastnike. Okoli 30 predmetov je prejel Slovenski etnografski muzej. V zbirki posebno pozornost pritegnejo obredna pokrivala, okrašena z rogovi antilop ali gazel, v celoti pa so prekrita s školjkami kavri. Bogata je tudi fotodokumentacija, ki jo je poleg barona Codelija ustvarjal njegov sodelavec Leo Poljanec. Zbirka fotografij in diapozitivov v Slovenskem etnografskem muzeju je izjemen primer fototeke, ki izčrpno dokumentira življenjske okoliščine, v katerih sta se znašla baron Codeli in Poljanec med bivanjem v Togu na začetku 20. stoletja.

Anton Petkovšek

Anton Petkovšek se je rodil leta 1920 v Logatcu in umrl leta 1989 v Ljubljani. Že v zgodnji mladosti si je pridobil izkušnje pri trgovanju z lesom in poslovna sposobnost ga je kmalu pripeljala na vodstvene položaje v lesni industriji. Leta 1964 je postal generalni direktor v Slovenijalesu, ki je sodilo med vodilna podjetja v Jugoslaviji. Zaradi politike neuvrčenosti so imela jugoslovanska podjetja privilegiran položaj tudi na afriškem tržišču. Petkovšek je navezal stik z Afriko in leta 1968 postal častni konzul za Centralno afriško republiko. Intenzivno gospodarsko sodelovanje z Afriko je pripeljalo do ustanovitve predstavništva Lju-

Anton Petkovšek (Dokumentacija SEM).

bljanske banke v Abidžanu na Slonokoščeni obali. Petkovšek je postal direktor in je predstavništvo vodil do upokojitve leta 1984. Po vrnitvi v domovino je živel v rojstnem Logatcu. Petkovšek je afriška leta na eni strani doživljal kot poslovni izziv na nepoznanem tržišču, po drugi strani pa ga je popolnoma prevzela afriška kultura. Povezal se je s strokovnjaki v Abidžanu in v Ljubljani ter začel načrtno ustvarjati afriško zbirko. Predmete je v glavnem kupal od preprodajalcev z umetninami, veliko jih je pridobil neposredno od domačinov na terenu, saj je veliko potoval po zahodni Afriki. Zbral je okoli 350 predmetov iz skoraj 30 zahodnoafriških etničnih skupin na obsežnem območju od Malija, Nigra in Burkine Faso do Slonokoščene obale in Gane ter do Gabona in Kameruna.

Zbirko je leta 1991 odkupil Slovenski etnografski muzej. V njej prevladujejo lesene obredne in okrasne maske in različne skulpture v lesu in bronu. Med predmeti so tudi glasbila, nakit in orožje. Ekspoziti, ki so bili v večini primerov izdelani sredi 20. stoletja, so kakovostni rezbarski izdelki, ki sledijo starodavni obrtniški tradiciji in duhovnemu izročilu zahodnoafriških ljudstev.

Obredna maska, zahodna Afrika, pridobljena leta 1991 (Petkovškova zbirka, SEM; foto: Marko Habič).

AMERIKA

Mojca Terčelj

Vsi naj vedo, da nimam namena prodati niti koščka naše dežele, pa tudi ne maram, da belci sekajo naša drevesa ob rekah, še zlasti pa ne hrastov ... (Sedeči bik)

Ozemlje med otočjem Arktičnega morja na skrajnem severu in rtom Horn v južnem Čilu obsega dobrih 42 milijonov km². Evropa ga je v 16. stoletju poimenovala Novi svet ali Zahodna hemisfera.

Ime Amerika, ki je prvotno označevalo le južno podcelino, je dobilo po italijanskem pomorščaku in trgovcu Amerigu Vespucciju, enem zgodnejših osvajalcev, vsekakor pa ne prvemu Evropejcu, ki je stopil na kopnino. Ozemlje je geografsko razdeljeno na Severno Ameriko, Srednjo Ameriko z otoki in Južno Ameriko. Meja med Severno in Srednjo Ameriko poteka po zemeljski ožini Tehuantepec v mehiški Oaxaci. Južni del Mehike (Chiapas, Tabasco in Yucatán) zemljepisno pripadajo Srednji Ameriki. K tej spadajo še Bahamski otoki in Veliki Antili. Meja med Srednjo in Južno Ameriko je Panamska ožina, vendar se ta delitev ne ujema s politično, ekonomsko, zgodovinsko in kulturno-etnološko razdelitvijo obeh podcelin, oziroma vseh treh geografskih območij.

Zgodovinsko-politično govorimo o anglosaški Ameriki, ki pripada razvitemu, celo najrazvitejšemu svetu, in Latinski Ameriki, ki je sicer raznovrstna, vendar v največjem delu pripada »tretjemu« oz. »četrtemu« svetu. Ločnica med Severno in Latinsko Ameriko je meja med Združenimi državami Amerike in Mehiko. V prvi sta uradna jezika angleščina in francoščina, v Latinski Ameriki pa španščina, portugalsščina in francoščina, ob njih pa tisti avtohtoni jeziki, ki so priznani kot drugi uradni jeziki podceline: kečvanski (Quechua) v Peruju, ajmarski (Aymara) v Boloviji in gvaranijski (Guaraní) v Paragvaju. Pri etnološki oz. kulturni podobi in razvoju avtohtonega prebivalstva v predkolonialnem obdobju je upoštevana razdelitev ozemlja na Severno Ameriko, Mezoameriko (Medameriko ali »Sredozemsko Ameriko«) in Južno Ameriko.

Pogled na razstavno postavitev
(foto: Marko Habič; Dokumentacija SEM).

Etnično podobo Severne Amerike je v predkolonialnem obdobju oblikovalo 14 večjih etnično-jezikovnih skupin, različnih po kulturnem izročilu, gospodarskih dejavnostih in geografski razprostranjenosti: Eskimi (s severnega polarnega pasu od Beringovega preliva in Aljaske do Grenlandije), Dene ali Atapaski (s skrajnega severozahoda, Aljaske in jugozahoda), Algonkini (s severozahoda), Irokezi (z vzhoda), Sjuji (iz osrednje Prerije), Muskoni (z jugovzhoda), Kadi (z juga), Mozaniki (s severozahodnega obrežja Pacifika), Šapatini (s severozahoda), Penutijci (z jugozahodnega obrežja), Hoki (z jugozahoda), Uto-Azteki (z juga ZDA in severne Mehike), Kijovi (iz osrednje prerije) in različne skupine z juga (s polotoka Kalifornija, iz Mehiškega zaliva in polotoka Florida). Predkolonialna plemena Severne Amerike so se preživljala prete-

žno z lovom, ribolovom in ribištvom. Preživetje jim je omogočal le nomadski način življenja, ki je ljudem narekoval sezonsko selitev za ugodnim ulovom in nabiranjem sadežev, navadno s severa proti jugu in nasprotno, po prerijskem območju pa tudi z zahoda proti vzhodu. Začetke poljedelstva so razvili le Indijanci, ki so naseljevali jugovzhodna in jugozahodna območja Severne Amerike. Južna naselitvena meja severnoameriških indijanskih kultur je potekala med rekama Sinaloa (severozahodna Mehika) in Panuco, ki se izliva v Mehiški zaliv. Tako še danes Indijanci iz severne Mehike – Pomi (Pomo), Jumi (Yuma), Serijci (Seri), Kavili (Cahuilla), Pimi (Pima), Taraumari (Tarahumara /Raramuri) in Tepevani (Tepehuano) – pripadajo severnoameriški etnični, jezikovni in kulturni tradiciji.

Indijanci Očipva med plesom *pow-wow*, 1972 (foto: Tone Zrnec).

Indijanci Velikih jezer

Krplje, Indijanci Očipva, severna Amerika, pridobljene leta 1836
(Baragova zbirka, SEM; foto: Marko Habič).

Nosilnica za prenašanje otrok, Indijanci Očipva, severna Amerika, pridobljena leta 1836
(Baragova zbirka, SEM; foto: Marko Habič).

Indijanci Očipva (Ojibwa) so prvotno naseljevali gozdna območja Velikih jezer na severu današnjega Michigana, Wisconsin, Minnesote in južne Kanade med Ontariom in Winnipegom. Pozneje, v 19. stoletju so naselili tudi prerijo na jugu in pobočja Skalnih gora na zahodu. Njihovo pravo ime je Anishinabe – »prvi ljudje«, angleški priseljenci pa so ga zaradi lažje izgovorjave popačili v Chippewa (Čipevi). Etnično spadajo v širšo skupino Algonkinov, ki je naseljevala severovzhodni del podceline. Še v 19. stoletju so bili ena najštevilčnejših in najpomembnejših algonkinskih skupin. S skupinama Otavancev (Otawa) in Potavatomijcev (Potawatomi) so bili v bližnjem jezikovnem in kulturnem sorodstvu ter političnem sožitju, s prerijskimi plemeni Sjujev (Fox, Dakota, Santee) pa so se nenehno bojevali za močvirnata ozemlja, na katerih je uspeval divji riž (*Zizania aquatica*). Osnovni gospodarski dejavnosti, ki sta omogočali njihovo preživetje, sta bila lov na divjad in ribolov,

sezonsko so nabirali divji riž, zelišča in drevesni sladkor. Bili so odlični izdelovalci vlgvamov in kanujev iz brezovega lubja. Poznani so bili tudi po obrtnih izdelkih in zvitkih iz brezovega lubja – *midé*, s hieroglifskimi zapisi.

Do srede 19. stoletja so Otavanci naseljevali območje Velikih jezer, predvsem zahodni breg Hurona od Saginawa do Detroita. Jezik in kultura sta bila algonkinska. Živeli so na večinoma gozdnem ozemlju, poglavitni vir njihovega gospodarstva pa je bila trgovina s hrano, oljem, kožami, krznom, tobakom in zdravilnimi zelišči. V kolonialnem obdobju so sloveli kot dobri vojščaki, ki so se – v zavezništvu s Francozi – vztrajno upirali Angležem. Z Očipvi in Potavatomijci so ustanovili konfederacijo in leta 1833 je bilo vse njihovo ozemlje v Dolnjem Michiganu priključeno Združenim državam Amerike. Veliko Otavancev se je takrat preselilo na zahod, v rezervat v Oklahomi, nekaj pa se jih je pomešalo s soslednjimi Očipvi.

Friderik Irenej Baraga

Irenej Friderik Baraga se je rodil leta 1797 na pristavi Mala vas pri Dobrniču na Dolenjskem in umrl leta 1868 v Marquettu v Združenih državah Amerike. Bil je prvi slovenski misijonar v deželi Indijancev Otava in Očipva, škof, raziskovalec, pisec in poliglot. Med letoma 1831 in 1835 je živel in delal med Indijanci Otava na območju Dolnjega Michigana, tj. polotok med Huronskim in Michigan-skim jezerom. Spomladi 1835 je začel misijonariti med Očipvi ob Gornjem jezeru: v Sault de Sainte Marie, La Pointu na otoku Madeline. Od leta 1843 je delal v L'Ansu, pozneje pa kot škof v Marquettu.

Baraga je veliko prispeval k takratni etnologiji in lingvistiki. Napisal je prvi molitvenik v očipvejskem jeziku (*Anamie-Masinaigan*), prevedel evangelijske tekste Jesus Obimadisiwin oma aking in jih leta 1837 izdal pri Baillyju v Parizu. Istega leta je v Ljubljani izšla njegova etnološka monografija o zgodovini in navadah severnoameriških Indijancev *Popis navad in zadržanja Indijanov Polnozhne Amerike (Geschichte, Character, Sitten und Gebräuche der nord-amerikanischen Indier)*; prav tako je Kranjskemu deželnemu muzeju ob koncu leta 1836 poklonil prvo zunajevropsko zbirko predmetov.

Baraga je bil goreč borec za pravice Indijancev. Čeprav se je oprijel znanstveno-raziskovalnih

Friderik Baraga (Dokumentacija SEM).

metod svojih sodobnikov, pa nikakor ni mogel sprejeti njihovega prepričanja o nekoristnosti staroselcev v mladi ameriški državi, ki jo je podpirala vladna politika preseljevanja indijanskih etničnih skupin v rezervate zahodno od Missisipija. Meja med svobodnim indijanskim

ozemljem in Združenimi državami Amerike se je v času od prihoda slovenskega misijonarja pa do srede 19. stoletja skokovito premikala proti zahodu. Ozemlje Dolnjega Michigana, kjer je začel svoje misijonarsko delo, je bilo leta 1835 priključeno Združenim državam. Baraga

Mokasini (*moccasin*), Indijanci Otawa, severna Amerika, pridobljeni leta 1836 (Baragova zbirka, SEM; foto Marko Habič).

si je prizadeval, da bi Indijanci vztrajali na svoji zemlji. Baragova zbirka je nastala na pobudo takratnega upravitelja Kranjskega deželnega muzeja, grofa Hohenwarta, ki je misijonarja poprosil za ameriški prispevek. Baraga je začel zbirati predmete, ko se je odločil za potovanje v Evropo, to je bilo pozimi 1835/36. Vzrok za to potovanje je bilo tiskanje molitvenikov in monografije, zlasti pa pridobivanje trajne gmotne pomoči za misijone, pri kateri sta sodelovali Leopoldinina ustanova z Dunaja in Jožefova družba, ki jo je Baraga ustanovil v Ljubljani.

V času, ko se pravo etnološko raziskovanje na Slovenskem še ni začelo in ko so bile zbirke Kranjskega deželnega muzeja sad zbiranja naravnih vrst in regionalnih kulturnih značilnosti, je bila Baragova neevropska zbirka prva etnološka zbirka, ki je temeljila na poprejšnji znanstveni raziskavi; prav to pa ji daje tudi večjo muzejsko vrednost. Obsega 57 predmetov, ki pričajo o materialni in socialni kulturi Otavancev in Očipvov iz prvih desetletij 19. stoletja: obrtne izdelke iz brezovega lubja, posode *makak* in druge kuhinjske pripomočke, kose šotorske strehe iz brezovega lubja, pomanjšan model kanuja, krpelje, indijanska obuvala *makisinan*, otroško nosilnico, torbe za tobak in obredne pipe *kalumet*, lovsko in bojno orožje.

Misijonar Friderik Baraga je v knjigi o Indijancih Severne Amerike objavil zanimivo pripoved o Indijanki Pokahonti. Zgodba je postavljena v leto 1607, ko so iz Anglije prihajali prvi naseljenci in med njimi je bil tudi John Smith. Med iskanjem primerne kraja za poselitev se je Smith zapletel v spopad z Indijanci, ki so ga zajeli in odpeljali k poglavarju Povhatanu. Nesrečnega belca so obsodili na smrt in sam poglavar mu je nameraval s kijem razbiti glavo. Ob izvršitvi obsodbe pa se je nenadoma pojavila poglavarjeva hči Pokahonta, ki se je vrgla na preplašenega Smitha in s telesom prekrila glavo obsojenca. Poglavar je bil presenečen nad hčerinin dejanjem in se je odločil, da pusti belca pri življenju. Pokahonta je bila zelo naklonjena priseljencem in pozneje se je z enim od njih tudi poročila. To je bila prva poroka med Evropejcem in Indijanko v Severni Ameriki. Z možem je Pokahonta odpotovala v Anglijo, po nekaj letih pa se je vrnila nazaj v domačo Virginijo in tam umrla. Baragova objava zgodbe o Pokahonti je ena najstarejših na evropskih tleh. Po njegovi zaslugi so lahko bralci že leta 1837 spoznali pogumno Indijanko Pokahonto, ki je pozneje v različnih interpretacijah postala vse popularnejša snov v literaturi in risanih filmih.

Mezoamerika

Svečnik (*candelabro*), mesto Puebla, Mehika, pridobljen leta 2002
(iz zbirke SEM; foto Marko Habič).

Mezoamerika označuje etnično-kulturni prostor visokorazvitih poljedelcev, ki so v predkolonialnem obdobju naseljevali območje med rekama Panuco in Sinaloa v današnji Mehiki ter reko Motagua in zalivom Nicoya v današnji Nikaragvi. Etnične skupine tega območja – od Otomijev (Otomí), Mazavov (Mazahua), Taraskov (Tarasca), Kokov (Coca) in Zakatekov (Zacateca) na severu, do Čol-Čortijev (Chol-Chort) in Lenkov (Lenca) na jugu – je povezovala enotna gospodarska, politična, socialna in kulturna zgodovina. Razvile so gospodarstvo višjega tipa poljedelstva in so mejile na nižje razvite poljedelce Paje (Paya), Sume (Sumo) in Miskite (Misquito) na jugu (edini južni sosedje, ki so razvili visoko poljedelstvo, so bili Čibči (Chibcha)), na severu pa razen dveh nižjerazvitih poljedelskih etničnih skupin ob reki Sinaloa in ob Mehiškem zalivu, na lovska in nabiralska plemena.

Poglavitne etnično-jezikovne skupine Mezoamerike so: Taraski (Tarasco) in Kvitlateki (Cuitlateca) na severu in Lenki na jugu; širša skupina Majev: Miheji-Sokeji in Popoluki Mixe-Zoque-Popoluca; Vavi (Huave); Totonaki (Totonaca), Maji (Maya, Quiché in Huasteco); širša skupina Otomangov (Otomí, Pame, Chocho-Popoloca, Mixteco, Chorotega-Mangue, Trique, Zapoteco, Chinanteco, Mazateco, Chatino, Cuicateco, Amuzgo); ter skupine Navajev (Nahua) in Utoaztekov, Tlapanekov (Tlapaneco) in Tekistekov (Tequisisteco).

Maji je skupno ime za družino etnično in jezikovno sorodnih ljudstev, ki naseljujejo ozemlje današnjih jugovzhodnih mehiških zveznih držav Yucatán, Campeche, Quintana Roo, Chiapas in Tabasco, skoraj vse ozemlje Gvatemale in Belizeja, del Hondurasa in San Salvadorja. Zibelka Majev je osrednji del gvatemalskega visokogorja, od koder so se še pred prihodom Špancev razselili po ozemlju, ki obsega dobrih 400.000 km². Majevsko prebivalstvo šteje zdaj več ko 10,5 milijonov, od tega jih samo v Mehiki živi 4,6 milijonov.

Visokogorski Maji iz Chiapasa – Cocili (Tzotzil), Celtali (Tzeltal), Toholabali (Tojolabal), Čoli (Chol) idr. so posebna majevska kulturno-jezikovna podskupina. Zaradi odmaknjenosti od večjih urbanih in industrijskih središč so v kar največji meri ohranili tradicionalni način življenja – tako v poljedelskih tehnikah, tkanju in drugih domačih obrteh kakor v obliki tradicionalne lokalne skupnosti, kontinuiteti predšpanske religije, v šegah in ljudskem zdravilstvu.

Včasih so ženske izdelovale niti tako, kakor danes delamo otroke. Naredile so jih iz svojega mesa. Ko se je svet začel, pravijo, da se je Luna povzpela na drevo. Tam je tkala, tam je predla niti, tam zgoraj na drevesu ...

Ženska noša, Indijanci Celtali, Tenejapa, Altos de Chiapas, Mehika, konec 20. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Med domačimi obrtni Indijancev iz Chiapasa ima tkanje posebno mesto: poleg eksistencialnega pomena, ki se kaže v izdelavi funkcionalnih oblačil za izjemne podnebne razmere, ima tudi transcendentalni pomen, saj ponazarja ali ponavlja kozmično stvarjenje. Tkanine in deli oblačil pa so poleg tega tudi označevalci lokalnih, socialnih, spolnih in starostnih identitet. Osnovno oblačilo Indijank iz Chiapasa sestavljajo: *nagua* (velik kos blaga, ki si ga ženske ovijejo okoli bokov in pasu, pri čemer lahko uravnavajo dolžino in širino, glede na delo, ki ga opravljajo, in telesno težo); *huipil* ali tunika, ki pokriva zgornji del telesa in se zaradi postave spušča nadenj v piramidalni obliki (ponazarja namreč model kozmične piramide). Ženske se v mrzlih nočeh in jutrih ovijajo v volnena ogrinjala s cofki, noge imajo vedno bose, spodnjega perila ne nosijo, rade pa se krajšijo. Zlasti je pomemben videz

glave: poleg dvojnih lasnih pletežev, previtih s pisanimi trakovi, so estetsko zaželjeni tudi viseči uhani.

Moško nošo sestavljajo bombažne tunike in hlače, večinoma v naravni beli barvi, ter pončem podobna ogrinjala, ki si jih prevežejo z volnenimi tkanimi pasovi pisanih barv in različnih vzorcev. Moški nosijo sandale, klobuke, značilni pa so zlasti vzorci na pasovih in rokavih in oblike klobuka. Oblačila in okrasje otrok se loči od odraslih le po velikosti in skromnejših vzorcih.

Posebni kosi oblačil so predvideni za praznične trenutke: tajo je poročni *huipil* neveste bogateje vezen, v njem prevladujejo kozmične barve in motivi plodnosti. Vaški župani si ob slavnostnih priložnostih nadenejo praznične klobuke s pisanimi trakovi kozmičnih barv (rdeča, rumena, zelena, bela in temno vijolična), v rokah pa držijo županske palice.

Mehika je z več ko 80 milijoni prebivalcev najbolj naseljena država Latinske Amerike in največja špansko govoreča država na svetu. Približno 60 % Mehičanov je mesticev, 30 % Indijancev in le 5 % je belcev. Mestici so potomci prvotnega indijanskega prebivalstva in španskih priseljencev. Izraz *mestic* ne označuje le rasnega mešanja, je tudi socialna in kulturna kategorija. V kolonialnem obdobju so bili mestici nižja družbena plast; v primerjavi s Španci in njihovimi potomci kreoli (*criollos*) so bili manjvredni, vendar cenjeni kot zanesljiva delovna moč. Latinskoameriške države, ki so se začele oblikovati na začetku 19. stoletja, pa so iskale svoje nacionalne identitete prav v kulturi mesticev. Na področju kulture je »mestizacija« stapljanje dveh različnih kulturnih izročil v novo kvaliteto: tako na področju umetnosti, religije in načina mišljenja kakor tudi družbeno-religijskih organizacij.

Šamanski kraguljčki (*mbaracá*), plemo Mbyá-Guaraní, Paragvaj, konec 20. stoletja (iz zbirke SEM; foto Marko Habič).

Indijanca Pemon iz vasi Camarata
v Gran Savani, Venezuela, 1996
(foto: Borut Korun).

V predkolonialnem obdobju so si južnoameriško podcelino delile etnične skupine, ki so razvile visoko poljedelstvo in civilizacijo velikih imperijev, in tiste, ki so si način preživetja

krojile s preprostim poljedelstvom, lovom, ribolovom in nabiralništvom.

Na severozahodu podceline, v Panamski ožini so prebivali visoko razviti Čibči (Chibcha), južneje od njih, v Kordiljeri današnjega Ekvadorja še danes žive Kičvanci (Quichua), na obalah severnega Peruja pa so se Čimujci (Chimu) in Močiki (Mochica) pomešali s kečvansko govorečimi prišleki. Osrednje Ande naseljujejo Kečvanci (Quechua), Altiplano Ajmari (Aymara) in bregove jezera Titicaca Urujci (Uru). Severozahod podceline (porečje Orinoka in Amazonke) naseljujejo Aravaki (Arawak) in Karibi, ki so se na to območje priselili z Velikih Antilov. V Amazoniji žive še Tukani (Tucano), Hitoti (Hitoto), Hivari (Xivaro – Xuar ali Shuar), Tupijci-Gvaranijci (Tupí-Guaraní) in Žejci (Jé). Vzhodno obrežje so nekdaj naseljevali Tupijci in Gvaranijci, Chaco pa lovci Mataki (Matako), Moskoji (Moscoy) in Zamuki; današnje hladne predele Argentine so naseljevali Aravkanci in Patagonijo različna patagonska plemena. Patagonci, ki še danes živijo na skrajnem zahodu (današnji Čile), se imenujejo Mapučiči (Mapuche). Otočje Tihega oceana Chiloe je domovina Indijancev Viličev (Willeche), na Ognjeni zemlji pa so prebivali Oni (Ona), ki so popolnoma izumrli.

Paragvajski lovci

Paragvaj oblikujeta dve osnovni naravni okolji: tropski pragozd na jugu in vzhodu in puščavsko območje Chaca na zahodu; v obeh so našle svoj dom številne lovske in nabiralske etnične skupine, ki so razvile nomadski način življenja. Poleg lova in ribolova je njihovo osnovno preživetje odvisno tudi od skromnega obhišnega poljedelstva (koruza in manioka), nabiranja zelišč in divjega medu. Skupine, ki so preživele najrazličnejše kolonialne in pokolonialne politike prisilnega naseljevanja, še zdaj ohranjajo nomadstvo, seveda v omejenih razmerah. Vzhodni Paragvaj naseljujejo skupine Tupijci-Gvaranijci, južni skupine Maskojev (Moscoy), Chaco pa naseljujejo skupine Matakov (Chulupí ali Nivaklé, Manjui ali Choroti in Maká) in Zamukov (Ayoreo ali Moro in Chamacoco). Indijanci Aše-Gvajaki (Aché-Guayakí) so se vse do 70. let 20.

stoletja uspešno upirali belcem. Do nedavna so sloveli kot izredno dobri lovci na gozdno divjad, hrabri vojščaki in lovci na človeške glave. Osnovni vir njihove prehrane so še vedno divji prašiči, mravljinčarji, glodalci koatí, ježevci, gozdne podgane, različne kače, aligatorji, najrazličnejše sladkovodne ribe, ptice in njihova jajca. Poglavitni dodatek hrani pa je med divjih čebel.

Nivakleji (Nivaclé), Čamacoki (Chamacoco) in Ajoreji (Ayoreo) naseljujejo sušna območja Chaca. Zdaj se selijo za priložnostnim delom v večja središča paragvajskega Chaca, delo pa iščejo tudi na posestvih v severni Argentini.

Zbirko predmetov paragvajskih Indijancev je Slovenskemu etnografskemu muzeju podaril Museo Etnográfico »Andrés Barbero« iz Asuncióna leta 1997. Zbirka obsega 30 predmetov različnih lovsko-nomadskih etničnih skupin.

Kozmična ara (*wyrraraké*), plemo Aše-Gvajaki, Paragvaj, konec 20. stoletja (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

AZIJA

Ralf Čeplak Mencin

Kolo Dharme, Jokhang, Lhasa, Tibet, 1995 (foto: Ralf Čeplak Mencin).

Starka z otrokom na hrbtu, Peking, LR Kitajska, 1986 (foto: Ralf Čeplak Mencin).

Azija je največja celina sveta, meri (vključno z notranjimi morji) 44,2 milijonov km², tj. 30 % vse kopne zemlje. Fosilni ostanki dokazujejo, da je v Aziji človek navzoč že najmanj milijon let. V Aziji živi kar tri petine svetovnega prebivalstva, gostota prebivalstva je zelo neenakomerno razporejena in odvisna od geografskih razmer. Na azijskih tleh so nastale najsta-

rejše državne tvorbe (Babilon, Perzija, Kitajska ...). Azija je domovina vseh svetovnih religij: krščanstva, islama, hindujstva, budizma in judovstva in še mnogih manjših verstev.

Prvi ljudje v Aziji naj bi bili potomci vrste homo erectus, ki so se selili iz Afrike že vsaj pred milijon leti. Azijska ljudstva v grobem sodijo v tri velike skupine: največjo in najbolj razširjeno azijsko, ki naseljuje severno, centralno, vzhodno in jugovzhodno Azijo; indijsko, drugo najštevilčnejšo skupino v južni Aziji, in evropsko v jugozahodni in zahodni Aziji. V zadnjem stoletju so se številni evropski Rusi naselili v Sibiriji in centralni Aziji. Pripadniki melanezijske in polinezijske skupine pa živijo na otočjih daljnega jugovzhodnega roba Azije.

Kulturna raznovrstnost v Aziji je večja kakor na kateri koli drugi celine. Etnični tipi in jezikovne družine so se razvijali v dolgih časovnih obdobjih in v relativno ločenih geografskih okoljih. Na kulturno raznovrstnost pa so vplivali tudi ponavljajoči se vzorci sprememb in medsebojnih mešanj, ki so bile posledice miroljubnih in napadalnih selitev. Azijska ljudstva so poleg Majev v srednji Ameriki, Egipčanov v severni Afriki in Minojcev na Kreti razvila v preteklosti (5000–1000 pr. n. št.) najrazvitejše civilizacije sveta (Sumerci, Babilonci, Asirci, kulture Mohendžo-Daro in Harapa ob reki Ind in Kitajci ob Rumeni reki).

Kitajci

*Poln čajnik molči,
polprazen šumi.*

(Kitajski pregovor)

Kakor pri večini ljudstev so tudi začetki Kitajcev zaviti v meglice mitov in legend. Sledimo lahko več kot 4000 letni kitajski zgodovini. Prva dinastija Xia naj bi zavladata okrog leta 2200 p. n. št. Zadnja cesarska dinastija Qing, ki je bila etnično mančujskega izvira, pa je propadla leta 1911. Sledila je meščanska republika, ki je postajala vse šibkejša. Leta 1949 so oblast prevzeli komunisti pod vodstvom Mao Ze Donga, ki vladajo še danes in se uspešno prilagajajo kapitalističnemu gospodarstvu. V izjemno dolgem obdobju so se menjavale številne dinastije. Izoblikovalo se je ljudstvo Han s svojim jezikom in narečji. Razvilo je enkratno znakovno pisavo, ki danes povezuje vse Kitajce. Za Kitajce je bila Kitajska središče sveta, vse naokrog pa so živeli barbari. Danes je Kitajska najštevilčnejša država po prebivalstvu. Šteje približno 1,3 milijarde ljudi oziroma petino svetovnega prebivalstva. 93 % vsega prebivalstva so

Pogled na razstavno postavitev
(foto: Nada Žgank; Dokumentacija SEM).

Dojenček v kolesarski prikolici, Peking,
LR Kitajska, 1986 (foto: Ralf Čeplak Mencin).

Omara, Kitajska, 19. stoletje
(Skušкова zbirka, SEM; foto: Marko Habič).

Hani, kakor Kitajci imenujejo sami sebe, ostalih 7 % pa sestavlja 55 manjšin, med njimi tudi Ujguri na zahodu, Mongoli na severu in Tibetanci na jugozahodu. Največ manjšin živi v obmejnih provincah, največ v provinci Junan, kjer živi kar 24 manjšin.

Ivan Skušek ml. in Tsuneko Kondo Kavase - Marija Skušek

Ivan Skušek ml. se je rodil leta 1877 v Metliki. V Gradcu se je izšolal na Trgovski akademiji. Po študiju je vstopil v cesarsko kraljevo mornarico, kjer je kmalu napredoval v mornariškega komisarja I. razreda.

Ivan Skušek ml. in Tsuneko Kondo Kavase - Marija Skušek, pred 2. svetovno vojno (zasebna last).

Julija 1913 se je v Pulju kot intendant vkrcal na vojno ladjo »Kaiserin Elisabeth«, ki je odplula v nemško kolonijo Tsingtao in se pridružila nemškemu moštvu, ki so ga napadli in premagali Japonci. Nemške in avstrijske oficirje in vse, ki se niso bojevali, so Kitajci prepeljali v internacijo v Peking, med njimi tudi Ivana Skuška ml. Skušek je tudi v internaciji delal kot intendant, imel je prost izhod in se je lahko svobodno gibal po Pekingu. V času njegovega bivanja v Pekingu so se na Kitajskem dogajale velike politične spremembe, kar mu je omogočalo lažje nakupovanje starin.

V Pekingu je spoznal Japonko Tsuneko Kondo Kavase (roj. 1893) in se z njo pozneje tudi poročil. Leta 1920 se je z njo in njenima otrokoma iz prvega zakona vrnil v Ljubljano, nekaj mesecev pozneje pa sta za njimi prispela še dva vagona kitajskih starin. Leta 1927 sta se Ivan in Tsuneko poročila še cerkveno, Tsuneko je prevzela katoliško veroizpoved in ime Marija. Ivan se je zaposlil v banki, Tsuneko – Marija Skušek pa je postala prava ambasadorica japonske kulture v Sloveniji (oz. v takratni Jugoslaviji).

Ivan Skušek je nameraval odpreti lasten muzej kitajske kulture, za kar pa ni imel sredstev. Številne dragocene predmete je tako hranil kar v stanovanju, kamor je po navdih zahajal znameniti arhitekt Jože Plečnik. Ker je Ivan Skušek zbirko želel ohraniti kot celoto, jo je podaril Etnografskemu muzeju. Takrat muzej ni imel ustreznih prostorov, zato so predmeti še po Skuškovi smrti ostali v njegovem stanovanju, Marija Skušek pa je postala njihova skrbnica. Leto po njeni smrti (leta 1964), ko je Slovenski etnografski muzej pridobil baročni dvorec Goričane za Muzej neevropskih kultur (prvi takšen muzej v takratni Jugoslaviji), je zbirka tam dobila svoj prostor in postala sinonim zanj. Leta 1990 so muzej zaradi gradbene obnove zaprli, zbirko pa deponirali.

Tibetanci

Dobrota šepeta, zlo kriči.

(Tibetanski pregovor)

Tibetanci sodijo v skupino mongolidnih ljudstev. So potomci različnih nomadskih plemen, ki so se priselila s severa in se naselila v tibetanskih rečnih dolinah. Kitajski dvorni anali omenjajo bojevita plemena Qiang, prednike Tibetancev, že v 2. stoletju pr. n. št. Kralj Sogtsen Gampo, ki je živel v 7. stoletju, je združil sovražna plemena in razširil vpliv vse do severne Indije in Kitajske. Poročil je kitajsko in nepalsko princeso, kar velja za argument, da je Tibet kitajski, ki ga Kitajci vztrajno ponavljajo. Obe princesi sta zanesli v Tibet budizem, ki je postal državna religija: prežl je vse pore tibetanskega življenja. V prepletanju s starejšim verovanjem bon je nastala enkratna oblika tibetanskega budizma. Svojo pisavo so takrat razvili iz indijskega sanskrta. Začeli so graditi velike samostane, ki so postali središča duhovnega in posvetnega učenja. V 16. stoletju je nastala institucija dalajlame kot najvišjega duhovnega in posvetnega vladarja in pančenlame; še danes sta to najvišji avtoriteti Tibetancev. V Tibetu je nastal ožji sloj aristokracije, širok pa je bil sloj menihov. Večina prebivalcev je bila nomadov in kmetovalcev.

Veliko prelomnico je povzročila kitajska okupacija Tibeta leta 1959. Zemljo so nacionalizirali, samostane so razpustili, Kitajci so uvajali socialistične reforme, delovna taborišča. Tibetanski način življenja, zasidran globoko v ljudeh, je bil čez noč in nasilno odpravljen. V naslednjih letih je več kot sto tisoč Tibetancev zbežalo čez Himalajo v Indijo in Nepal. V 70., še bolj pa v 80. in 90. letih 20. stoletja so Kitajci začeli množično kolonizirati Tibet. Gradili so nove ceste, zgradili železniško progo do Lhase. V Tibet se priseljuje vse več Kitajcev in zdi se, da bodo sčasoma Tibetance povsem marginalizirali.

Lama Jigme Tsering, Rinpoče in N. S. 14. dalajlama v Slovenskem etnografskem muzeju leta 2002 (foto: Ralf Čepлак Mencin).

Budistično božanstvo Yamantaka, Tibet, 18. stoletje (Skuškova zbirka, SEM; foto: Marko Habič).

Portret Balijca, Bali, Indonezija, 1998
(foto: Ralf Čeplak Mencin).

Etnično pisanost dobro ponazarja indonezijski moto *Bhinneka tunggal ika* (enotnost v raznovrstnosti). V indonezijskem otočju, ki ga sestavlja več kot 17.000 otokov, živi več kot 300 ljudstev, ki govorijo različne jezike. Večina jih sodi v malajsko-polinezijsko skupino jezikov. Lingua franca arhipelaga je bahasa indonesia, umeten jezik, zelo podoben malajščini, ki povezuje večino Indonezijcev. Tu so poleg mnogih staroselskih verovanj razširjene vse svetovne religije, državna religija pa je islam. V Indoneziji živi približno 235 milijonov ljudi; po prebivalstvu je največja islamska država na svetu.

Konec 19. stoletja so odkrili fosile t. i. javanskega človeka (*homo erectus*), ki naj bi tod živel že pred približno 500.000 leti. Poznejši priseljenci so začeli naseljevati indonezijske otoke okrog leta 3000 pr. n. št. Največ jih je prišlo z južne Kitajske

*Preden spregovoríš,
si oblizni ustnice.*

(Indonezijski pregovor)

in Indokine. Največja skupina so Javanci, tudi njihov jezik je najbolj razširjen. Indonezija se razteza na območju srečevanja dveh geografskih skupin: azijske na zahodu in melanezijske na vzhodu. V stoletjih je prihajalo do številnih mešanj med staroselci, Arabci, Indijci in Evropejci. Indonezijska ljudstva, ki živijo ob obrežju, se ukvarjajo z ribolovom, ljudstva v notranjosti s poljedelstvom – gojenjem riža, ljudstva na bolj nedostopnih območjih, npr. na Borneu in Papui, pa se že stoletja preživljajo z lovom in nabiralništvom. Ob koncu 7. stoletja sta nastali močni kraljestvi: budistično Srivijaya na Javi in hindujsko Mataram na Sumatri. Zadnje pomembno hindujsko kraljestvo Majapahit je nastalo v 13. stoletju. Širitev islama po otokih od 14. stoletja je prisilila hindujce Majapahite, da so se v 15. stoletju zatekli na otok Bali, ki je še danes hindujski otok. Od srede

18. pa do začetka 20. stoletja so si indonezijske otoke podredili Nizozemci. Leta 1949 je Indonezija razglasila samostojnost. Danes jo pestijo huda revščina, socialna neenakost, medetnični nemiri, želja po osamosvojitvi mnogih ljudstev (nazadnje se je leta 2002 osamosvojil Vzhodni Timor). Mnoge zahodne multinacionalke selijo svojo produkcijo v Indonezijo zaradi cenene delovne sile. Nekateri otoki, še posebej Bali, pa so postali priljubljen turistični cilj.

Dr. Aleš Bebler in Vera Hreščak - Bebler

Zakonca Bebler sta živela v Indoneziji med letoma 1961 in 1963. Kot najvišji diplomatski predstavnik takratne SFR Jugoslavije v Indoneziji se je A. Bebler s soprogo Vero temeljito seznanjal z gospodarsko, politično in kulturno podobo prijateljske države. Poglobila sta se v študij

Dr. Aleš Bebler in Vera Hreščak - Bebler, 60. leta 20. stoletja (zasebna last).

Senčna lutka (wayang kulit) Hanoman, otok Java, Indonezija, 20. stoletje (Beblerjeva zbirka, SEM; foto: Marko Habič).

zgodovine, etnologije in umetnosti otoških kultur. Obiskovala sta muzeje, kulturne spomenike in ljudske umetnike in potovala po otokih. Spoznavala sta indonezijsko umetnost in zbirala predmete ljudske umetnosti. Zbrala sta jih več sto in 249 najboljših primerkov sta leta 1970 podarila Slovenskemu etnografskemu muzeju. Posebej dragocena je zbirka senčnih lutk wayang kulit, lesenih tridimenzionalnih lutk wayang golek in še izjemno redkih lesenih reliefnih lutk wayang klitik. Prav tako pomembne so zbirke tkanin, batikov, mask, rezbarij in glasbil. Po vrnitvi iz Indonezije sta zakonca Bebler organizirala več muzejskih razstav v Beogradu, Sarajevu, Varaždinu, Ljubljani in v Goričanah. Poleg številnih člankov in razprav je dr. Aleš Bebler objavil tudi več knjig, med drugim potopisa *Potovanje po sončnih deželah* (1956) in s soprogo Vero *Otroci zemlje in morja – Povest o Indonezijcih* (1966).

OCEANIJA

Ralf Čeplak Mencin

Prisluhni modrosti brezzobih.

(Fidžijska modrost)

Maketa čolna s podporno smučko, Polinezija, 20. stoletje (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Folklorna prireditev, otočje Havaji, 1995
(foto: Zvone Seruga).

Oceanija je geografsko območje otočij Tihnega oceana, ki prekriva približno tretjino Zemljinega površja in sega od Azije do Amerike. Obsega okrog 100 milijonov km² površine. Oceanija združuje štiri velika etno-geografska območja: Avstralazijo (Avstralija, Tasmanija in Nova Zelandija), Melanezijo, Mikronezijo in Polinezijo.

Večina otočij in ljudstev v Oceaniji leži oz. živi v zahodno-osrednjem Tihem oceanu. Zelo malo otokov je v vzhodnem Tihem oceanu. V nasprotju z ogromno površino Tihnega oceana je zemeljska površina Oceanije zelo majhna. Velika razpršenost in raznovrstnost otokov (ognjeniški, koralni), različne zgodovine so ustvarile izjemno raznovrstno podobo Oceanije: nekateri otoki so prenaseljeni, nekateri nenaseljeni; nekateri so veliki, drugi le večje skale. V vsem prostranstvu Oceanije živi le 31 milijonov prebivalcev, oziroma 0,5 % svetovnega prebivalstva. Večina jih živi v Avstralaziji in so potomci Evropejcev. Najmanj ljudi živi na otoku Pitcairn (manj kot 50;

– to so potomci upornikov z ladje Bounty in njihovih polinezijskih žena, ki so se uprli leta 1789, zažgali ladjo in se naselili na otoku).

Najprej, pred 40–60 tisoč leti, sta bili naseljeni Avstralija in Nova Gvineja. Na večjih melanezijskih otokih je avstralidno prebivalstvo živelo že pred 35 tisoč leti. Mongolidne skupine, najverjetneje s Kitajske in Tajvana, so začele prihajati na polinezijske in mikronezijske otoke pred približno pet tisoč leti. Na otočjih Fidži, Samoa in Tonga so se naselili pred dvema, tremi tisočletji in se od tod širili še naprej proti vzhodu, poselili so Velikonočni otok pred 1600 leti in Havaje pred 1300 leti. Na Novo Zelandijo so se naselili Polinezijci (Maori) z otokov v Tihem oceanu pred okoli 1000 leti.

Evropejci so Oceanijo začeli odkrivati v 15. stoletju. V 18. stoletju so se naseljevali v Avstraliji in Novi Zelandiji, ki sta v 20. stoletju zrasli v industrijsko visoko razviti državi. Drugače pa se večina otočanov ukvarja z ribištvom ali kmetijstvom. Na

Avstralci

Tisti, ki zgubijo sanje, so pogubljeni.

(Avstralski pregovor)

nekaterih otokih izkoriščajo rudna bogastva ali imajo zasajene plantaže kokosa in drugih tropskih rastlin. Marsikod je idilično okolje tropskih otokov postalo mikaven turistični cilj. Razen Avstralazije in nekaterih večjih melanezijskih otokov, kjer je staroselsko prebivalstvo starejše, so bila pred 35 tisoč leti otočja Oceanije še nenaseljena. Naselitve iz Azije so potekale v valovih, saj je ocean prej povezoval kakor pa ločeval najrazličnejša ljudstva. Mnogim tihomorskim ljudstvom je evropski kolonializem uničil tradicionalni način življenja in zdesetkal njihovo število. Večino prebivalcev Oceanije so beli misijonarji pokristjanili, le nekatera ljudstva Nove Gvineje ostajajo zvesta svojim kultom prednikov. Mnoga otočja so v 20. stoletju razglasila samostojnost in so zdaj majhne samostojne države.

Šolarka, otočje Tonga, 1995
(foto: Zvone Šeruga).

Bumerang, Avstralija, 20. stoletje
(iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Predniki avstralskih staroselcev (aboridžinov) so se priselili iz Indonezije pred več kot 40 tisoč leti, ko je bila morska gladina mnogo nižja od sedanje in plovba po morju, verjetno s splavi, mnogo krajša. To so prva poznana človekova morska potovanja. Arheološke najdbe dokazujejo, da so prvi prebivalci naselili Avstralijo v nekaj tisoč letih. Znali so se zelo dobro prilagoditi okolju. Edine živali, ki so jih udomačili, so bili divji psi dingi, ki so jim pomagali pri lovu. Vse do vdora belcev v 18. stoletju so kot lovci in nabiralci živeli nomadsko življenje. Za lov so po vsej celini uporabljali bumerange in sulice. Njihova preprosta materialna kultura je v velikem nasprotju z razvitostjo duhovne in socialne kulture. Ljudsko umetnost, verovanje, ustno izročilo in ljudsko pravo so povezali v zapleteno obredje. V različnih delih Avstralije – svetih krajih, še vedno izvajajo obrede, ki so povezani s »sanjskim časom«, tj. časom prednikov. Najznamenitejša je sveta skala Uluru (Eyers

Avstralska učiteljica z aboriginsko deklco v naročju, Avstralija, 1993
(foto: Tomo Križnar).

Novogvinejci

Rock). Med priseljevanjem Evropejcev v 18. stoletju je v Avstraliji živelo približno 300 tisoč staroselcev, ki so govorili več kot 200 različnih jezikov. V Avstraliji danes živi okrog 16,5 milijona prebivalcev. Najbolj poseljeni sta jugovzhodni zvezni državi Novi Južni Wales in Victoria s prestolnicama Sydney in Melbourne, ki štejeta več kot tri milijone prebivalcev. Večina ljudi živi vzdolž vzhodnega obrežja, nekaj pa tudi v obrežnem pasu zahodne Avstralije. Osrednja Avstralija je zelo redko poseljena s staroselci, ki pa jih je ostalo le še okrog 150 tisoč. Do 2. svetovne vojne je živelo v Avstraliji največ ljudi britanskega in irskega rodu, po njej pa se je etnični zemljevid močno spremenil. Priselile so se večje skupine Grkov, Italijanov, nekdanjih Jugoslovanov, Libanoncev, Turkov idr. V novejšem času pa se je priselilo precej Azijcev, še posebej Vietnamcev. Za sodobno Avstralijo je značilna politika multikulturalizma, v preteklosti pa ni bilo tako.

Na tržnici, Papua Nova Gvineja, 1998 (foto: Darja Hönigman).

Nova Gvineja je za Grenlandijo drugi največji otok na svetu. Obsega 800.000 km² površine, tj. približno za 40 Slovenij. Nova Gvineja je administrativno razdeljena na dve državi: zahodni del obsega Papuo, ki je od leta 1969 indonezijska provinca, vzhodni pa državo Papuo Novo Gvinejo, ki je od leta 1975 samostojna in članica Britanske skupnosti narodov. Novo Gvinejo so odkrili Portugalci na začetku 16. stoletja. Od konca 19. stoletja do srede

20. stoletja je bila nizozemska kolonija. Za krajša obdobja so dele Nove Gvineje kolonizirali tudi Nemci, Angleži, Japonci in Avstralci.

Na Novi Gvineji in bližnjih otočjih živi 4,8 milijona ljudi. Naseljevati so jo začeli pred približno 50 tisoč leti. Prvotni prebivalci so se preživljali z nabiralništvom in lovom. Okrog 7000 pr. n. št. so ponekod že živeli stalno naseljeni poljedelci, ki so obvladali namakanje. Zaradi izjemne geografske nedostopnosti so številna ljudstva tisočletja živela v popolni osami. Še v 20. stoletju so se mnogi preživljali z nabiralništvom in lovom. Danes se ukvarjajo največ s poljedelstvom, pridelujejo tropske rastline (sladki krompir, sago, kokos, riž). Na območju Tembagapura so največje zaloge bakra na svetu, odkrili so nafto in zemeljski plin. Na Novi Gvineji so tudi zaloge zlata in urana.

Slamnato krilce, Papua Nova Gvineja, 20. stoletje (iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Polinezijci

Kamni propadejo, besede ostanejo.

(Polinezijski pregovor)

Na Novi Gvineji se je razvilo več kot 700 različnih jezikov, ki sodijo med papuanske jezike. Zato govorimo tudi o več kot 700 etničnih skupinah. V indonezijski Papui je jezik komunikacije bahasa indonesia, v Papui Novi Gvineji pa angleščina, tok pisin (melanezijski pidžin) in še nekateri drugi jeziki. Prebivalci se poenoteno imenujejo Melanezijci. Danes je tretjina prebivalcev v Papui Novi Gvineji katolikov, četrtnina protestantov, večina pa še vedno animistov. Tudi v indonezijski Papui je največ animistov, nekaj pa tudi muslimanov in kristjanov.

Na poti v šolo, otočje Fidži, 1995
(foto: Zvone Šeruga).

Izdelava kolibe, otočje Fidži, 1995 (foto: Zvone Šeruga).

Mongolidne skupine so na tihomorske otoke priplule z zahoda v velikih čolnih pred približno 5000 leti in jih postopoma naseljevale. Priseljenci so pripadali istemu ljudstvu in so ohranili skupni jezik in kulturo. Polinezijci govore jezike avstronezijskega izvira. Polinezija je jezikovno zelo enovita. Najpomembnejši jeziki so samoanski, tonganski in tahitijski. Polinezijske skupnosti so si zelo podobne, zanje sta značilna razdeljenost družbe na hierarhične socialne sloje in poglavarstvo. Pripadnost socialnemu sloju je dedna in na večjih otokih je to pripeljalo do zelo razčlenjenih skupnosti s kraljevskimi rodbinami na vrhu. Evropejci so začeli odkrivati tihomorske otoke (tudi polinezijske) od 16. stoletja in nanje zanesli mnoge bolezni, ki so zdesetkale otoško prebivalstvo. Delovanje misijonarjev, ki so spodbujali starodavne

vrednote in kulture, in uvajanje pušk, žganja in opija, sta prinesli mnogo gorja. Trgovini sužnjev je sredi 19. stoletja sledilo najemanje delavcev, ki so jih vozili v Avstralijo ali na Fidži, kjer so za skromne mezde delali na bombaznih nasadih. Hkrati so Britanci pripeljali na otočje Fidži 60 tisoč Indijcev za delo na nasadih sladkornega trsa, tako je zdaj na Fidžiju več Indijcev kakor prvotnih domačinov. Sledilo je močno gospodarsko izkoriščanje. Območje so si politično razdelile Velika Britanija, Francija, Nizozemska, Nemčija in ZDA, med 2. svetovno vojno pa je bilo bojišče svetovnih velesil. Po njej so bivši kolonialisti ponekod ustvarili poligone za preskušanje jedrskih eksplozij. V 70. in 80. letih 20. stoletja so številne otoške države razglasile samostojnost, čeprav so gospodarsko še vedno močno odvisne od bivših kolonialnih gospodarjev.

SLOVENCİ IN »TUJCI«

Ralf Čeplak Mencin

Turek s pipo na panjski končnici
(iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

Tujci, čezmorska ljudstva ali Turki, Judje, Huni in Mongoli so že po tradiciji zbužali pri Slovencih negativen odnos. Deloma je to nasledek življenja v avstrijskih deželah, ki so na vzhodu mejile na turški imperij, in izkušenj ob številnih turških vpadih na slovensko ozemlje. Prvi so se začeli na začetku 15. stoletja, bili pogosti v 16. stoletju, ponekod na vzhodu še v 17. stoletju. Močan vpliv na dojemanje in poznavanje tujih ljudstev so imele vera, posvetna oblast in izobrazba, ki je bila pod nadzorom Cerkve. Kdor ni

bil kristjan, ampak musliman ali jud, je veljal za moralno izprijenega. Sveto pismo in pridige duhovnikov so vplivale tudi na nastajanje in širjenje ljudskega izročila (pravljic, pripovedk in bajk) o tujih ljudstvih. Številne so povesti, ljudske pesmi in pesnitve, ki govorijo o izprijenih Judih, krvoločnih Turkih ali celo o strašnih pošastih – psoglavcih v podobi Hunov, tj. osrednjeazijskih osvajalcev Evrope. Iz slovenske in hrvaške Istre je npr. ljudska pripovedka o hunskem kralju Atili, ki ga je spočela princesa s psom. Po drugi strani pa so v preteklosti Slovenci idealizirali Indijo in Daljni vzhod, kot domnevno idilične daljne kraje. Poznani so pregovori o Indiji Koromandiji – obljubljeni deželi, kjer se cedita med in mleko, ali o čudežni Deveti deželi.

Slovensko ljudsko izročilo o »neznanih« tujih ljudstvih je preživelo ne le v pravljicah, pregovorih in ljudskih pesmih, temveč tudi v ljudski umetnosti, npr. na poslikanih panjskih končnicah z motivi Turkov.

Odnos Slovencev do tujcev se je začel spreminjati od konca 19. stoletja. Večja informiranost o tujih kulturah je bila povezana z vključitvijo Jugoslavije v gibanje neuvrčenih sredi 20. stoletja, z razmahom televizije, boljšo dostopnostjo literature o tujih ljudstvih in končno je bil »okno v svet« tudi Muzej neevropskih kultur v Goričanah, dislocirana enota Slovenskega etnografskega muzeja.

STEREOTIPI IN PREDSDOKI

Ralf Čeplak Mencin

Muzeji lahko nehote ali hote ponavljajo ali celo ustvarjajo stereotipe in predsodke, zlasti ko predstavljajo oddaljene kulture – v tem primeru zunajevropske zbirke. Tudi omejen muzejski prostor pogosto ne dopušča, da bi katero od kultur (ali več kultur) predstavili v vsej raznovrstnosti, barvitosti in bogastvu. Muzealci so prisiljeni posploševati in poenostavljati. Pri razstavah so navadno poudarjene razlike med kulturami, med našo in tujo kulturo: deloma je to povezano s samimi muzejskimi predmeti, ki so v muzej prišli prav zaradi posebnosti, eksotičnosti, in ne zato, ker bi najustrežneje ponazarjali vsakdanje življenje v oddaljeni kulturi. V tem tiči največja nevarnost stereotipizacije, ki se lahko konča s predsodki.

Razstavljeni sta prav takšna predmeta, na katera so vezane izjemno posplošene zgodbe: prvi je čanca – skrčena in preparirana glava južnoameriških Indijancev Hivaro (Jivaro) ali Švar (Shuar) iz Ekvadorja, drugi sta obuvali, kakršna so nosile Kitajke, potem ko so jim skladno z lepotnim idealom deformirali stopala. Predmeta šokirata kot materialni dokaz krutosti dveh, nam tujih kultur; ob odsotnosti drugih podatkov lahko predmeta kaj hitro odigrata glavno vlogo v predstavitvah teh kultur. In v primerjavi s tem se zdi naša, zahodna civilizacija samo še bolj 'civilizirana'. Pri tem pa pozabljamo, da je tudi v tej civilizaciji mogoče najti primerljive materialne dokaze krutosti, tu in zdaj. In kdo ve, kaj od tega, kar se nam danes zdi normalno, bo jutri označeno za nasilno in nedopustno.

Steznik (*korzet*), 19. stoletje (iz zbirke SEM; foto: Janja Žagar).

Kitajski ženski čevlji, 19. stoletje
(Skuškovna zbirka, SEM; foto: Marko Habič).

Starka z nogami »zlatega lotosa«, Peking, LR Kitajska, 1986 (foto: Ralf Čeplak Mencin).

Večina ljudstev sveta občasno ali za stalno spreminja človeško telo zaradi verskih (magičnih), estetskih ali socialnih razlogov. Posegi, ki spreminjajo človeško telo, so vrezovanje ali izrezovanje, prediranje, drgnjenje, raztegovanje, šivanje ali izžiganje kože, delna ali popolna odstranitev posamičnih delov telesa, vstavljanje nakita ali okraskov v določene dele telesa, povezovanje ali pomanjševanje, lahko pa tudi povečevanje in s tem preoblikovanje delov telesa, in barvanje telesa. Spreminjanje telesa zgovorno in nazorno kaže, kako različni in spremenljivi so lepotni ideali.

Dojenčkom faraonov so s prevezovanjem sploščevali glave, skoraj pri vseh ljudstvih si prebadajo ušesa in nosijo uhane, novozelandski Maori slovijo po slikovitem tetoviranju, ki postaja vse modnejše tudi na Zahodu, moda na zahodu od konca 20. stoletja npr. narekuje

povečevanje ženskih prsi, prebadanje itn.

Na Kitajskem so v 10. stoletju, v času pozne dinastije Tang (923–936), začeli ženskam iz višjih družbenih plasti povezovati stopala: navadno deklicam v starosti med četrtem in osmim letom, včasih pa že dojenčicam. Stopala so preoblikovali tako, da se je sprednji del s prsti spodvil proti peti. Ko je ženska odrasla, je bilo njeno stopalo za polovico manjše od normalnega. Takšna stopala so imenovali »zlati lotos«. Postala so tudi erotični simbol: čim krajša so bila, tem bolj naj bi vznemirjala moške. Izdelovali so velikosti nog primerna obuvala. Prvi poskusi prepovedi povezovanja stopal segajo v 17. in na začetek 20. stoletja. Po ustanovitvi Ljudske republike Kitajske leta 1949 pa se je to globoko zakoreninjeno prakso s strogimi ukrepi naposled le posrečilo izkoreniniti.

Čanca

Mojca Terčelj

Čanca (*chanca*) je trofejna glava, preparirana po posebnem (me-hanskem in kemičnem) postopku, vedno tako, da ohranja lase, osnovne obrazne značilnosti in mimiko, ki jo je bojevnik izražal v junaškem trenutku smrti. Lasne trofeje so izdelovala številna ljudstva Severne Amerike, trofeje glave pa zlasti ljudstva Južne Amerike, predvsem amazonska. Do začetka 20. stoletja se je talovska šega obdržala med ljudstvom Švar, ki živi na ozemlju ekvadorskega in perujskega amazonskega pragozda.

Priprava čance je potekala takole: najprej je bojevnik zarezal kožo od temena do tilnika in jo odrl z glave in vratu. Prekuhal jo je v vodi z dodanimi izbranimi zelišči; s tem se je koža utrdila in razkužila. Potem jo je obesil na palico in zašil razrezano kožo, ki se je počasi zožila. Napolnil jo je z vročim peskom in natančno zašil usta in druge odprtine. Pri tem je pazil, da je obraz obdržal značilnosti osebe. Glava se je pri postopku zožila na približno četrtno premera. Ob delu je izdelovalec čance izrekal magične formule in molitve, pomembne zato, da se je energija bojevnika pomirila in prenesla na izdelovalca. Pri samem postopku je še posebej pazil na lase, obrvi in druge dlake, ki so v kulturi Švarjev središče bojevniške moči.

Ob pogledu na čanco se vsak Evropejec zgrozi. Zakaj? Eksekucija glave pomeni, še zlasti po uvedbi giljotine, Evropejcem

popolno izničenje ne le fizične eksistence, temveč tudi duhovnosti in racionalnosti. Pri Indijancih ni tako. Ni glava tista, ki misli, pri njih misli srce, glava je le izvajalka. Na glavi so lasje, ki imajo posebno moč, zlasti pri bojevniki.

Starozavezni motiv je pri sodobnem človeku pozabljen; lasje so le objekt evropske estetike, glava pa je simbol razvitosti. Zato nas pogled na čanco navda z grozo: naenkrat se podre celoten evropski ideal napredka in lepote. Nasprotno pa je ljudstvo Švar v naglavni trofeji videlo ideal bojevniške moči. Vsak bojevnik, ki je pridobil trofejo, jo je najprej izprosil pri božanstvu pragozda, nato se je zanjo zahvaljeval in šele nato se je z njo kitil.

Čanca, Indijanci Švar, Ekvador, pridobljena leta 1934
(iz zbirke SEM; foto: Marko Habič).

IZBRANA LITERATURA

- ATLAS Afrike*. Ljubljana: Dnevnik, 2006.
- ATLAS Amerike, Avstralije in Oceanije*. Ljubljana: Dnevnik, 2006.
- BEBLER, Aleš in Vera: *Otroci zemlje in morja. Povest o Indonezijcih*. Ljubljana: Prešernova družba, 1966.
- BIASUTTI, Renato: *Le razze e i popoli della terra*. Torino: Unione tipografico-editrice Torinese, 1941.
- DER GROßE Xenos Atlas der Völker*. Hamburg: Xenos, 1997.
- DRIVER, Harold Edson: *Indians of North America*. Chicago: University of Chicago Press, 1964.
- EVANS-PRITCHARD, Edward E. (ur.): *Ljudstva sveta*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1980.
- GOLOB, France: *Misijonarji – darovalci indijanskih predmetov. Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1997.
- KRAŠEVEC, Vasja (ur.): *Atlas človeštva*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991.
- JAKLIČ, Franc: *Ignacij Knoblehar in njegovi sodelavci*. Ljubljana: Družina, 1996.
- KRUŠIČ, Marjan (ur.): *Dežele in ljudje*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993–1994.
- LAH, Andrijan: *Vse strani sveta. Slovensko potopisje od Knobleharja do naših dni*. Ljubljana: Rokus, 1999.
- STEWART, Julian H. (ur.): *Handbook of South American Indians*. Washington: Government Printing Office, 1946–1950.
- ŠMITEK, Zmago: *Klic daljnih svetov. Slovenci in neevropske kulture*. Ljubljana: Založba Borec, 1986.
- ŠMITEK, Zmago: *Poti do obzorja. Antologija slovenskega potopisa z neevropsko tematiko*. Ljubljana: Založba Borec, 1988.
- ŠTRUKELJ, Pavla: Neevropske zbirke v muzeju Goričane. *Slovenski etnograf* 32, 1980–1982, str. 125–158.

*Od A do Ž, od Ž do A:
bukve beroč,
v coklah coklajoč,
iz vodnjaka misli, besede,
predmete vlečoč ...
Je vmes kje visoki C,
ki počil bi lonec?
Vseeno.
Abecedne zgodbe
nikoli ni konec ...*

Inja Smerdel

Pogledi v Etnoabecedaž
(foto: Marko Habič in Nada Žgank – I, J, O, P, Ž).

Etnoabecedaž je raziskovalni razstveni prostor na stalni razstavi *Med naravo in kulturo*. Ob raznovrstnosti zbirk slovenske in zunajevropske dediščine vsakdanjika in praznika se tudi Etnoabecedaž spogleduje z zbirkami Slovenskega etnografskega muzeja, le način in interpretacija sta nekoliko drugačna. Ker je namenjen otrokom in njihovim prvim korakom pri samostojnem spoznavanju dediščine, je zastavljen zabavno in poučno, da bi otroke pritegnili in spodbudili k odprtosti in dovtetnosti za svet, v katerem so živeli v preteklosti, in tudi za svet, v katerem živimo.

Pod imenom Etnoabecedaž se skrivata dve glavni vodili razstave: tisto, kar zbira, hrani, dokumentira Slovenski etnografski muzej, predstaviti v urejenem svetu abecede od A do Ž. Tako kakor se otroci od črke do črke učijo brati in pisati in kot nam abeceda dostikrat pomaga v vsakdanjem delovanju, je lahko tudi pripomoček za spoznavanje dediščine. Pod črkami abecede so zajeta vsa področja etnološke dediščine: viri in načini preživljanja, poraba, kamor sodijo prehrana, stanovanje in oblačila, ter odnos do sveta. Izbor na eni strani prinaša pojme, ki so blizu otroškemu svetu: to so igra, igrače, glasbila, šege in navade (npr. pustne maske, Miklavževo obdarovanje in ljubezenska darila). Na drugi strani pa so predstavljeni tudi takšni, ki so v današnjem vsakdanjem življenju in otroškim očem nepoznani, so pa v preteklosti večino otrok na Slovenskem uvajali v dela in vloge za odraslo dobo. Izkušenj, kakršne so npr. mletje žita z ročnim mlinom (žrmljami), pridobivanje vode iz vodnjaka, vsakdanje življenje brez elektrike, ogrevanje, kuhanje in razsvetljevanje ob ognjišču, poznajo danes le redki. V preteklosti pa so bile to stalnice tudi otroškega vsakdanjika.

A avba

B bukve

C cokli

Č čipke

Ob vsaki črki je besedilo, ki na preprost in razumljiv način opiše predmet ali pojem v vitrini. Pomembna naloga muzeja je posredovanje znanja, za otroke pa je pomemben tudi proces izkustvenega spoznavanja muzejskih predmetov in zgodb. Zato se spoznavanje osvaja z vsemi čuti, z opazovanjem, preskusi, zaznavanjem, izločanjem, poslušanjem, razmišljanjem ... Najmlajši nova znanja pridobivajo dejavno. Ob izvornih predmetih v vitrinah so kopije, ponaredki in ponazorila v predalih, makete za preskuse, film, računalniški igrici, fotografije, risbe in strip. S tem je zadoščeno tako potrebi po prijemanju, neposrednem stiku s predmetom, kakor tudi varovanju. Abecedne zgodbe etnološke dediščine se lahko vedno znova dopolnjujejo. Ob vsaki črki so otroci nagovorjeni še s primeri in možnostmi, da jih sami raziščejo ali poiščejo na stalni razstavi *Med naravo in kulturo*.

Na poti v abecednem labirintu so predstavljeni:

A avba → B bukve → C cokli → Č čipke → D desetnica → E elektrika → F frača, faček → G glasbila → H hranilnik → I igra → J jerbas → K krompir → L latvica → M Miklavž → N nit → O ognjišče → P popotnik → R raglja → S sveti duh v podobi goloba → Š škoromati → T trnič → U ura → V vodnjak → Z zbiratelj → Ž žrmlje.

D desetnica

E elektrika

F frača, faček

G glasbila

H hranilnik

I igra

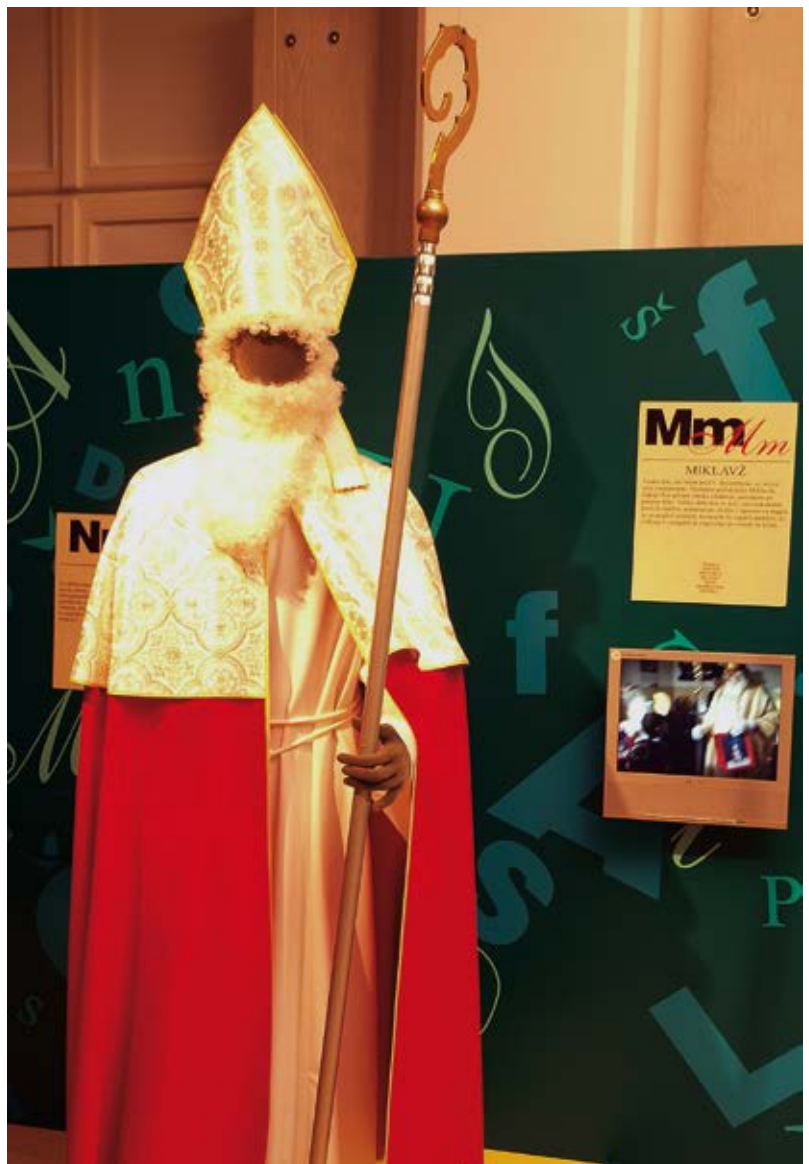
J jervas

K krompir

L latvica

M Miklavž

N nit

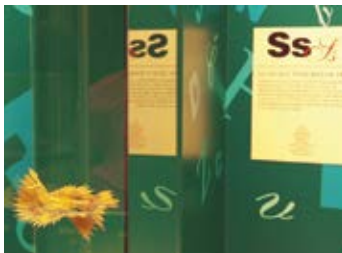
O ognjišče

P popotnik

R raglja

S sveti duh v podobi goloba

Š škoromati

T trnič

U ura

V vodnjak

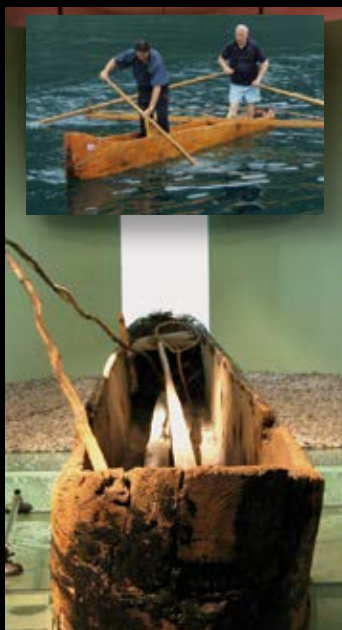

Z zbiratelj

Ž žrmlje

Avdiovizualije

Prvemu delu stalne razstave Slovenskega etnografskega muzeja *Med naravo in kulturo* daje dodatno razsežnost avdiovizualni medij v več oblikah. Na razstavi so predstavljene tri različne vrste avdiovizualnih zapisov: multivizija, avdiovizualni kolaži in etnografski film. Poseben del razstave je uvodni film *Podobe pretekelega vsakdana*.

Multivizija *Kdo sem, kdo smo* z maketo Slovenije v ospredju (foto: Marko Habič, 2006; Dokumentacija SEM).

V uvodnem delu razstave *Predmeti življenja, predmeti poželenja* na velikem ukrivljenem zaslonu z multivizijo *Kdo sem, kdo smo* predstavljamo funkcije predmetov v življenju ljudi, Slovenijo in njena štiri etnološka območja s stavbnimi tipi, narečji, glasbo, plesi in nošo — torej predvsem s tistimi sestavinami slovenske ljudske kulture, ki ne spadajo v premično kulturno dediščino. V multiviziji se prepletajo naslednji mediji: gibljive slike, fotografije, ilustracije, zemljevidi, pripovedi in glasba. Dopolnjuje jo maketa Slovenije z označenim alpskim, sredozemskim, osrednjeslovenskim in panonskim območjem, ki jih v skladu z vsebino multivizije osvetlijo barvni žarometi.

Kolaži avdiovizualnih zapisov

so razporejeni na devetnajstih manjših zaslonih po vsej razstavi. Sestavljeni so iz 74 relativno

kratkih vizualnih zapisov, ki so zmontirani glede na logiko postopkov ali dogajanja. Kolaži razstavljene predmete prikazujejo v življenju ljudi, ki so jih izdelali ali jih uporabljali, ponekod pa je zaobsežen širši kontekst, npr. prikazi načina življenja neevropskih ljudstev v razdelku *Odsev daljnih svetov*. Pod zasloni so napisy s podatki o vsebinah in njihovi dolžini. Posebnost je aktivna kamera v drugi enoti kolaža *Osební vitez* v razdelku *Potrebno in nepotrebno*.

V razdelku *Voda in zemlja* etnografski film *Čupa, plovilo slovenskih ribičev* dopolnjuje zgodbo razstavljene čupe Marije. To je edini povsem ohranjen slovenski morski drevak in je zaradi izjemnosti in velikosti najbolj poudarjen predmet na razstavi. Čupa je v filmu predstavljena kot morsko plovilo in

Obiskovalka si ogleduje kolaž Gojeni ekosistemi, v ozadju vitrina z motikami (foto Marko Habič, 2006; Dokumentacija SEM).

Upokojeni ribič
Zdravko Caharija Babčev
(prizor iz filma, Nadja Valentinčič Furlan, 2004).

Čupa in za njo platno,
na katerem se predvaja film
Čupa, plovilo slovenskih ribičev
(foto: Marko Habič, 2006; Dokumentacija SEM).

kot muzealija. Zgodbo ustvarjajo pripovedi dveh ribičev in dveh strokovnjakov, fotografije, dokumenti in posnetki veslanja z repliko čupe in namestitve čupe Marije na razstavo. Poleg omenjenega si obiskovalci lahko ogledajo še film *Spomi-*

ni nabrežinskega ribiča. To je življenjska zgodba Zdravka Caharije Babčevega, potomca družine, ki je pred več kot stoletjem izdelala čupo Marijo in jo uporabljala nekaj generacij, dokler je ni leta 1947 predala Slovenskemu etnografskemu

Risba ognjiščnice, osnova za animacijo v filmu *Podobe pretekelega vsakdana* (Irena Romih, 2004/05).

muzeju. Etnografska filma o čupi, ki interpretirata in promovirata razstavljeni predmet in znanje o njem, sta izdana na DVD nosilcu *Čupa Marija*. Vsi omenjeni avdiovizualni dokumenti so nastali v produkciji Slovenskega etnografskega muzeja. Podatki o avdiovizualijah in v njih uporabljenem gradivu (*Kolaži* namreč prikazujejo tudi odlomke iz filmov drugih avtorjev in producentov, multivizija *Kdo sem, kdo smo* prav tako uporablja gradivo drugih ustanov) so navedeni v dvojezični brošuri *Avdiovizualije, Podatki o avtorjih, producentih, hrambi in vsebini*. Vsebina brošure je dostopna tudi na spletni strani muzeja (http://www.etno-muzej.si/razstave_stalna_avdio.php).

Film *Podobe pretekelega vsakdana* je uvod v oba dela stalne razstave *Med naravo in kulturo* ter *Jaz, mi in drugi, Podobe mojega sveta*. Gre za zgoščeno predstavitev najpomembnejših značilnosti načina življenja v srednjem veku, času, iz katerega je ohranjenih malo pomembnih materialnih pričevanj – muzealij. Vsebinsko prikazuje naselitev Slovanov na ozemlju današnje Slovenije, njihov način preživljanja, kulturo prehranjevanja in bivanja, nastajanje gradov in utrjenih mest ter razvoj obrti v njih, kmečke punte v poznem srednjem veku in razvoj slovenskega jezika.

V filmu se prepletajo dokumentarni posnetki (freske, arheološke najdbe), posnetki rekonstrukcij (izdelava sekire in rala, priprava kaše na ognjišču s postopki, kakor so izpričani za srednji vek) in animirane sekvence (prvotna šega ustoličevanja knezov na Krnskem gradu, večpoljni poljedelski sistem s kolobarjenjem). Za kulturno in jezikovno identiteto Slovencev je zelo pomemben sočasni prikaz Brižinskih spomenikov v sliki, s tedanjim izgovorom in v današnji slovenščini. Film je v slovenski in angleški različici dostopen tudi na DVD nosilcu.

LITERATURA

SKETELJ, Polona: Čupa, plovilo slovenskih ribičev. Film o in ob čupi Mariji. *Etnolog* 17, 2007, str. 299–302.

VALENTINČIČ FURLAN, Nadja: *Med naravo in kulturo: stalna razstava, 1. del. Avdiovizualije: podatki o avtorjih, producentih, brambi in vsebini = Between nature and culture: permanent exhibition, part 1. Audiovisual media: data on authors, producers, storage, and contents*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2006.

VALENTINČIČ FURLAN, Nadja: Avdiovizualni kolaži na stalni razstavi SEM Med naravo in kulturo. *Etnolog* 16, 2006, str. 229–249.

VALENTINČIČ FURLAN, Nadja: Podobe preteklega vsakdana. Uvodni film stalne razstave SEM. *Etnolog* 17, 2007, str. 293–298.

VIDEOGRAFIJA

Kdo sem, kdo smo

Idejna zasnova mag. Inja Smerdel; scenarij: mag. Inja Smerdel, Alenka Konič; strokovni sodelavci: Nadja Valentinčič Furlan, Bojana Rogelj Škafar, dr. Nena Židov, Mirko Ramovš, Damjana Pediček Terseglav; kamera: Alenka Konič, Miran Brumat, Matija Brumat; režija, montaža, animacija in oblikovanje grafike: Alenka Konič; oblikovanje zvoka: Boštjan Perovšek; produkcija Slovenski etnografski muzej, 2005, 19 minut.

Avdiovizualni kolaži

Strokovni sodelavci: mag. Igor Cvetko, Ralf Čeplak Mencin, mag. Andrej Dular, dr. Marko Frelih, Sonja Kogej Rus, mag. Daša Koprivec, dr.

Gorazd Makarovič, Bojana Rogelj Škafar, Anja Serec Hodžar, mag. Polona Sketelj, dr. Mojca Terčelj, mag. Janja Žagar, dr. Nena Židov;

realizacija: Nadja Valentinčič Furlan; produkcija: Slovenski etnografski muzej, 2004/2006, 19 kolažev na 19 DVD nosilcih, skupno 163 minut.

Čupa, plovilo slovenskih ribičev

Raziskava: mag. Polona Sketelj, Nadja Valentinčič Furlan; scenarij: Nadja Valentinčič Furlan, mag. Polona Sketelj; režija, kamera in montaža: Nadja Valentinčič Furlan; produkcija Slovenski etnografski muzej, 2006, DVCPRO, DVD, 17 minut.

Spomini nabrežinskega ribiča

Raziskava in pogovor: mag. Polona Sketelj; realizacija: Nadja Valentinčič Furlan; produkcija: Slovenski etnografski muzej, 2004, DVCPRO, DVD, 13 minut.

Podobe preteklega vsakdana

Scenarij in besedilo: dr. Gorazd Makarovič; ilustracije in animacije: Irena Romih; režija in montaža: Amir Muratović; kamera Bojan Kastelic, Nadja Valentinčič Furlan, Robert Doplihar; filmski trik: Rasto Novakovič; avtor in izvajalec glasbe: Tomaž Rauch; uredniški odbor: mag. Andrej Dular, Bojana Rogelj Škafar, mag. Inja Smerdel, Nadja Valentinčič Furlan, mag. Janja Žagar, dr. Nena Židov; produkcija: Slovenski etnografski muzej, 2004/2007, DVD, 12,5 minut.

